

ATHENAEUM
ÖTVEN ÉV EGY IRODALMI ÉS
NYOMDAI TÁRSULAT ÉLETÉBŐL

ÍRTA
DR SZABÓ LÁSZLÓ
EGYETEMI MAGÁNTANÁR

BUDAPEST, 1918
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT KIADÁSA

TARTALOM

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT TÖRTÉNETE
AZ ATHENAEUM HÍRLAPKIADÓI MŰKÖDÉSE
AZ ATHENAEUM HETILAPJAI
PETŐFI, MADÁCH, JÓKAI, ARANY ÉS AZ ATHENAEUM
KOSSUTH LAJOS IRATAINAK KIADÁSA
AZ ATHENAEUM, AZ AKADÉMIA ÉS A KISFALUDY-TÁRSASÁG
AZ ATHENAEUM IRODALOMTÖRTÉNETI KIADVÁNYAI
AZ ATHENAEUM TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KIADVÁNYAI
AZ ATHENAEUM EGYÉB TUDOMÁNYOS KIADVÁNYAI
AZ ATHENAEUM GYŰJTEMÉNYES VÁLLALATAI
AZ ATHENAEUM SZÉPIRODALMI KIADVÁNYAI
AZ ATHENAEUM IFJÚSÁGI KIADVÁNYAI
AZ ATHENAEUM HÁBORÚS KIADVÁNYAI
AZ ATHENAEUM ÖSSZEKÖTTETÉSEI FRANCIA ÍRÓKKAL
AZ ATHENAEUM KÖNYVEINEK MŰVÉSZI DÍSZE

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT TÖRTÉNETE

A régi Pest barokk palotáit magyar nemes urak építtették fel Mária Terézia korától Ferenc császár idejéig. Finom ízlésű mesterek művei voltak ezek a nem nagy terjedelmű, a bécsiéhez képest miniatűr paloták, melyeknek nemes homlokzatai hogy végképen elvesztek, erre gondolni mindenkre nézve, akit esztétikai érzelmekkel is megáldott (vagy megvert?) az Isten – örökké fájdalmas dolog. A nemes familiák azonban, amelyek feljöttek falvaikból Pestre, itt halálra voltak szánva, – nem bírták a városi klímát. Pest gyorsan nőtt és drágult, civilizációja és vele népének minden igénye rohamosan emelkedett. A nemes kisasszonykák többnyire osztrák tisztetekhez mentek nőül, és elúszott a csak potom áron értékesíthető birtok, majd csakhamar a pesti palota... A Mária Terézia óta Pestre beköltözött nemes családok nagy része így járt.

Gyarmathai Sándor Mihály, több vármegye táblabírája, is felépíttette a maga palotáját a Barátok-tere 7. számú telkén, de csakhamar két tiszt is került a családjába s a család vagyona nagyon megfogyatkozott. Fia, Albert, a múlt század ötvenes éveiben már nagyon öreg ember volt (teljesen elnémetesedett!) s a szép palota kétharmadrészét kénytelen volt eladni. A szomszédból, a Kígyó-térről jelentkezett az új vevő: Emich Gusztáv könyvárús. A Kígyó-térről, e szűk, szinte sötét zugból kikíváncozott a némi nagyzással Barátok-„terének” nevezett szélesebb utcába, a keskeny kis boltból az úri Sándor-familia palotájába.

Emich nagyon eredeti és nagyon merész ember volt. Német származású, német anyanyelvű; németül gondolkozott mindig, a feleségével, a derék Anderl Josefával csak németül beszélhetett; de magyar irodalmat akart csinálni s ez sikerült is neki; s amikor ezzel az összes hatalmasságoknak csak a haragját kelthette fel, kiírta a boltja ajtaja fölé: *Nemzeti könyvkereskedés*. Elvégezte a gimnáziumot és nem jogász lett, hanem boltos. Ő maga soha nem árult el semmi írói hajlamot, de felismerte Petőfit és megvette tőle összes műveit, húsz évvel később elég bátor volt a teljesen ismeretlen Madáchtól is megvenni „Az Ember Tragédiáját”. Egy nyomdász, akit bevásároltanak a Nemzeti Kaszinóba, még pedig gróf Széchenyi István ajánlatára. Egy kiadó, aki természetes „ellenfeleivel”, az íróvilággal legjobb viszonyban van és legbizalmasabb barátjául báró Kemény Zsigmondot és Jókai Mórt tisztelheti... Egy ember, aki akárhány, csak félig-meddig is ismert embernek újságot alapított „félhaszonra”: ha lesz nyereség, osztozik rajta a kiadó és szerkesztő; ha pedig veszteség lesz, ezt már csak a kiadó viseli... Ennél nevetségesen merészebb dolgot igazán csak egyet cselekedett: kiadta a Magyar Tudományos Akadémia könyveit – a saját kockázatára. A roppantul komoly és a legkevesebb embert érdeklő kötetek címlapján ott volt ugyan, hogy „Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia”, de az Akadémiának bizony nem volt se pénze, se mersze a kiadásra; Emich volt az igazi kiadó és ő volt az egyedüli vesztes.

A magyar kultúra azonban nyert ezen is, mint mindenben, amit Emich csinált. Attól kezdve, hogy beköltözött a Sándor-palotába, a Barátok-tere a magyar szellemi életnek egyik igen jelentékeny gyűjtőpontja lett. Valami nagy sürgés-forgás sohase volt itt. A Ferenciek-templomától a Kúria ódon várkastélyhoz hasonló épülete előtt elhaladva míg a Sándor-ház elé értünk, mással nem igen találkozhattunk, mint bírakkal, fiskálisokkal, politikusokkal és írókkal, – de akik itt megfordultak, azok csinálták meg az 1849-iki nagy csőd után a modern Magyarországot. Innen kerültek a magyar közönség körébe az ország legelterjedtebb hírlapjai, báró Kemény Zsigmond újságja, a Deák Ferenc politikáját hirdető Pesti Napló, Jókainak ellenzéki és épen azért még népszerűbb lapja, a Hon, Tóth Kálmán újságja, a Fővárosi Lapok s egész sereg hetilap és folyóirat. Itt jelentek meg a legjobb szépirodalmi és a legszük-

ségesebb tudományos könyvek, – a Barátok-tere 7. számú házból, a Sándor-palotából kapta szellemi táplálékát egy félszázaddal ezelőtt a magyar intelligenciának kilenctizedrésze.

Magyarországon ez volt az első nagyszabású irodalmi vállalat, mely a hatvanas évek végén már oly nagyra nőtt, hogy fenntartása és irányítása már meghaladta egy embernek az erejét. A zseniális Emich Gusztáv betegeskedett is. Fiát szintén a könyvkiadó és könyvárús pályára nevelte ugyan, de látnia kellett, hogy vállalatának sorsát csak úgy biztosíthatja, ha egyéni cégből részvénytársasággá változtatja.

1868 nyarának elején közölte ezt a tervét legbizalmasabb embereivel, báró Kemény Zsigmonddal és Jókaival, akik mindenben kezére jártak, hogy ez az akkor még szokatlan tranzakció a legjobban sikerüljön. A kereskedővilágban is igen nagy volt a bizalom Emich vállalatának a sorsa iránt, s a legelső pesti cégek jelentkeztek az új részvénytársulatban való részesedésre. Nem egészen négy hét alatt meg is történt az átalakulás, pedig több mint félmillió forint (1868-ban óriási összeg!) volt szükséges hozzá.

Az új részvénytársulat alapítói 1868 június 28-án tartották alakuló gyűlésüket, melyen a vita még német nyelven folyt; németnyelvű a „Gründerversammlung” jegyzőkönyve is. Hosszas viták mellőzésével Cséry Lajos ügyvéd elnöklete alatt hamarosan elhatározzák, hogy megvásárolják az idősb és az ifjabb Emich Gusztáv üzleteit és ingatlanait. A nyomda-házért, a nyomda berendezéseért, a gépekért és egyéb szükségletekért, a könyvkiadó-üzletért, a könyvkiadói tulajdonjogért és szerződésekért s az újságokért és azok szerződéseiért fizetnek az alapítók 530.000 forintot s a Ferenciek-tere 7. számú ház kétharmadrészeért 80.000 forintot. Emich Gusztáv jegyzőkönyvbe vétette, hogy törekedni fog a háznak a Sándor-örökösök birtokában levő egyharmadrészét 40.000 forintért megszerezni a vállalat részére. Az alapítás, illetve az Emich-féle vállalat megvételének lebonyolítására nyolctagú bizottságot választottak, amelynek tagjai lettek: Cséry Lajos, Berger Alajos, Lampel Róbert, Jókai Mór, báró Kemény Zsigmond, Pirnitzer Jakab, Deutsch Jakab és Posner K. Lajos. Az alapítógyűlés jegyzőkönyvének aláírói között ott látjuk még az említett nyolc néven kívül a következőket: dr. Reich Ármin, Holitscher Testvérek, Lövényi Lajos, Fenyvessy Adolf, August Pontzen, Carl Linzer, S. Deutsch & Bruder, Jos. Kunig, Anton Mandl, Gyapay Miklós, Kandó Kálmán.

Az alapítók június 30-án ismét gyűlést tartottak; ez alkalommal Berger Alajos bejelentette a két Emich nevében, hogy bizonyos számú részvényt ők is jegyeznek és részvényeiket a társulatnál letétbe helyezik. Ezután nagy vita folyt arról, hogy mi legyen az új társulat címe, de egyelőre nem tudtak megfelelő nevet találni. Tudomására adták az alapítóknak, hogy miután az adásvételi szerződést július 4-én megkötik és e napon a vételárból Emichéknek meg kell kapniok 80.000 forintot, a részvénytőke 15%-a addig a napig befizetendő a Pirnitzer Testvérek bankcégnél.

A szerződés megkötése előtt való napon, július 3-án a délután 3 órakor tartott gyűlésen az alapítók jóváhagyták az Emichékkal kötött szerződés összes pontjait. Tudomásul veszik, hogy Emichék 30.000 forint névértékű részvényt hajlandók vásárolni és részvényeiket leteszik a társulat pénztáránál. Majd elhatározzák, hogy az új részvénytársaságnak „*Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat*” legyen a neve.

1868 július 4-én délelőtt 11 órakor Cséry Lajos ügyvéd irodájában jelen van a nyolctagú végrehajtóbizottság s az idősb és az ifjabb Emich Gusztáv, továbbá a két Emich felesége: Anderl Josefa és Tormay Etelka. Felolvassák az adás-vételi szerződést s ezalatt vendégek is érkeznek: érdeklődő részvényesek, akik nem tagjai ugyan a végrehajtóbizottságnak, de jelen akarnak lenni a nagy aktusnál és ha már itt vannak: alá akarják írni az adás-vételi szerződést. Mivel vannak, akik nem értenek magyarul, németül olvassák fel a „Kaufvertrag”-ot.

A szerződés értelmében idősb Emich Gusztáv és ifjabb Emich Gusztáv nejeikkel mint társtulajdonosokkal eladják a belvárosi 412. számú háznak kétharmadrészét 80.000 forintért, a 297. számú iskolautcai házat pedig 60.000 forintért. Egyszersmind eladják minden üzletüket és jogaikat, a nyomdaberendezést az ott levő gépekkel, felszereléssel és készletekkel, könyvkiadóvállalatukat a kiadói tulajdonjogokkal, továbbá összes lapjaik tulajdonjogát és kiadói jogát, valamint újságszerződéseiket, úgy a meglevőket, mint azokat, amelyeket 1868 október 1-ig kötni fognak, leltár szerint 470.000 forintért. A tényleges átadás 1868 október 1-én történik; a könyvüzletben az elszámolást az 1869. év husvétján ejtik meg; az 1868-iki üzleti év bevételéből háromnegyedrészt az eladókat, egynegyedrészt a vevőket illeti meg. Az átadás passzív és aktív nélkül történik; a papírkészletet mint aktívát a vevők számlaértékben kapják. Az ingatlanokra betáblázott terheket – kivéve a Pesti Napló 10.500 forint óvadékát – kötelesek az eladók 1869 szeptember 30-ig töröltetni. A vevők kötelesek a lapokért a biztosítékot letenni és e tekintetben Emich Gusztávot tehermentesíteni.

A vételár kifizetésére nézve a szerződés úgy rendelkezett, hogy az eladók részére a szerződés aláírásakor fizetendő 80.000 forint, 1868 október 1-én 130.000 forint, 1869 január 2-án 100.000 forint, 1869 április 1-én 100.000 forint, 1869 július 1-én 100.000 forint és 1869 szeptember 30-án 100.000 forint. 1868 október 1-től kezdve a mindenkori hátralék után 3% kamat fizetendő, míg a szerződés aláírásakor lefizetett 80.000 forintnak 1868 július 4-től 1868 október 1-ig járó 3% kamatát Emichék a vevőknek visszatérítik. A házak telekkönyvi átírása a teljes vételár kifizetése után történik meg. Az eladók tíz éven belül se könyvnyomdát, se kiadói üzletet, se hasonló vállalatot nem kezhetnek s ily üzletben vagy vállalatban részesek sem lehetnek.

A szerződés aláírása után ifjabb Emich Gusztáv kezébe lefizettek a vételár első részlete gyanánt 80.000 forintot. Az ifjabb Emich bejelentette, hogy családja 40.000 forint névértékű részvényt jegyez és részvényeit egy évre elhelyezi a társulat pénztárában s ezzel biztosítékot nyújt arra, hogy a részvények piacra dobásával nem fogja az árfolyamot lenyomni.

Ugyanazon a napon, melyen az Emich-család eladta ingatlanait és üzletét az Athenaeum alapítóinak, idősb Emich Gusztáv és neje megvásárolta a Ferenciek-tere 7. számú háznak azt a harmadrészét is, mely még a Sándor-család birtokában volt. Az eladó: Sándor Albert, aki nevét „Albert Sándor” alakban írta. A vételár 35.000 forint volt s ebből is csak 3000 forintot kellett lefizetni, a többi mint adósságot 6%-os kamat mellett betáblázhatták a házra. Három nap múlva ifjabb Emich Gusztáv atyja nevében ezt az adás-vételi szerződést átengedte az Athenaeumnak.

Ez az átengedés természetes folyománya volt az Emich-család és az Athenaeum szerződésének. E szerződés végrehajtásához hozzátartozott az is, hogy Emichék a hírlapok kiadására és a szerzői jogokra vonatkozó szerződéseiket is ruházzák át az Athenaeumra, ami július 7-én elég simán meg is történt. A szerkesztők között csak egy akadt, aki nem akart beleegyezni abba, hogy ezentúl ne Emich Gusztáv, hanem az Athenaeum legyen a kiadója: Szokoly Viktor, a „Hazánk és a Külföld” szerkesztője tiltakozott a kiadói jogát ruházás ellen. Bár Szokoly ellenállásának nem volt semmi jogi alapja, alkudozni kezdtek vele és végül meg is egyeztek. Szokoly a kiadói jogát ruházáshoz való hozzájárulásáért kétezer forintot kapott készpénzben és háromezer forintot Athenaeum-részvényekben.

Nagy gondot okozott az alapítóknak az igazgató megválasztása. A legnagyobb nyomdai és irodalmi vállalat igazgatásáról volt szó, tehát nemcsak megbízható s az üzlethez kitűnően értő, hanem egyszersmind széles látókörű, bátor kezdeményezésre is hajlandó embert kellett találni. Hosszas tanakodás után abban állapodtak meg, hogy Osterlamm Károly könyvkereskedőt próbálják megnyerni az egész üzem vezetésére. Az alapítók ülésének jegyzőkönyve arra hivatkozik, hogy Osterlamm „általánosan tisztelt és nagyon tehetséges ember”. Megbízták az

egyik alapítót, hogy igyekezzék Osterlammot a vállalat részére megnyerni. Az eziránt folytatott tárgyalásnak az volt az eredménye, hogy Osterlamm 4000 forint fizetésért és minimálisan évi 1000 forint tantième-ért elvállalta az Athenaeum üzemének vezetését; kikötötte, hogy állását csak 1869 január 1-én foglalhassa el, hogy ideje legyen könyvkereskedésének eladására és magánügyeinek rendezésére.

Július 8-án az alapító-konzorcium újabb ülést tartott. Ez alkalommal egyhangúlag megválasztották a konzorcium elnökéül Cséry Lajos ügyvédet, s az igazgatóság tagjaiként az idősb és az ifjabb Emich Gusztávot. Lampel Róbertet 19, báró Kemény Zsigmondot 18, Jókai Mór 18, Mandel Antalt 17, Fenyvessy Adolfot 16, Kandó Kálmánt 16, Berger Alajost 15, Deutsch Jakabot 15, Gyapay Miklóst 12 szavazattal az igazgatóság rendes, dr. Reich Ármint 9 és Pontzen Ágostont pedig 7 szavazattal az igazgatóság pótagént választották meg. Megállapították, hogy a részvénytőkéből 700.000 forint már jegyezve van, de még 130.000 forint volna szükséges. Felhatalmazták a konzorcium elnökét, hogy az alakuló közgyűlést hívja össze.

Véglegesen még meg sem alakult az új részvénytársulat, amikor már módjában volt a vállalat üzemét kibővíteni. Jó alkalom kínálkozott ugyanis arra, hogy Wolff Jánosnak a Háromdobutca 35. számú házban levő betüöntödését megvásárolják. Július 20-án az alapítók nevében Cséry Lajos elnök 15.000 forintért megvette a betüöntödést s az üzem vezetésére évi 2000 forint fizetéssel s a tiszta jövedelem 6%-ának odaígéréssel szerződtette az előbbi tulajdonost, Wolff Jánost, aki óvadék gyanánt befizetett az új társaság pénztárába 6000 forintot.

Akkoriban a részvénytársaságok megalakulása még nem volt olyan alakísághoz kötve mint manapság; az Athenaeum alapítói már a részvénytársulat megalakulása előtt bemutatták alapszabályaikat a kereskedelmi minisztériumnak, melytől az előleges jóváhagyást meg kellett szerezni. A jóváhagyás 1868 augusztus 2-án megtörtént és még aznap megtartották a társaság alakuló közgyűlését is.

Az első közgyűlésen Cséry Lajos elnökölt; a jegyzőkönyvet a társaság egyik legelső tisztviselője, Tritsch Henrik írta; a jegyzőkönyv hitelesítésére báró Kemény Zsigmondot, Kandó Kálmánt és Jókai Mór jelölték ki. Semmi vita nem volt a közgyűlésen: hozzászólás nélkül elfogadták az alapszabályokat; ezeknek első rendelkezése az volt, hogy „Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat” cím alatt részvénytársulat alakul, melynek célja irodalmi vállalatok által az irodalmat gyarapítani és a nyomdai műipart mellékágaival együtt emelni. A társulat alaptőkéje egyelőre 700.000 forint; ez a tőke 3500 darab 200 forintos, névre szóló részvény kibocsátásával gyűjtendő össze és a szükséghez képest fel is emelhető. A társulat fenntartotta a maga részére azt a jogot, hogy a részvények 10%-át visszatarthassa vagy visszaszerezhesse. A részvénytőkéből 30% azonnal befizetendő, a további befizetések idejét a választmány állapítja meg. Az osztalék minden év július 1-én fizetendő ki. A társulat ügyeit az elnök és a 12 tagból álló választmány intézi, mely havonként legalább egyszer ülést tart. Megválasztották elnökké Cséry Lajost, a választmány tagjaivá pedig Berger Alajost, Deutsch Jakabot, idősb Emich Gusztávot, ifjabb Emich Gusztávot, Fenyvessy Adolfot, Gyapay Miklóst, Jókai Mór, Kandó Kálmánt, báró Kemény Zsigmondot, Kunig Józsefet, Lampel Róbertet és dr. Reich Ármint. Ez a választmány volt az Athenaeum első igazgatósága. Az alakuló közgyűlés választotta meg a társulat igazgatójává Osterlamm Károlyt, aki ezzel a társulat alkalmazottja lett, de nem jutott be a választmányba.

A szeptember 10-iki választmányi ülésen megállapodtak a társulat személyzetének fizetése dolgában; az elnök mellé titkárrá megválasztották Tritsch Henriket. Ugyanezen az ülésen az elnök már bejelentette az első nagyobb üzletet: a pénzügyminisztérium háromszázezer darab adókönyvet rendelt meg az Athenaeum nyomdájában.

A társulat vezetői kezdettől fogva tisztában voltak azzal, hogy a vállalat nyomdai része előtt a fejlődésnek tömérdek lehetősége van nyitva és kezdettől fogva résen voltak, hogy ezt a

fejlődést mi se zavarhassa meg. Alighogy megalakult az Athenaeum, máris egy kis „üzem-zavart” kellett leküzdenie: 1868 szeptember első napjaiban volt Budapesten az első nyomdászsztrájk, melyben résztvett az Athenaeum nyomdájának személyzete is. Még nem tudták, hogy minek nevezzék a sztrájkot, de leszerelésének legjobb módját már megtalálták. A sztrájknak emléke maradt a választmány 1868 szeptember 10-iki jegyzőkönyvében, amely szerint az első munkásmozgalomról a következő formában tettek jelentést: „Az elnök jelenti, hogy a typographiában működő betűszedők által rendezett úgynevezett *szövetséget* (strike) sikerült szerencsésen eloszlatni, elfogadván a társaság is a nyomdászok által 25%-kal felemelt munkaárakat.” De nem a munkásmozgalom volt a társulatra nézve aggasztó, hanem a munkáshiány. A hatvanas években még igen kevés fiú adta a fejét a nyomdásziparra, – a betűszedők túlnyomó része alig tudott valamit magyarul. Az Athenaeum nagyon behatóan foglalkozott egy betűszedőiskola alapításának gondolatával, hogy munkásokat nevelhessen magának. Ezt a tervet nem sikerült nyélbeütni; azt azonban megcselekedte az Athenaeum, hogy négy-öt inasgyereket fogadott s azokat kihelyezte a kisebb nyomdába tanulni. Az a szegényebb nyomdász, akinek az Athenaeum adott inast, a fiú élelmezéseért és szállásáért havi 15–16 forintot kapott az Athenaeumtól, – többet, mint amennyit abban az időben a polgári családoknál elhelyezett középiskolai kosztos-diákokért fizetni szoktak.

1869 április 3-án meghalt a vállalat megalapítója, idősb Emich Gusztáv; igen kevés ideig élvezhette már azt a nyugalmat, melyet a részvénytársulat megalakítása szerzett neki.

Bár az Athenaeum csak 1868 második felében alakult meg, 1869 június 25-én már közgyűlést tartott. Az első mérleg még csak hét havi működés eredményét tüntette fel, de máris igen kedvező volt: 35.470 forint tiszta nyereséggel zárult a mérleg, s a nyereségből minden részvényre 10 forint jutott, azaz az első hét hónap alatt a részvények 12½% kamatot hoztak. A közgyűlésen még vita folyt arról, hogy Osterlamm igazgató az évi jelentést magyarul vagy németül olvassa-e fel? A többség végül a magyar nyelv mellett foglalt állást. A közgyűlésen különben csak egy panasz hangzott el: amiatt, hogy kevés a magyar nyomdász. Az elhunyt Emich helyébe a választmány tagjává 270 szavazat közül 230 szavazattal Greguss Ágostont választották meg.

Ugyanakkor, amikor a közgyűlés a legszebb eredményekre hivatkozhatott, még nem volt valami nagy pénzbőség az Athenaeumnál; túlságosan gyors volt a vállalat vásárlási árának kifizetése. 1869 július 1-én ismét fizetni kellett Emichéknek, az utolsóelőtti 100.000 forintos részletet s erre nem volt elég készpénze a vállalatnak. A választmány egyik tagja, Deutsch Jakab azonban felajánlott az Athenaeumnak 25.000 forint kölcsönt. Ezt igénybe is vették 22.000 forint erejéig, de három nap múlva már visszafizették ezt az összeget, mert mint a július 10-iki választmányi ülés örömmel állapította meg, „a befizetések reményen felül jól folytak be”.

Az 1869. év különben nem mult el kellemetlenség nélkül. Az Athenaeum ekkoriban nyomdásza volt a Neuer Freier Lloydnek, mely igen súlyos anyagi zavarokkal küzdött és október 15-én már 16.000 forinttal tartozott az Athenaeumnak. Jókai Mór felelősséget vállalt a lap tartozásaiért s így a nyomást nem lehetett beszüntetni. Végre hónapokig tartó tárgyalás után nagy ügyel-bajjal rendbehozták a német lap dolgait.

A következő év elején ismét munkászavarok voltak. Az akkori helyzetre nézve igen jellemző Cséry elnöknek az 1870 február 5-iki választmányi ülés elé terjesztett jelentése. „A betűszedők egy általuk készített árszabály szerinti díjfelemelést követelnek, de az olyan magas, hogy azt elfogadni nem lehet; emellett a betűszedők tömegesen felmondtak, strickre(!) készülnek és annyiival erősebben tartják magukat, mivel a galíciai, sőt bécsi betűszedőkkel összeköttetésben állván, ezek is legközelebb fel fognak mondani nyomdatulajdonosaiknak. Ez okból az írók és nyomdászok szintén összetartásra látták magukat kényszerítve s ugyanazért

elhatározottat, hogy Budapesten február 7-től kezdve a lapok felényi terjedelemben fognak megjelenni, mi iránt indokolt cikkeikben a szerkesztő urak fogják a közönséget felvilágosítani és szíves elnézésre kérni. A pestvárosi kapitányi hivatal erélyes eljárásának köszönhető, hogy nagyobb rendtelenségek még nem történtek. Remélhető azonban, hogy ezen visszás állapot hosszasan nem tart, hanem méltányos alapon ki fog egyenlítettetni.” Érdekes, hogy a nyomdász-mozgalomban ekkor az író érdeke még határozottan szembenáll a munkások érdekével. Ami a dolog érdemét illeti, az Athenaeum már ekkor ráhelyezkedett arra az álláspontra, mely munkáspolitikáját mindvégig jellemezte: nem zárkózott el az érdeköszeütközésnek a méltányosság alapján való elintézése elől. Az elnök előterjesztésével kapcsolatban ugyanis a választmány a következő határozatot hozta: „Az elnök erélyesen járjon el, másrésről igyekezzék a méltányosság alapján a betűszedőkkel kiegyezést mielőbb létrehozni s erről legközelebbi alkalommal a választmánynak jelentést tegyen.”

Az 1870 június 25-én tartott közgyűlés leszállította a társulat alaptőkéjét 630.000 forintra, mely 3150 darab 200 forintos részvényre oszlott. Az alaptőke leszállításának az a magyarázata, hogy a társulat élt az eredeti alapszabályokban kifejezett azon jogával, hogy a kibocsátott részvények 10%-át visszavásárolhatta; a visszavett 350 darab részvény a többi részvényesnek közös tulajdona volt s így az alaptőkének 70.000 forinttal való leszállítása a társulat pénzügyi helyzetét csak javította. (Néhány év múlva ugyanily eljárással 520.000 forintra csökkentették az alaptőkét.)

A társulat zavartalanul fejlődött tovább az alaptőke leszállítása után is; nem okozott az üzemben semmi fennakadást az első igazgatónak, Osterlamm Károlynak 1872 október 22-én bekövetkezett halála sem. Osterlamm jó kereskedő volt, aki rendben tartotta a társulat ügyeit, de új dolgokat nem kezdeményezett. Ahhoz, hogy a társulat a megalakulásakor kiszabott keretből kinőjön, olyan ember kellett, akiben megvolt a kezdeményezésnek bátorsága is. Ezt a férfiút Osterlamm halála után szerencsére megtalálta a társulat választmánya Vérei József személyében. Vérei az Athenaeumnak alapításától fogva tisztviselője volt; az első évben a pénztárat kezelte, az 1869 július 10-iki választmányi ülésen már igazgatói címet kapott, de ezt a határozatot a többi tisztviselő érzékenykedésére való tekintettel visszavonták s az igazgatói cím helyett Vérei egyelőre a „kiadóhivatali vezető” címet kapta. Osterlamm halála után mindenki őt tartotta legalkalmasabbnak az egész intézet vezetésére és Vérei e bizalomra teljes mértékben méltónak is bizonyult. Jól értett az üzletnek minden részéhez, megvolt benne a kezdeményezésnek bátorsága és sohasem takarékoskodott a befektetésekkel, ha nagy dolgot akart művelni. Kezdetől fogva nagy sikerei voltak s ezért iránta a társulatnak bizalma határtalan volt; nemcsak hozzájárultak intézkedéseikhez, hanem utólagos bejelentéseit is mindig helyeslőleg vették tudomásul. Az embereket nagyon jól ismerte és nagyon jól tudott is velük bánni; nagy gondja volt rá, hogy az Athenaeumot ne csak vagyonos, de egyszersmind előkelő intézetnek is ismerje a világ.

1873 tavaszán már szűk volt a Sándor-ház és a Curia-utcai Emich-ház az Athenaeumnak; megbízta tehát a választmány Cséry Lajos elnököt, hogy a Kalap-utca sarkán levő Podmaniczky-házat, mely szomszédos volt a Sándor-házzal, lehetőleg vásárolja meg. A ház azonban a Podmaniczky-hitbizományhoz tartozott s így a tulajdonosoknak, Podmaniczky Frigyes, Ármin, Béla, Elemér, Géza és Levente báróknak, előbb ki kellett eszközölniük az eladási engedelmet. Amint ezt megkapták, a 282 négyszögöl telken épült házat megvette az Athenaeum 140.000 forintért.

1874-ben a társulat választmánya, melyet most már igazgatóságnak neveztek, Horváth Boldizsár és Tárkányi Béla személyében két új taggal gyarapodott.

1875-ben az összeférhetetlenségi törvény az igazgatóság néhány tagját nehéz választás elé állította, mert az Athenaeum kiadója volt a hivatalos lapnak és rendes nyomdai szállítója volt

a postának és a honvédségnek s így az Athenaeum igazgatósági tagsága összeférhetetlen volt a képviselői mandátummal. Horváth Boldizsár és Jókai Mór a politikát választotta és kilépett az igazgatóságból, Emich Gusztáv viszont a mandátumot tette le és megmaradt az Athenaeum igazgatóságában.

1875-ben ismét elkezdte a társulat a kibocsátott részvények visszavásárlását: utasította az igazgatóság az elnököt, hogy a piacra kerülő Athenaeum-részvényeket lehetőleg szerezzék meg. Ez nem is volt nehéz, mert a magyar közönség még általában bizalmatlan volt a részvények iránt; csak ez a bizalmatlanság magyarázza meg, hogy még a legszebb üzleti eredmények után is 150–160 forinttal vásárolta vissza Cséry a 200 forintos részvényeket.

Az igazgatóságot az 1876-iki közgyűlés szűkítette; ez évben a cégbíróság a következő igazgatósági tagokat jegyezte be: Cséry Lajos földbirtokos, Vérei József háztulajdonos, Kandó Kálmán földbirtokos, Emich Gusztáv háztulajdonos, Greguss Ágost egyetemi tanár, Urváry Lajos író és szerkesztő, Kunig József háztulajdonos.

Az 1875-ben megindított részvényvisszavásárlás eredményeként 1878-ig 120 darab részvényt sikerült visszavásárolni; az ezévi közgyűlés ennek megfelelően 24.000 forinttal leszállította az alaptőkét, mely ettől fogva most már 2480 darab 200 forintos részvényből állott és így 496.000 forintra rúgott.

A társulat pénzügyi helyzete, főként Vérei ügyessége következtében, egyre emelkedett. A társulat vezetősége teljes elismeréssel volt Vérei iránt: az 1880 április 16-iki igazgatósági ülésen a fizetését felemelték 6000 forintról 9000 forintra, ami abban az időben roppant nagy összeg volt.

Ekkoriban az alaptőkét ismét csökkentették 480.000 forintra, majd 1883 március 4-én 360.000 forintra. Ez utóbbi tőkeleszállítás már nem visszavásárolt részvények megsemmisítése útján, hanem oly módon történt, hogy a társulat vagyonfeleslegéből a 2400 darab részvény mindenikére visszafizettek 50 forintot és a 200 forintos régi részvényeket 150 forintos új részvényekkel cserélték ki. Az 1886 március 21-iki közgyűlésen újabb 50 forint visszafizetését határozták el s a 150 forintos részvényeknek újabb, 100 forintos részvényekre való becserélésével az alaptőkét 240.000 forintra szállították le. Az 1885. évre a régi, 150 forintos részvények után 40 forint, az 1886. évre pedig az új, már 100 forintos részvények után 35 forint osztalékot fizetett ki a társulat. 1887-re 30 forint, 1888-ra pedig 33 forint volt az osztalék. Feltűnő jelenség, hogy noha rendkívül jövedelmezőknek bizonyultak az Athenaeum részvényei, még a nyolcvanas évek végén is megmaradtak a kistőkések kezében. Most már csak elvétve került egy-egy részvény a piacra, mindenki tartotta a jó papírt, mely rendszeren 30%-on felül jövedelmezett; a közgyűléseken csupa „kisember” szerepelt, 20–25-nél több részvénnel senki sem rendelkezett.

1888-ban Jókai Mór ismét visszakерült az Athenaeumhoz: Kandó Kálmán elhunyt igazgatósági tag helyére a június 18-iki rendkívüli közgyűlés egyhangúlag Jókai Mórt választotta meg. 1890 május 22-én az ugyancsak elhunyt Urváry Lajos helyébe Fenyvessy Adolfot választották be az igazgatóságba. Fenyvessy résztvett az Athenaeum megalapításában s a társulat felügyelőbizottságának 1868 óta, tehát kezdettől fogva állandóan tagja volt. (Fenyvessy ma is igazgatósági tagja az Athenaeumnak, melynek alapítói közül már csak ő van életben.)

1891-ben nagy csapás érte az Athenaeumot Vérei József elvesztésével. Vérei már az év elején nyugalomba vonult, mert negyven évi szakadatlan munka után fáradtnak érezte magát. A március 15-én tartott közgyűlés méltatta Vérei érdemeit és elhatározta arcképének megfestését. A nyugalmat azonban nem sokáig élvezhette Vérei, – még az év június 27-én reggel négy órakor meghalt. Helyébe a július 16-án tartott rendkívüli közgyűlésen Giczey Samut

választották meg igazgatósági tagnak. Az ügyvezető-igazgatói állást az igazgatóság jóval előbb, már március 19-én ráruházta Emich Gusztávra.

Emichnek mint ügyvezetőnek legelső teendője az volt, hogy hozzálátott a könyvkiadó-osztály fejlesztéséhez. A könyvkiadói ügyek intézésére a Révai Leó cég üzletvezetőjét, Ranschburg Viktort szerződtette, ki ez időtől fogva mindmáig vezeti az Athenaeumnak könyvkiadással kapcsolatos ügyeit.

Az Emich-korszak legnevezetesebb eseménye az Athenaeum életében a Ferenciek-teréről való elköltözés és új otthonnak az alapítása volt. A Ferenciek-tere, minden művészi szépségével együtt, áldozatul esett a városszabályozásnak; de a régi helyiségek már különben is szűkek voltak a naggyá nőtt üzemek számára. Előbb a volt Árpád-gőzmalom telkeire gondoltak az Athenaeum vezetői, de ezeknek a Lipót-körúti telkeknek megvolt az a nagy hátrányuk, hogy messze estek a város középpontjától; majd a Nemzeti Zenede szerbutcai ingatlanaira alkudoztak, de sikertelenül. 1895 tavaszán végre megvették Szelke József ügyvéd nejének, Keller Ludmillának a Kerepesi-út 54. szám alatti ingatlanát 115.000 forintért és Gillming Ferencnek a Miksa-utcában üresen álló négy telkét 120.000 forintért. Mivel a társulat nagy építkezéseket tervezett, az 1897 március 28-án tartott közgyűlés elhatározta, hogy a 240.000 forint alaptőkét 1600 darab 100 forintos részvény kibocsátásával 400.000 forintra emelik. Az alaptőkeemelésben az Athenaeumnak segítségére volt a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank, mely az újonnan kibocsátott részvények egy részét átvette.

Az új építkezések terveit Krumholtz Ágost műépítész készítette. Az általa tervezett házak közül a Miksa-utcai telepet Novák Ferenc építőmester építette fel 440.000 forintért, a Rákóczi-úti házat pedig Hauszmann Sándor 106.000 forintért. Az egész építkezési tranzakció igen kitűnően sikerült: a vásárolt telkek már az 1895. évi viszonyokhoz képest is igen olcsók voltak s az építkezés költségeit is sikerült, a szolidárnak kára nélkül, az 1897. évi átlagáraknál körülbelül 3%-kal lejjebb szállítani. Ugyanakkor, amikor az Athenaeum olcsón vásárolt, drágán adott el: 1898-ban ingatlanait a Ferenciek-terén négyszögölenként 1400, a Curia-utcában pedig 1000 K-ért adta el a Közmunkák Tanácsának.

Még régi otthonában volt az Athenaeum, amikor igazgatósága néhány új erővel bővült; már 1893-ban beválasztották az Athenaeum igazgatóságába Hoffmann Alfréd könyvkereskedőt, az Eggenberger-cég főnökét. Az Eggenberger-féle könyvkereskedés az Athenaeum nyomdájában sokat dolgoztatott. Hoffmann főként azért vették be az igazgatóságba, hogy kereskedői tapasztalataival legyen a vezetőségnek segítségére. 1898-ban igazgatósági tag lett Schwarz Félix, aki mint a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank igazgatója az Athenaeum 1897. évi nagy alaptőkeemelését lehetővé tette. Mivel a nagyméretű építkezések s az üzemek tervezett fejlesztése miatt az Athenaeum nagyszabású pénzügyi műveleteket volt kénytelen végrehajtani, nagy pénzügyi tapasztalatokkal rendelkező tanácsadóra és vezetőre most már múlhatatlannul szüksége volt.

Az Athenaeum még be se költözött új otthonába, mikor (1898 december 10-én) könyvkiadó-üzletét már hatalmasan fejlesztette az Eggenberger-cég összes iskolakönyveinek (a kiadói jogoknak és a könyvkészleteknek) megvásárlásával. 120.000 forint volt a vételár, melynek fejében az Eggenberger-cég nemcsak készleteit adta át, de az iskolai könyvkiadás folytatásáról is lemondott. 1900-ban már újabb tőkeemelés vált szükségessé: 4000 darab 200 korona névértékű részvény kibocsátásával felemelték az alaptőkét 800.000 koronáról 1.600.000 koronára. A szépen fejlődő üzletmenet megbírta ezt az emelést is: az 1901. évi közgyűlés 12½% osztalékot adhatott. Az új tőkeemelésben báró csetei Herzog Péter segítségét vette igénybe az Athenaeum; ennek következménye volt, hogy 1901 március 30-án beválasztották az igazgatóságba Strasser Sándort és csetei Herzog Mórt. Ugyanekkor Emich Gusztáv kezelő-

igazgatót vezérigazgatóvá választották. A következő évben 1902 január 9-én Schwarz Félix igazgató Emich mellett átvette a pénzügyi és adminisztratív ügyek vezetését.

Az Athenaeum igazgatósági elnöke, Cséry Lajos 1902-ben fizetéseképtelen lett s emiatt március 16-án le kellett mondania az elnökségről; az Athenaeumnak volt vele szemben némi követelése, de ezt a követelést sikerült is teljes mértékben érvényesíteni. 1903 február havában Emich is lemondott a vezérigazgatói állásról, de mint elnök továbbra is a vállalatnál maradt.

Az az óriási átalakulás, mely az új telepre való átköltözéssel megkezdődött, könnyen zavarba juttathatta volna az Athenaeumot, ha egy újabb, bátran elszánnak nevezhető művelettel új alapokra nem helyezték volna az Athenaeum pénzügyeit. Az 1903 március 31-én tartott közgyűlés elhatározta a részvényeknek 50%-kal való lebélyegzését s ezzel az alaptőkének 1.600.000 koronáról 800.000 koronára való leszállítását; ugyanakkor kimondták, hogy 4000 darab új, 200 koronás részvény kibocsátásával a leszállított alaptőkét ismét felemelik 1.600.000 koronára. Az új részvények elhelyezésével kapcsolatban a Hazai Bankot jelölték ki az intézet bankárjává, melynek képviselőjében Hanke Jenő bejutott az Athenaeum igazgatóságába.

Még nem hajtották végre az alaptőkeemelést, mikor 1903 április 4-én megválasztották ügyvezető-igazgatókká Schwarz Félixet és Ranschburg Viktort. A tőkeemelés nagy előnyei egyelőre még nem mutatkoztak, de az 1903. évre 5% osztalékot mégis tudtak biztosítani az új igazgatók. 1904-ben az elhunyt Jókai Mór helyére Gajári Ödönt választották meg igazgatósági tagnak. Az 1903-iki alaptőkeemelést csak 1906 május 17-én hajtották végre, amikor az új részvényekből 7200 darabot már elhelyeztek s ezzel az alaptőkét 1.440.000 koronára emelhették. Ezzel egyidejűleg bekerült az igazgatóságba Ranschburg Viktor, Kohner Adolf és Enyedi Béni. 1907-re már 5½%, 1908-ra pedig 6% volt az osztalék. Az 1909 május 17-iki közgyűlés végre a már 1903-ban tervezett 1.600.000 koronára emelhette az alaptőkét. Csakhamar emelkedni kezdett az osztalék is, 1909-re 7½%-ra, 1910-re pedig már 9%-ra.

1911-ben újabb nagy pénzügyi műveletet tett szükségessé a Grafikai intézet és számlakönyvek gyára r.-t., ezelőtt Czettel és Deutsch-féle grafikai műintézet megvétele. Az 1911 január 8-iki közgyűlés elhatározta, hogy a társulat alaptőkéjét új részvények kibocsátásával 3.000.000 koronára emeli. Ezt a nagy pénzügyi műveletet a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank bonyolította le. A befolyt pénzből körülbelül 400.000 korona kellett a Grafikai intézet részvénytársaság passzíváira. A bizalom nagy volt az Athenaeum iránt, az újonnan kibocsátott 200 korona névértékű részvényeket a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 300 korona árfolyamon vette át, a piacon pedig 320 korona volt a részvények ára. Az alaptőkeemelés után Lánczy Leót a társulat elnökévé, Fehér Miksát pedig igazgatósági tagjává választották meg. Az 1912 május 18-iki közgyűlésen Czettel Gyula és Dárday Sándor is bejutott az igazgatóságba.

A következő évben a Rigler József Ede papírneműgyár r.-t. is az Athenaeum birtokába jutott. A Rigler-részvények óriási többsége báró Hatvany Károly kezében volt, aki a birtokában levő részvényeket elcserélte Athenaeum részvényekért úgy, hogy minden 15 darab Rigler-részvényért 11½ darab Athenaeum-részvényt kapott. A Rigler-féle részvények kicserélése és saját alaptőkéjének további emelése céljából kibocsátott tehát az Athenaeum 10.000 darab 200 korona névértékű részvényt és ezzel alaptőkéje 3 millió koronáról 5 millió koronára emelkedett. E tranzakciónak következményeként az 1913 július 16-án tartott közgyűlés beválasztotta az Athenaeum igazgatóságába báró Hatvany Károlyt, Tranger Józsefet és Hönich Henriket.

Lánczy Leó öt évig állott az Athenaeum igazgatóságának élén. 1917 nyarán az Athenaeum részvényeinek többségét megszerezte Miklós Andor, Az Est lapkiadó részvénytársaság

igazgatósági elnöke. Ennek következtében Lánczy 1917 november 30-án lemondott az elnökségről s helyette a részvénytársulat igazgatósági elnökévé az 1917 december 12-én tartott rendkívüli közgyűlés Miklós Andort választotta meg. Ugyanekkor az igazgatóságba beválasztották báró Kohner Jenőt, Miklós Lászlót, dr. Salusinszky Gyulát és Sebestyén Arnoldot.

Ötven év alatt szép pályát futott meg az Athenaeum, a Barátok-terétől új telepéig, amelyen a Rákóczi-út 54. s a Miksa-utca 4, 6, 8. számú házakon kívül ma már az Erzsébet-körút 5. és 7. számú házak nagy részét s az Erzsébet-körút 9. számú palotának egyik nagy lakását is elfoglalja. E fizikai terjeszkedés a vállalat nagy gazdasági fejlődésének legszebb kifejezője; lássuk, mit tett az Athenaeum ugyanez idő alatt a magyar művelődésnek fejlesztése érdekében.

AZ ATHENAEUM HÍRLAPKIADÓI MŰKÖDÉSE

Az Athenaeum, működésének utolsó nyolc évét kivéve, állandóan foglalkozott hírlapkiadással, sőt hosszú időn át a legnagyobb magyar lapkiadóvállalat volt. Ha végigtekintünk az Athenaeum kiadásában négy évtized folyamán megjelent lapok sorozatán, megállapíthatjuk, hogy a társulat a maga lapjait nem politikai, hanem irodalmi vállalatoknak tekintette. Konzervatív, liberális, sőt klerikális lapokat is adott ki, anélkül hogy a politikában akár konzervatív, akár liberális, akár klerikális célokat akart volna szolgálni; csak egy politikai szempontra vigyázott: hogy a kiadásában megjelenő lap „szélsőséges” irányba ne terelődjék s a szerződések megkötésekor e tekintetben igyekezett is biztosítékot szerezni.

Az Athenaeum hírlapvállalatai azon a nyomon jártak, amelyet Emich Gusztáv a maga idejében már kipróbált. A hatvanas években, ha valamely kiváló publicista lapot akart indítani: Emichhez fordult és megegyezett vele. Emich előlegezte a papír és a nyomás, továbbá a szétküldés, sőt az egész adminisztráció költségét, sőt a szerkesztőség költségeire is adott bizonyos átalányösszeget; a lap jövedelmei mind Emich pénztárába folytak be; Emich a bevételekből levonta a kiadásait s ami haszon maradt, azon a szerkesztő-laptulajdonossal bizonyos előre megállapított kulcs szerint megosztozott. A szerkesztőnek eszerint nem sok gondja volt: ha veszteség volt a lapon, azt Emich viselte. Emich nem sokat törődött azzal, hogy a lap tulajdonjoga nem volt az övé: ha rossz vállalat volt a lap, akkor tulajdonjoga úgy se ért semmit, ha pedig jó vállalat volt, akkor jövedelméből az őt illető részt legelőször úgyis Emich vette ki.

Ugyanezt az eljárást követte a hírlapkiadásban az Athenaeum is mindvégig. Mikor az Athenaeum a hírlapkiadástól teljesen mentesíteni akarta üzleteit, még 1912-ben is csak az iratok gondos áttanulmányozása után sikerült megállapítani utolsó lapjának, a Magyar Nemzetnek tulajdonjogi viszonyait. Ezzel természetesen együtt járt az, hogy az Athenaeum kiadásában megjelent hírlapok szerkesztői az Athenaeumtól mindig ideálisan függetlenek voltak; az Athenaeum utasításokat és irányításokat soha nem adott a lapjainak. Minden igazgatósági ülésnek legelső pontja volt kezdetől fogva a pénztári állapot bejelentése, második pontja pedig: „a hírlapkönyv felolvasása”; ez utóbbi annyit jelent, hogy bejelentették a társulat lapjainak előfizető-létszámában történt változásokat; ha gyarapodtak az előfizetők, ez „örvendetesen tudomásul vétetett”, ha pedig fogytak: ez is „tudomásul vétetett”. Ha már nagyon megcsappant az előfizetők száma, akkor megvitatták, hogy nem kellene-e a lapot megszüntetni; de negyven év alatt talán csak háromszor-négyszer hoztak az előfizetők csökkenése ügyében olyan határozatot, hogy „kéressék fel a tisztelt szerkesztőség a lap élénkebbé tételére”.

Ha megcsinálnók az Athenaeum hírlapkiadványainak összefoglaló mérlegét, azt állapíthatnók meg, hogy a társulatlak a lapkiadással való foglalkozása üzleti szempontból meddő volt; a nyereség igen csekély lehetett, sőt nem bizonyos, hogy a számla végezetül nyereséggel záródna. Jókai lapjának, a Honnak virágzása rövid ideig tartott; a Pesti Naplónak is sokkal nagyobb volt a tekintélye, mint a jövedelmezősége, a nyolcvanas években pedig már állandó volt a deficit. A hírlapkiadás, úgy látszik, arravaló volt, hogy az Athenaeum általa részt vegyen a közéletben és szorosabb érintkezést tarthasson fenn az íróvilággal. Nem lehet azt mondani, hogy amit az Athenaeum esetleg elveszített egy-egy újságon, azt megnyerte könyvkiadványain, melyeket az illető lap hasábjain költség nélkül ismertethetett. Lehetséges lett volna ez is, az Athenaeum minden lapjánál kikötötte, hogy az érdekeinek megfelelő közleményeket bele teheti a lapba, de ezzel a joggal a társulat mindig igen diszkréten élt. Ha lapozunk e régi újságokban, az Athenaeum kiadványairól csak három-négysoros ismertetéseket találunk bennük. A reklám a régebbi magyar hírlapirodalomban egyáltalán igen szemérmes volt.

Azt hisszük, szolgálatot teszünk a magyar hírlapírás történetének, ha az Athenaeum kiadásában megjelent hírlapok kiadói viszonyairól egyenkint is megemlékezünk.

A PESTI NAPLÓ ÉS AZ ATHENAEUM

Mikor 1868 június végén létrejött az előleges megegyezés egyrészt Emich Gusztáv, másrészt az Athenaeum alapítói között, Emichnek első dolga volt a kiadásában megjelenő hírlapok jogviszonyainak rendezése. Legkönnyebb feladat volt ez a *Pesti Napló*val és a Honnal szemben, mert e két lapnak szerkesztője, báró Kemény Zsigmond és Jókai Mór részt vett az Athenaeum alapításában is és így mindkettőnek természetes érdeke volt az Athenaeum megalkulásának elősegítése. Emich Gusztáv egészen új kiadói szerződést kötött 1868 július 1-én báró Keménnyel és Jókaival csak azért, hogy a szerződéseket az új társulatra mindjárt átruházva, minden részletében tisztázhassa a lapoknak az Athenaeumhoz való viszonyát.

A báró Kemény Zsigmonddal kötött szerződést, jellemző tartalmára és alakjára való tekintettel, változatlanul ideiktatjuk:

SZERZŐDÉS,

mely egyrésztől méltóságos báró Kemény Zsigmond szerkesztő úr és másrésztől Emich Gusztáv magyar akadémiai könyvnyomdász, mint a Pesti Napló kiadó tulajdonosa között a Pesti Napló szerkesztése ügyében a mai napon kötött.

1. Méltóságos báró Kemény Zsigmond úr továbbra is elvállalja a Pesti Napló deákpárti lap szerkesztését és szellemi vezetését, még pedig mai naptól számítandó öt évi tartamra, azaz 1873-ik évi július hó 1-ig, mely időtartam alatt báró Kemény Zsigmond úr más politikai napilap szerkesztését vagy vezetését el nem vállalhatja.

2. Én, Emich Gusztáv s illetőleg jogutódom, tartozom a Pesti Napló című lapot a mostani alakjához hasonlóan s kellően kiállítani. Az összes előfizetési, hirdetési és mellékelési bevételek egyedül hozzám folynak be.

3. Én, Emich Gusztáv, vagy jogutódom, kötelezem magam báró Kemény Zsigmond úrnak minden hó elsején előre szerkesztési havi illeték fejében Ezerötven (f. 1050) forintot austr. értékben lefizetni, s így a szerkesztőségi illeték egy évre tisztán Tizenkétezer hatszáz (f. 12600) forint austr. értékben van megállapítva, s így a szerkesztőségi illetékbe a külön számadásokban helytfoglaló telegrammok, országgyűlési gyorsírók, a külföldi hírlapokra tett előfizetések, a szerkesztőségi iroda lakbéré, fűtése és irodai szükségletek költsége nincs beleértve.

4. Báró Kemény Zsigmond úr ezen szerződés tartama alatt az összes bevételek és kiadások összeszámítása után fenmaradó tiszta haszon fele részében osztozódik. Ellenkezőleg a netaláni veszteségben csak egy harmadrészben vesz részt. Ezen osztalék megállapíthatása okáért a Pesti Napló összes bevételi és kiadási elszámolása minden negyedév végén történik s báró Kemény Zsigmond úrnak az illető osztalék (a tiszta nyereség fele) készpénzben kifizetetik.

5. Én, Emich Gusztáv és illetőleg jogutódom beleegyezem és kötelezem magam mindazon idő alatt, míg báró Kemény Zsigmond úr viszi a Pesti Napló deákpárti lap szerkesztését, a nevezett lap politikai irányára semmi befolyást gyakorolni, sem azt követelni nem fogok, ez egyedül báró Kemény Zsigmond úr joga lévén.

6. A közös számadás tekintetéből a Pesti Napló nyomtatási költsége a mai naptól számítandó 5 évre a következőképpen állapíttatik meg:

A Pesti Napló 23''–33'' nagyságú papiroson, rizsmája 23 font nehéz, az első egy ezer példányban szedés, nyomtatás és papirost értve negyvenöt (f. 45) forint 60 kr. austr. ért. s minden további egy száz példány egy frt 65 kr-ban állapíttatik meg.

E közös számadások ellenőrzése tekintetében joga van báró Kemény Zsigmond úrnak az előfizetési jegyzékek és hirdetési könyvek előmutatását annyiszor-amennyiszer betekintés végett magához felkívánni s azoknak pontos és szabályos kezelését ellenőrizni.

7. Emich Gusztáv laptulajdonosnak joga van ezen szerződést, minden joggal és kötelezettséggel, általa meghatározandó jogutódjára átruházni s én, báró Kemény Zsigmond, ehhez minden beleszólás nélkül beleegyezem, fenntartván azonban a 6-ik pontban részemről szükséges ellenőrzési jogomat is.

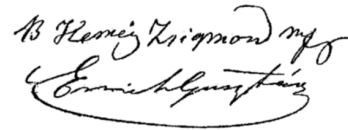
8. Ezen szerződés két egyenlő példányban iratott le és alá.

Kelt Pesten, 186 nyolcadik év július hó 1-sején.

Előttünk:

Tritsch Henrik mint tanú.

Jókai Mór mint tanú.

Az Athenaeum-társulat megalakulásakor Emich a báró Keménnyel kötött szerződést, valamint különben összes szerződéseit átruházta az Athenaeumra a következő formában:

Jelen okmányt, minden jogokkal és kötelezettségekkel, az Athenaeum társaságra átruházom, kezeskedve ezen okmányokon olvasható aláírások valódiságáért, de egyebekben minden más kötelezettség nélkül.

Pest, 1868 július 7-én.

Ifjabb Emich Gusztáv,
mint atyám, idősb Emich Gusztáv meghatalmazottja.

Néhány év múlva, 1870 elején újabb egyesség vált szükségessé báró Kemény Zsigmond és az Athenaeum között. Ezt a pótszerződést az 1868. évi megállapodás papírosára írták rá a következő formában:

Változott viszonyok folytán a túloldali szerződés néhány pontjának megváltoztatása szükségeltetvén, br. Kemény Zsigmond úr és az Athenaeum társaság a következő „Pótszerződés”-ben egyeztek meg:

1. Az Athenaeum t. kötelezi magát br. Kemény Zsigmond úrnak minden hó elsején előre a Pesti Napló reggeli és esti kiadásának szerkesztésére 1050 frt helyett havi illeték fejében ezernéyszáz (1400) frtot osztrák értékben fizetni s így a szerkesztőségi illeték f. é. ápril 1-től kezdve egy évre tisztán 16800 frtban (tizenhatezernyolcszáz) állapíttatik meg, ide nem értve az eddig is közös számadásra vitt költségeket, mint távirda, gyorsírások, stb.

2. A fent említett havi összeg erejéig a rendes munkatársak vagy levelezők havi díjai, akár egyes külön dolgozatok fejében fizetendő összegek, az egyes dolgozatok megnevezése s az illető Pesti Napló számának mellékelésével a szerkesztő úr által utalványozott nyugták mellett az Athenaeum pénztáránál fizettetnek.

3. A felemelt munkadíj következtében a kiállítási költségek is szaporodván, a Pesti Napló nyomtatási költsége egyelőre következőképpen állapíttatik meg: a reggeli lap első 1000 példányának szedése, nyomása és papíráért együttesen ötvenöt (55) forint; minden további egy száz példányért 2 (két) frt; az esti kiadás első 1000 példányának szedése, nyomása és papíráért (fél íven) együttesen huszonkilenc (29) frt, minden további egy száz példány 90 krért. Ha pedig a munkadíj előre nem látható körülmények által feljebb vagy lejjebb szállna, ezen árak a körülmények szerint módosítandók lesznek.

4. A túllapon írt alapszerződés többi pontjai ezen módosítások által változást nem szenvedvén, továbbra is minden tekintetben teljes érvényökben fennmaradnak és megerősíttetnek.

Kelt Pesten, 1870 márc. 31-én.

B. Kemény Zsigmond.

1873 elején a már régóta betegeskedő báró Kemény állapota annyira rosszra fordult, hogy a lap érdekében új szerkesztőről kellett gondoskodni. A február 7-iki választmányi ülésen előadta az ügyvivő-igazgató, hogy báró Kemény szerződése 1873 június 30-án lejár, beteg állapota miatt pedig a báróval nem lehetett a szerződést se meghosszabbítani, se megújítani. Az ez ügyben hozott igazgatósági határozat így szól: „Báró Keménynek a Pesti Napló megalapítása és annak legnehezebb időkben hazafias buzgalommal való fenntartása körül kiváló érdemei vannak, melyeket az Athenaeum, mint a Pesti Napló tulajdonosa, figyelmen kívül nem hagyhat; tekintettel végre a derék férfiú roncsolt egészségi állapotára, a választmány 1873 július 1-től évenként 1000 forint tiszteletdíjat rendel neki, amelyet negyedévi részletekben adunk ki.” A március 17-iki választmányi ülésen az elnöklő Cséry Lajos bejelentette, hogy báró Kemény az 1000 forint évi tiszteletdíjat elismeréssel fogadta. Ugyanez év május 17-én báró Kemény a választmányi tagságról, betegségére hivatkozva, lemondott.

Már előbb, március 1-én szerződtették a Pesti Napló szerkesztőjéül Urváry Lajost. A szerződésben ki volt kötve, hogy a lapot továbbra is Deák-párti szellemben kell szerkeszteni; a szerkesztőség költsége havi 1600 forint. A lap tiszta jövedelmének 25%-a Urváryt illeti. A szerződés 1873 július 1-én lép életbe. Urváry 1874 december 31-ike előtt nem mondhat le a szerkesztésről, az Athenaeum azonban bármikor felmondhat neki; az esetben azonban, ha az Athenaeum a havi felmondási idő mellőzésével bocsátaná el, 2000 forint végkielégítés jár neki. Két év múlva, 1875 február 3-án úgy módosították ezt a szerződést, hogy a lap jövedelméből való részesedés címén legalább 3000 forint akkor is megilleti Urváryt, ha nincs ennyi a lap jövedelmének 25%-a.

Ezidőtájt a Pesti Naplónak körülbelül 3000 előfizetője volt. (1869–70-ben 3234–3200.)

Urvárynak 1887. évben bekövetkezett halála után 1888 január 1-étől kezdve ifjabb Ábrányi Kornélt szerződtette az Athenaeum a Pesti Napló felelős szerkesztőjének. A lap szerkesztőségi kiadása ekkoriban évi 30.000 forint volt; ebből évi 5000 forint Ábrányit illette, aki kikötötte a maga részére ezenkívül a lap tiszta jövedelmének 20%-át is. Ez a kikötés egészen plátói jellegű volt, mert akkoriban a Pesti Naplónak nem volt nyeresége; a következő évben, 1889 november 1-én Ábrányi már új szerződést kötött arra, hogy a 20% nyereségrészesedés évi összege gyanánt legalább 1000 forintot kapjon. Ábrányi azonban nem tudta felvirágoztatni a Pesti Naplót; a többi, fiatalabb lapoknak nagyobb sikerük volt, mint ennek a nagyon is konzervatív színezetű újságnak. Az Athenaeum évről évre jelentékeny összeget ráfizetett a Pesti Naplóra s nagy megkönnyebbülés volt ránézve, mikor a Pesti Napló tulajdonjogát 1892 október 27-én Ábrányinak eladhatta. Ettől kezdve már csak nyomdása volt az Athenaeum a Pesti Naplónak, de nem tulajdonosa. Az Athenaeum arra az esetre, ha Ábrányi ismét eladná a lapot, az elővételi jogot fenntartotta magának. Ábrányi 1894 február 5-én már örömmel jelentette az Athenaeumnak, hogy vevője akadt, aki hajlandó 275.000 forintot fizetni a Pesti Naplóért. Az Athenaeum, jól tudva, hogy a Pesti Napló még mindig nagy deficittel dolgozik, természetesen nem kívánt élni az elővételi joggal; így került a Pesti Napló az Egyesült Hírlapkiadó Részvénytársaság birtokába, melynek tőkéjét Weissenbacher Endre szolgáltatta. Weissenbacher a lap nyomását az Athenaeum helyett csakhamar más nyomdászra bízta s az Athenaeum negyedszázadig tartó szoros kapcsolat után végképen megvált a Pesti Naplótól.

AZ ATHENAEUM ÉS A HON

A hatvanas és hetvenes évek legnépszerűbb újságja volt Jókai *Hon*-ja.

Az Athenaeum megalakulása előtt Emich nyomatta és kezelte a Hont, megalakulásától, 1863 január 1-től kezdve. A tulajdonjog nem volt Emiché, de azért mégis szükségesnek tartották az Athenaeum alapítói, hogy mielőtt átveszik Emich üzleteivel együtt a Hon nyomását és

kiadóhivatali kezelését is, Emich rendezze a Honhoz való jogviszonyát. Hogy ez a jogviszony mennyire zavaros volt, kitűnik abból, hogy maga az új szerződés is „szerkesztő tulajdonos-részes”-nek nevezi Jókait, anélkül hogy kitűnnék a szerződésből, hogy Jókait kívül Emichnek tulajdonképpen minő része volt a Honban. Íme az írásbeli egyesség:

Szerződés, mely egyrészről tek. Jókait Mór szerkesztő tulajdonos-részes és másrészről Emich Gusztáv magyar akad. nyomdász közt a „Hon” című politikai napilapra nézve kötött mai napon.

1. Én, Emich Gusztáv elvállalom a Hon című balközépi politikai napilap kiadását és nyomtatását, az esti lapjával együtt – a mostani alakot és papírnagyságot értve. A befolyó előfizetési pénzek, hirdetményi bevételek és mellékelési díjak egyenesen hozzám fognak befolyni.

2. Én, Jókait Mór kötelezem magam a Hon szerkesztését a mérsékelt baloldali ellenzék szellemében életfogytomig vagy a journalistikai pályától végleges visszavonulásomig vinni. Halálom esetére vagy mától számítandó 5 év eltelte után beállható végleges visszavonulásom esetére Emich Gusztáv vagy jogutódja nekem vagy örökösömnek tízezer frt. austr. értékben tartozik kifizetni, mely kárpótlás fejében a Hon laptulajdoni s kiadói joga kizárólag s egyedül Emich Gusztáv s illetőleg jogutódjaira száll. Egyszersmind kötelezem magam életfogytomig vagy végvisszavonulásomig semminemű más politikai napilapnál sem szerkesztői, sem főmunkatársi állást nem vinni.

3. Én, Emich Gusztáv tartozom minden hó elsején Jókait Mór úrnak a Hon reggeli fő s esteli lapja szerkesztési havi költsége fejében Egyezerkétszáz (1200) frt. austr. érték, kifizetni. Megjegyzendő azonban, hogy e szerkesztőségi havi illetékebe a telegrammok, országgyűlési gyorsírók díja, a szerkesztő iroda lakbére és fűtése s az idegen hírlapokra tett előfizetések bele nem értetnek és ezen költségek a közös számadásba igttattnak.

4. Tekt. Jókait Mór úr szerkesztői fáradoimai és tulajdonosi részességének fejében a Hon című lap bevétele és kiadásának részletes összeszámítása után fenmaradandó tiszta nyereség fele-részeben osztozkodik. Ezen számadások minden negyedév bevégeztével eszközözlendők s ugyanakkor tartozik Emich Gusztáv vagy jogutódja a fent említett osztalékot (a tiszta nyereség felét) készpénzben kifizetni.

5. Az 1868, 1869 és 1870 év június hó 1-éig én, Jókait Mór a Hon összes hirdetési bevételeit átengedem Emich Gusztávnak vagy jogutódjának az 1864-ik június 6-án kelt régebbi szerződés alapján, egy évenkénti kétezer (2000) frtnyi átalányért és azon kikötéssel, hogy ez időtartam alatt az expedicionális költségek, a címszalagok kivételével, a közös számadásba semmikép fel nem rovatnak. 1870 július elsejével megszűnik az e pontbeli egyezmény és így egyrészről a hirdetési bevételek a közös számadásba felveendők, másrészről a kétezer frtnyi átalány is elesik.

6. Én, Emich Gusztáv beleegyezem és kötelezem magam mindazon idő alatt, míg Jókait Mór úr viszi a Hon szerkesztését, a lap politikai irányára semmi befolyást sem nem gyakorolni, sem azt követelni, ez egyedül Jókait Mór úr lévén.

7. Különös kedvezményül s a Hon lap iránti érdekeltség emelése kedvéért minden évben én, Jókait Mór kötelezem magam a lap tárcájában egy eredeti regényemet vagy nagyobb szép-irodalmi dolgozatomat minden külön díj nélkül közrebocsájtani; megjegyzendő azonban, hogy a könyvalakbani kiadásért külön tiszteletdíjamat kapom.

8. A közös számadás tekintetéből a Hon fő és esti lapjának nyomtatási költsége egyelőre a mai naptól számítandó 5 évre következőkép állapíttatik meg: ú. m. a Hon fő lapjának 23–33’’ nagyságú és 23 font súlyú papiroson nyomtatandó, első egy ezer példánya (szedést, nyomást és papirost értve) negyvenöt (45) frt 60 kr. austriai értékben, minden további egy száz példány papírral együtt 1 frt 65 kr. Az esti lap 21–30’’ nagyságú papiros félívére nyomtatandó első egyezer példánya (szinte szedést, papirost és nyomtatást beleértve) 17 frt 50 kr., minden további 1 száz példány (papírral együtt) 85 kr. aust. értékben. Egy darab címszalag negyedévenként 10 krba számítandó.

9. Azon kívül fenntartja magának Jókai Mór úr, hogy az előfizetési jegyzékeket és hirdetési könyveket bármikor ellenőrzés végett betekinthesse.

10. Ezen szerződés két egyenlő példányban iratván le és összeolvasás után egyenlőnek talál-tatván, egyik Jókai Mór úr, másik idősb Emich Gusztáv úr által iratott alá.

Kelt Pesten, 1868. évi július hó 1-én.

1868 július 7-én ifjabb Emich Gusztáv, atyja nevében, a Jókaival kötött szerződést átruházta az Athenaeum-társulatra.

Az Athenaeumra nézve kényelmetlen volt, hogy a Honnal nem rendelkezhetett mint tulajdonával, – viszont Jókainak kényelmetlen volt, hogy neki mint laptulajdonosnak anyagi ügyekkel is kellett bajlódnia. Így érthető, hogy az Athenaeum igen rövid idővel a megalakulása után, már 1868 október 14-én megszerezte Jókaitól a Hon tulajdonjogát. Jókai vételár fejében kapott 10.000 forint névértékű Athenaeum-részvényt, melyre 30% volt befizetve; magára vállalta azonban az Athenaeum, hogy a még hátralevő 70%-ot is befizeti Jókai helyett.

A tulajdonjog megszerzése után egy év múlva, 1870 szeptember 30-án az Athenaeum oly szerződést köt Jókaival, minőt nem egy alkalmazott szerkesztővel, hanem csak társtulajdonossal szoktak kötni. A 2. pont szerint „Az Athenaeumnak nem áll jogában Jókai Mór úr helyett az ő beleegyezése nélkül a Hon felelős szerkesztőségét másnak adni”. A lap tiszta hasznának fele Jókait illeti, aki „a reménylendő tiszta haszonhoz képest osztalékát évnegyedenkint előre is kiveheti”. A 7. pontban „kötelezi magát az Athenaeum, hogy a Hon politikai irányára, míg annak szerkesztését Jókai úr viszi, semmi befolyást nem fog gyakorolni, ellenben Jókai Mór megígéri, hogy az Athenaeum üzleti érdekeit előmozdító közleményeket lapjába felvéteti”. Az Athenaeum részéről Cséry Lajos elnök és Osterlamm igazgató, Jókai mellett pedig mint tanu báró Kemény Zsigmond és Deutsch Jakab írta alá a szerződést.

Jókai nemcsak a pénzügyi, de a szerkesztői gondoktól is szeretett volna szabadulni. 1869 január 19-én arra kérte az Athenaeumot, hogy a Hon szerkesztését átruházhassa Csernátony Lajosra és hogy ő csak mint lapvezér vagy mint főmunkatárs szerepeljen a lapon. Az Athenaeum válaszmánya azonban ezt a kérelmet elutasította azzal a megokolással, hogy „a Hon jelen virágzó állapota egyedül Jókainak köszönhető”. A Honnak e napon 4078 előfizetője volt.

A lap virágzása addig tartott, ameddig Jókainak és pártvezérének, Tisza Kálmánnak népszerűsége. A Hon előfizetőinek fogyatkozása 1875 után állandó volt; az Athenaeum igazgatósága 1878 március 9-iki ülésén „a Hon rohamos hanyatlását konstatálja”. Mindazáltal évekig feltartóztatták a bukást nagy anyagi áldozatokkal. 1882 augusztus 31-én végre megszűnt a Hon, illetve egybeolvadt Csernátony Ellenőrével és 1882 szeptember 1-től kezdve Nemzet címmel jelent meg a szabadelvűpárt támogatásával, de az Athenaeum kiadásában.

FŐVÁROSI LAPOK

Az Athenaeum legrégibb újságjai közé tartozott Tóth Kálmán újságja, a *Fővárosi Lapok*. Még 1864-ben alapította ezt a lapot Tóth Kálmán és Emich Gusztáv. Tóth Kálmán minden politizálástól mentes társadalmi és irodalmi újságot akart szerkeszteni, főként nőolvasókra számítva. Az ötlet nem volt rossz s a politikanélküli napilap eszméje egy ideig életképes is volt, addig, míg igen szerény eszközökkel is lehetett újságot csinálni és másfélezer előfizető elegendő volt egy napilap fenntartásához.

A Fővárosi Lapok alapításakor kötött egyezmény szerint a lap kiadásának minden költsége csupán Emichet terhelte, viszont a lap minden jövedelme őt illette. A lap szerkesztésére

Emich havonta 240 forintot tartozott fizetni; ebben az összegben a szerkesztő és a munkatársak fizetése, valamint minden írói tiszteletdíj is benne volt. Kikötötte azonban Tóth Kálmán, hogy arra az esetre, „ha az előfizetők száma ezeren túlmegy, minden következő száz előfizető után havonként még huszonhét forint fizetendő”. A lap tulajdonjoga Tóth Kálmánt illette, aki kikötötte, hogy a kiadó a lap belső tartalmára semmi befolyást ne gyakorolhasson.

A Tóth Kálmánnal 1864-ben kötött szerződést az Athenaeum megalakulásakor Emich átruházta az Athenaeumra. A Fővárosi Lapoknak ekkor 1386 előfizetője volt, – nem sok, de elég volt ahhoz, hogy a lapot belőle fenntarthassák.

1873 nyarán Tóth Kálmán idegbeteg lett; nyilvánvaló volt, hogy többé a lapot nem szerkesztheti, abban állapodott meg tehát az Athenaeummal, hogy a jövőben közös megegyezéssel fogják a lap felelős szerkesztőjét szerződtetni. Vadnay Károlyt nyerték meg szerkesztőnek, aki ezt a tiszteletet csaknem két évtizeden át jól betöltötte. A magyar irodalomnak igen sok új tehetsége a Fővárosi Lapokban jutott legelőször szóhoz s e révén e lapnak régi évfolyamai az újabb magyar irodalom történetének nem mellőzhető forrásai.

1892-ben Szana Tamás vette át a Fővárosi Lapok szerkesztését, de ekkor már annyira túlszárnyalták ezt az újságot a nagyobb tőkével rendelkező többi újságok, hogy a Fővárosi Lapok szerkesztője nem bírta velük a versenyt. A magyar újságírás történetében épen ez volt az a korszak, amikor minden napilap szépirodalmi közleményeire is igen nagy gondot fordított s a kitűnő íróknak egész sokasága tűnt fel. A Pesti Hírlapnál Jókai, Mikszáth, Kenedi, Murai, Tóth Béla erősen dolgozott, a Budapesti Hírlapnál Herczeg Ferenc, Sebők Zsigmond, Rákosi Viktor, a Magyar Hírlapnál Bródy Sándor, Ambrus Zoltán, Heltai Jenő, Gárdonyi Géza, a Pesti Naplónál Malonyay Dezső, Papp Dániel, Pekár Gyula, Szántó Kálmán, Munkácsy Kálmán és Thury Zoltán aratott nagy sikereket. Ezek a nagy lapok tízszer-húszszor oly nagy közönséghez szólottak és sokkal jobban is fizettek, mint a Fővárosi Lapok, melynek hasábjain már csak másodrangú írók és kezdő fiatalemberek közölték munkáikat. 1892 december 11-én Szana Tamás havi 1095 forint költséget kért az Athenaeumtól, tizedrészét annak, amivel akkor a nagy napilapok dolgoztak és azt se kaphatta meg, mert még ily szerény költséggel sem voltak arányban a lapnak jövedelmei.

1894-ben Porzolt Kálmán az Athenaeum felszólítására emlékiratot készített arról, hogy „miképen lehetne a Fővárosi Lapokat versenyképesé tenni?” Porzoltnak az volt a terve, hogy az addig tisztán csak társadalmi és irodalmi újság alakuljon át politikai, közgazdasági és szépirodalmi napilappá 67-es közjogi alapon. 1894 december 15-én, a programnak megfelelően, Porzolt át is vette a lap szerkesztését. Az új korszak azonban nem igazolta Porzoltnak a reménykedéseit; a deficit egyre nőtt s a lapot alkalmasint be kellett volna szüntetni, ha 1895 október 31-én vevő nem akadt volna rá. Dr. Mészáros Károly törzsorvos igen tetemes hozzájárulásával megalakult a „Magyar Írók Kiadó Részvénytársasága” 150.000 forint alaptőkével és megvette az Athenaeumtól a Fővárosi Lapokat 40.000 forintért, úgy azonban, hogy a vételárat az új társaság a saját részvényeivel fizette ki. Épen egy évig bírta az új tulajdonos a deficitet, s miután minden elveszett, a lap tulajdonjogát 1896 november 28-án Porzolt Kálmánra átruházva, feloszlott. Porzolt félévig fenntartotta a lapot s azután eladta Walter Ernő nyomdásznak, aki 1897 nyarán kénytelen volt beszüntetni.

BUDAPESTI KÖZLÖNY

A kiegyezés előtti években a kormány hivatalos lapját, a Sürgönyt Emich Gusztáv nyomatta. Az alkotmányos minisztérium kinevezése után e lap *Budapesti Közlöny*-re változtatta címét.

A hivatalos újság kiadói jogviszonyait azonban csak 1868 augusztus 1-én rendezte Andrássy miniszterelnök az Athenaeummal. Az Athenaeumnak az állammal kötött szerződése szerint,

mely nagyjában még ma is fennáll, a hivatalos lap kiadásának minden terhe az Athenaeumot illeti, úgyszintén a lapnak minden jövedelme is; a kiadás jogáért az Athenaeum az államkincstárnak bizonyos összeget fizetett, mely évi 30.000–210.000 forint között váltakozott. A szerződések három évre szóltak; a három év elteltével a kormány pályázatra szólította fel a nyomdákat, melyeknek ajánlatai közül mindig az Athenaeum ajánlatát ítélték az államkincstárra nézve a legelőnyösebbnek. A hivatalos lap szerkesztőjét a miniszterelnök nevezi ki, munkatársait a szerkesztő alkalmazza; se a szerkesztőnek, se a munkatársaknak alkalmazására az Athenaeumnak nincs semmi befolyása. Kezdetben, míg Salamon Ferenc volt a szerkesztő, a Budapesti Közlöny híreket, táviratokat, irodalmi és egyéb cikkeket is közölt, ezt azonban mint feleslegesnek bizonyult dolgot csakhamar abbahagyták; senkise irodalmi tartalma miatt, hanem mindenki csak hivatalos közleményei miatt vásárolta a Budapesti Közlönyt.

Az új törvényeket, kormányrendeleteket és kinevezéseket díjtalanul tartozik közzétenni a Budapesti Közlöny; a hivatalos pályázati hirdetéseket és a bírósági közleményeket a szerződésben megszabott díjtáblázat szerint fizetik a hirdetés közlő; meg van szabva a részvénytársaságok, szövetkezetek és magánfelek hirdetéseinek tarifája is. A szerződés állapítja meg az előfizetési árat, valamint a példányonként való elárúsítás árát is.

A Budapesti Közlöny szedésére külön személyzetet és külön, zárt helyiséget tartozik kijelölni az Athenaeum, mert a hivatalos lap tartalmának idő előtt való nyilvánosságra jutása bizonyos esetekben a hivatalos titok megsértése lehetne.

NEMZET – MAGYAR UJSÁG – MAGYAR NEMZET

A Hon és az Ellenőr egybeolvadásából 1882 szeptember 1-én létrejött a *Nemzet*, az Athenaeum kiadásában megjelenő, a szabadelvűpárt politikáját hirdető napilap. Főszerkesztője Jókai Mór, felelős szerkesztője pedig Láng Lajos volt. A lap politikai irányát egy bizottság szabta meg, melynek tagjai voltak: V. Kovách László, Harkányi Frigyes, Hegedüs Sándor és Láng Lajos.

Az Athenaeum és lapjainak szerkesztőségei között mindig a legjobb és legbizalmasabb viszony volt, – kivéve a Nemzetnek azt a korszakát, míg Láng Lajos volt a szerkesztő. Láng túlzott óvatosságával és hihetetlen aggodalmaival lehetetlenné tette a szerkesztőségnek és kiadónak azt a harmonikus együttműködését, melynek hiányában a Nemzet soha gyökeret nem verhetett. Alighogy szóhoz jutott a lapnál, már „tisztázni” kívánta azt a kérdést, hogy abban az esetben, ha majd az Athenaeum és a szabadelvűpárt szerződése megszűnik, nem lesz-e majd ártalmára a pártnak az, ha az Athenaeum a Nemzet élére esetleg majd olyan szerkesztőt állít, aki azután oly politikai elveket akar hirdetni, melyek a szabadelvűpárt politikai elveivel ellentétben vannak? E fontoskodásnak nagy irat- és átiratváltás volt a legelső eredménye; az Athenaeum láthatóan kedvét vesztette s a lapot főként Tisza Kálmán nagy egyéniségére való tekintettel tartotta fenn nem csekély áldozatokkal. A pártnak és lapja kiadójának egymáshoz való viszonyára jellemző, hogy a lapkiadásnak minden terhe az Athenaeumra nehezedett, a párt csak arra vállalt kötelezettséget, hogy ha a szerkesztőség költsége az évi 24.000 forintot meghaladja, akkor a többletet megtéríti, amire azonban nem került a sor, mert a szerkesztési költség évek hosszú során át alul maradt a 24.000 forinton. A szabadelvűpárt kikötötte, hogy ha az előfizetők száma a 3500-at meghaladja, minden előfizető után havonként 66⅔ krajcárt kap a párt; persze erre sem került a sor, mert az előfizetők száma a 3500-at sohasem közelítette meg.

Az Athenaeumnak és a szabadelvűpártnak szerződése 1886 végén lejárt, anélkül hogy idejében megújították volna. Ekkor már új szerkesztője volt a Nemzetnek, Visy Imre személyében, de Visy nem volt elég befolyásos ember ahhoz, hogy a lap ügyeit rendbehozhatta volna. Az Athenaeum szerződés nélkül adta ki a Nemzetet több mint egy éven át és nagy anyagi

áldozatokkal szolgálta a szabadelvűpártot. A párt vezetőségének konkrét ajánlatot is tett a lap felvirágoztatására, de Tisza Kálmánnak vagy nem volt ideje e kérdéssel foglalkozni, vagy, ami valószínűbb, helytelenül informálták a pártban a lap ügyeiről. Az Athenaeum igazgatójának az az ötlete támadt, hogy Horváth Gyula képviselőt nyeri meg a lap szerkesztőjéül. Hogy ez az ötlet mily kitűnő volt, az csak három év múlva derült ki, amikor Horváth Gyula megteremtette annak a korszaknak legelevenebb és legnépszerűbb lapját, a Magyar Hírlapot. Tisza Kálmán nem fogadta szívesen azt az eszmét, hogy Horváth Gyula legyen a Nemzet szerkesztője; a párt lapjánál tehát nagyjában minden a régiben maradt s körülbelül a régi egyességeknek megfelelő új szerződést kötöttek a kiadó-társasággal, kikötve, hogy a szerződés csak addig érvényes, amíg Tisza Kálmán kormányon marad.

Körülbelül 1800–2000 előfizetővel tengődött a Nemzet, noha naponként kétszer jelent meg s az uralkodó politikai pártok lapja volt.

1897 őszén, november 15-én megszűnt a Nemzet estilapja, mert a párt új terhet rótt az Athenaeumra a *Magyar Ujság* alakjában. A Magyar Ujság, mely Fenyvessy Ferenc képviselő tulajdona volt, szintén a szabadelvűpárt érdekeit szolgálta. Fenyvessy nem tudta tovább fenntartani a lapját, eladta tehát 5420 forintért az Athenaeumnak. A Magyar Ujságnak ekkor 1900 vidéki és 300 budapesti előfizetője volt – csaknem mind a kormánytól függő hivatal. A szabadelvűpárt egy átiratban „felette kívánatosnak” jelezte, hogy „a Nemzet estilapja helyett oly lapja legyen, mely a vidéken más lapokat „megelőz”, az Athenaeum tehát hozzájárult a cseréhez s a Nemzet estilapja helyett a Magyar Ujságot adta ki. Ebben a legnagyobb baj az volt, hogy a Magyar Ujság szerkesztőségét át kellett venni, a Nemzet nagyszámú szerkesztőségét pedig az estilap megszűnte után sem lehetett csökkenteni. Huszonnégy belső munkatársa volt a Nemzetnek, több mint bármely magyar napilapnak, holott előfizetőinek száma 1898-ban már csak 708 volt, ebből 420 állami hivatal és csak 288 magános előfizető, aki alatt a budapesti és vidéki társaskörök, kaszinók és kávéházak értendők. A Magyar Ujság a maga 2008 példányával a Nemzethez képest még nagyon elterjedt újság volt, bár e 2008 példányból is 490-et állami hivataloknak expedáltak.

Ily csekély elterjedtség mellett a két lap kiadása oly nagy áldozatokat követelt, hogy azokat már nem akarta viselni se az Athenaeum, se a szabadelvűpárt. Széll Kálmán idejében, 1899 őszén Beksics Gusztáv végre rendezte a pártsajtó ügyét oly módon, hogy a Nemzetet és a Magyar Ujságot *Magyar Nemzet* cím alatt egyesítette. A kiadásra az Athenaeum vállalkozott oly formában, hogy viselte az összes nyomdai és kiadóhivatali kiadásokat, úgyszintén a szerkesztőségi költségek egyötödrészét, ez utóbbit maximálisan évi 24.000 korona erejéig.

Az új lap eleinte sokkal jobb volt elődeinél. Jókai Mór volt főszerkesztőnek megnevezve, Beksics volt a lap politikai vezére, míg a felelős szerkesztést Adorján Sándorra, a Nemzet volt segéd-szerkesztőjére bízták. Jókai itt közölte legérdekesebb emlékiratait; Széll Kálmán miniszterelnök friss politikai hírekkel is ellátta a lapot, melynek „Magyar Tanügy” című heti melléklete tanári és tanítói körökben nagy népszerűsége tett szert. Amint azonban kissé javult a lap, a szabadelvűpárt fokozatosan leszállította anyagi hozzájárulását. Erre megint oly zavarokba került a lap háztartása, hogy az Athenaeum kénytelen volt felmondani a lap kiadását, 1903 végétől kezdve a lap kiadása már csak úgy volt lehetséges, hogy minden költséget a szabadelvűpártnak kellett viselnie.

A koalíció 1906 október 1-én átvette a lapot, melynek élére mint lapvezér Ugron Gábor került. A koalíció bukása után még pár évig tengődött a Magyar Nemzet, míg végül 1913 augusztus 23-án megszűnt.

KELET NÉPE – MAGYARORSZÁG – SZÁZADUNK – REFORM – MAGYAR KORONA

A hetvenes években az Athenaeum több olyan napilapot is adott ki, amely már régen feledésbe ment.

1875–78-ig az országgyűlés „jobboldali ellenzékének” volt egy napilapja, a *Kelet Népe*, melynek utolsó évében az Athenaeum volt a kiadója. 1875-től az 1877. év végéig a Franklin-Társulat adta ki e lapot; 1877 december 1-én pedig a „jobboldali ellenzék” nevében gróf Apponyi Albert és gróf Zichy Nándor az Athenaeummal kötött kiadási szerződést. A szerződés szerint a lap a párt tulajdona; kizárólag a párt határozza meg a lap irányát és tartalmát és a párt választja a szerkesztőt. Az Athenaeum kiadja a lapot hetenkint hétszer, fedezi az összes nyomdai és szétküldési költséget s a szerkesztőség költségeire ad évi 15.000 forintot; az Athenaeum adja a szerkesztőségi helyiségeket is. Ha az előfizetők száma az 1850-et meghaladja, az Athenaeum minden további előfizető után 4 forint 50 krajcárt fizet évenként a pártnak. E terhekkal szemben az Athenaeumé a lapnak minden jövedelme s ezenkívül a párt a költségekhez hozzájárul évi 8000 forinttal.

A szerződés csak egy évre szólt s lejártá után, 1878 december 31-én, meg is szűnt a Kelet Népe. A megszűnésnek főoka a pártviszonyok új alakulata volt. A „jobboldali ellenzék” helyett az „egyesült ellenzék” volt most már Apponyi vezetése alatt. 1878 december 13-án az új politikai csoport vezetői, Apponyi, báró Simonyi Lajos, Lukács Béla, Chorin Ferenc és Szilágyi Dezső, szerződtek az Athenaeummal egy új lapnak a kiadása ügyében. *Magyarország* volt az új lap neve; az alapítók kikötötték, hogy alakja, minősége és előfizetési ára ugyanolyan legyen, mint a beszüntetés előtt álló Kelet Népeé. Az Athenaeum ad helyiséget vagy 400 forint házbért az új lapnak, továbbá fizet a szerkesztőségnek évi 14.000 forintot. Ezzel szemben az „egyesült ellenzék” a lap fenntartásához hozzájárul évi 14.000 forinttal s átengedi az évi 20 forintnyi előfizetési díjat az első 1850 előfizető után; ha 1850-nél több lesz az előfizető, minden további előfizető után 4 forint 50 krajcárt fizet az Athenaeum az „egyesült ellenzéknek”.

Ez a politikai csoport különben egyáltalán nem volt biztos benne, hogy „egyesült ellenzék” néven sikerül fennmaradnia s ezért a szerződésbe utolsó pont gyanánt felvették, hogy „a szerződő párt a jelen szerződés által nyert jogokat más pártra vagy annak képviselőire szabadon átruházhatja, miáltal a szerződés hatálya változást nem szenved”. Az „egyesült ellenzék” valóban hamarosan átalakult „mérsékelt ellenzékké”, lapját, a Magyarországot, azonban nem bírta fenntartani, mert az előfizetők száma az ominózus 1850-et sehogysem akarta átlépni.

A Kelet Népet és a Magyarországot az enyészetben jóval megelőzte a *Századunk* és a *Reform*, melynek nem fenntartásához, de tiszta kimúlásához az Athenaeum szolgáltatta a segítséget. A Századunk Klapka György tábornok vezetése alatt álló nagy napilap volt a hatvanas évek végén; Wodianer Fülöp volt a lap kiadója, aki előbb az Egyenlőségi Kör, majd a Századunk Társasága számlájára nyomatta és kezelte a lapot; utóbb a Pesti könyvnyomda részvénytársaság vette át a lap nyomását, de csak arra az egy évre, míg e nyomdának Klapka György volt az elnök-igazgatója. 1869 végén, amikor Klapka lemondott a Pesti könyvnyomda vezetéséről, a Századunk Társasága pénzzavarba jutott, melyből úgy sikerült szabadulnia, hogy a Századunkat beleolvasztotta a Pesti Naplóba. Az 1869 november 22-én kötött szerződés szerint, melyet a Századunk nevében Klapka György és Szentkirályi írt alá, „a Századunk lap minden előfizetőivel együtt átmegy az Athenaeum tulajdonába és 1869 december 1-től a Pesti Naplóval egyesülve a Pesti Naplóban folytatódik. A Pesti Napló felfelé úgy, mint lefelé teljesen független, szabadelvű, Deák-párti politikát követ, a kölcsönösen megállapított program szellemében”. A Pesti Napló eddigi felelős szerkesztője, báró Kemény Zsigmond ezentúl mint főszerkesztő szerepel, míg a Századunk eddigi felelős szerkesztője, Urváry Lajos

a Pesti Napló felelős szerkesztője lesz. A két szerkesztő együttesen újjá fogja szervezni a Pesti Napló szerkesztőségét. A Századunk tulajdonjogáért az Athenaeum 14.000 forintot fizetett és ugyancsak az Athenaeum fizette ki a Századunk nyomdatartozásait is a Pesti könyvnyomda részvénytársaságnál.

1875 közepén Rákosi Jenő Reformjának csendes kimúlását tette lehetővé az Athenaeum. A nagy anyagi bajok közt vergődő újság kiadótulajdonosaként báró Kaas Ivor szerepelt, aki 1875 június 16-án szerződést kötött az Athenaeummal a Reformnak a Pesti Naplóba való beleolvasztása ügyében. A szerződés szerint az Athenaeum a Reformot minden teher és kötelezettség nélkül vette át; báró Kaas kötelezte magát arra, hogy június 30-ig a Reform minden kötelezettségét kiegyenlíti; nevezetesen kielégíti a felelős szerkesztőt és a lap egész személyzetét, viszont június 30-ig báró Kaasra illetve a lap minden aktív követelése. Hogy báró Kaas a lap személyzetével szemben kötelezettségeit teljesíthesse, kapott az Athenaeumtól 17.000 forintot. Ez a 17.000 forint azonban nem a lap vételára, hanem a vételárra adott előleg volt, amely miatt azután évekig tartó nagy per keletkezett. Az Athenaeum igazgatói ugyanis azt remélték, hogy a Reformnak a Pesti Naplóba való beolvasztásával igen jelentékenyen emelkedni fog a Pesti Napló előfizetőinek száma. Megállapítható, hogy a Reform megszűnésekor a Pesti Naplónak 2992 előfizetője volt. A Reform vételárát úgy állapították meg az 1875 június 16-iki szerződésben, hogy „az 1875 július 1-től kezdve 1877. évi június 30-ig bezárólag, tehát két egész évig a Pesti Naplónál előforduló előfizetési szaporulatból bejött tiszta jövedelem fog a Reform vételára fejében a Reform, illetve volt tulajdonosa javára íratni”. Az előfizetési ár évi 20 forint volt; ennek felét, azaz évi 10 forintot, számították tiszta jövedelemnek; a 17.000 forint előleget két évre elosztva, 850 előfizetőnek kellett volna a Reformtól a Pesti Naplóhoz csatlakoznia, hogy az előlegre fedezet legyen. Mivel éppen nem volt bizonyos, hogy egy halódó laptól ily sok új előfizetőt kap a Pesti Napló, óvatosságból megtoldották a szerződést a következő ponttal:

„Amennyiben pedig a kikötött két év leforgása alatt a szaporodott előfizetők után a fentebbi mód szerint számításba veendő tiszta haszonból az Athenaeum-társulat által előlegül adott 17.000 forint nem fedeztetnék, a különbözetet, illetve a hiányzó összeget gróf Lónyay Menyhért az Athenaeum-társulatnak a leszámolás napján, vagyis 1877 július 1-én készpénzben visszafizeti és e részben gróf Lónyay Menyhért az Athenaeum-társulat irányában készfizetői kezességet vállal. Viszont azonban, ha az említett tiszta jövedelem a 17.000 forintot meghaladná, a fölösző összeg az Athenaeum-társulat által ugyancsak 1877 július 1-én gróf Lónyay Menyhért úrnak készpénzben kifizetendő lesz.”

Gróf Lónyay Menyhért sajátkezűleg is ráírta a szerződésre, hogy „Fentebbi szerződés 4. pontjának értelmében mint készfizető kezes Gróf Lónyay Menyhért”, de azért 1877 július 1-én, mikor jelentékeny hiány mutatkozott, a gróf mit sem akart fizetni; hosszas pörösködés után végre 1881 október végén a Kúria kötelezte a fizetésre gróf Lónyay Menyhértet.

Ma már igen kevesen tudják, hogy az Athenaeum kilenc éven át klerikális lapot is adott ki; nem a lap politikáját nézte, hanem csak azt, hogy közszükséglet-e valamely lap kiadása vagy sem? 1876 végén báró Jósika Kálmán azt az ajánlatot tette az Athenaeumnak, hogy katolikus felekezeti célokat propagáló újságot fog szerkeszteni. Megállapodtak abban, hogy az újság egyelőre hetilap lesz, *Magyar Korona* névvel; a szerkesztést Jósika teljesen függetlenül végzi, az előfizetés és hirdetés minden bevétele az Athenaeumé; a lap tulajdonjoga felerészben Jósikáé, felerészben az Athenaeumé. Az Athenaeum igazgatósága kiszámíttatta, hogy 400 előfizető mellett már megtérül a kiadás költsége; úgy határoztak tehát, hogy amíg a lapnak 480 előfizetője nem lesz, addig a szerkesztő nem kap semmi díjazást, a 481-ik előfizetőtől kezdve azonban minden előfizető után 4 forint 20 krajcárt kap a szerkesztő. A lap megindult s az előfizetők száma elég biztatóan emelkedett, annyira, hogy a Magyar Korona 1879 január 1-én már napilappá alakult át. Ezúttal is kikötötték, hogy mindaddig, míg a lapnak 1700 előfizetője

nem lesz, a szerkesztő nem kap semmit; 1701–3500-ig minden előfizető után 3 forintot, azontúl pedig minden előfizető után 1 forint 50 krajcárt kap a szerkesztő. Az 1700-at azonban nem érte el az előfizetők száma; báró Jósika Kálmán közönsége elég volt egy hetilaphoz, de nem volt elég egy napilap fenntartásához. A szerkesztő a lapja után nem kapott jövedelmet; munkatársait is a saját zsebéből fizette, amíg bírta, azután pedig a katolikus újságírás ismert és jól bevált recipéje szerint a püspökökhöz fordult támogatásért. Lipovniczky István nagyváradi püspök volt az egyetlen főpap, aki állandó segítséget nyújtott báró Jósika Kálmánnak – évi 1000 forintot. 1881 végén kissé fellendült a Magyar Korona; az Athenaeum a jobb jövő reményében a következő 1882. és 1883. évre évi 6000 forint szerkesztőségi költséget folyósított, majd amikor ez a befektetés nem bizonyult gyümölcsözőnek, a szerkesztőségi költséget 1884 január 26-án leszállította évi 4000 forintra. 1885 végén pedig pártolás hiányában be kellett szüntetni a Magyar Koronát.

1886–87-ben a *Hazánk* című katolikus napilap is az Athenaeumnál jelent meg; de ennek a lapnak csak nyomdásza volt az Athenaeum, a kiadótulajdonos Ribényi Antal kispesti plébános volt, ki évekig minden jövedelmét ráköltötte, mert semmit sem értett a lapkiadáshoz. (Mezei Sándor ügynök a lap összes hirdetéseit bérbevette és fizetett az összes hirdetések által elfoglalt területért, beleértve a hirdetések szedését is, naponként 2 forint 33 krajcárt, holott a szedés maga legalább négyszer annyiba került.)

A rövid ideig élő *Reggeli Újság*-nak is csak nyomdásza volt az Athenaeum 1899–1900-ban; a lap tulajdonjoga az „Ifjabb Cséry Lajos és Társa” cég alatt bejegyzett betéti társaságé volt, mely később átalakult „Reggeli Újság fogyasztási cikkek szállító vállalat”-tá.

AZ ATHENAEUM HETILAPJAI

Az Athenaeum-társulat megalakulásakor átvette az Emich Gusztáv kiadásában megjelenő hetilapokat is és fenntartotta ezeket évekig, noha ezen az üzletágon kezdettől fogva nagy veszteségei voltak. Emichre nézve e lapok kiadása részben az üzleti hírnév kérdése volt, részben pedig eszköz a nyomdai munka bizonyos folytonosságának biztosítására. Ha a sok hetilap szétmegy az országba, terjeszti a cég nevét és hírét s összeköttetéseket szerezhet neki. A hatvanas években egy nagy nyomdában még gyakran bekövetkezett az az állapot, hogy néhány hétig igen sok volt a munka és néhány hétig igen kevés; mivel pedig betűszedőket nehéz volt kapni, a jól bevált személyzet megtartása nagy érdeke volt a nyomdának. Ebben a helyzetben a nyomdára nézve igen előnyös volt az olyan munka, melynek elvégzése nem volt épen egy naphoz kötve; a hetilapok anyagát ki lehetett szedni a hétnek hat napján, vagy ha kellett: a hétnek két napján is. Ily módon lehetővé vált, hogy minden munkáskéz egész napon át dolgozott ugyan, de ha sürgős munka akadt, mégis rendelkezett a nyomda egész tekintélyes munkaerőtartalékkal. Később olyan mértékben, amint a nyomda folytonos foglalkoztatásában bizonyos állandóság következett be, a különben sem jövedelmező hetilapok kiadásáról fokozatosan lemondott a vállalat.

1865 január 1-én indult meg Emich kiadásában a *Hazánk és a Külföld* című hetilap, melynek Szokoly Viktor volt a tulajdonos-szerkesztője. A kiadásra jórészt azért vállalkozott Emich, mert egyik üzleti versenytársa, Heckenast, kiadta a Vasárnapi Ujságot. Szokoly lapja ugyanazt a célt akarta elérni, mint a Vasárnapi Ujság; de míg Szokoly csak másodrangú írókkal dolgozott, Heckenast a legkiválóbb írókat szerződtette a Vasárnapi Ujsághoz, az élükön Jókaiival. Mindazáltal volt olyan korszak, amikor a *Hazánk és a Külföld* népszerűbb volt, mint a Heckenast lapja; a Vasárnapi Ujság irodalmi színvonala magasabb volt, viszont a *Hazánk és a Külföld* közleményeiben több volt a frissesség, az aktualitás. Például a mexikói háború akkoriban igen érdekelte az országot, mert igen sok magyar ment ki Miksa császárral, s a mexikói dolgokról több és frissebb anyagot közölt a *Hazánk és a Külföld*, mint bármelyik napilapunk. Emich havonként 500 forintot fizetett a szerkesztőségnek s a rajzolónak és fametszőnek; ezen kívül fedezte a nyomás és az adminisztráció költségeit is; ezzel szemben Szokoly vállalta a deficit felét, ha a lapnak nem lesz több előfizetője mint ezer, s a deficit negyedét, ha a lapnak ezernél több előfizetője lesz; ha pedig az előfizetők száma meghaladja a kétezret, azontúl már semmi deficitben nem részesedett a tulajdonos-szerkesztő. Amikor az Athenaeum-társulat átvette Emichtől a *Hazánk és a Külföld*-et, attól kezdve állandóan, szinte rohamosan hanyatlott a lap; úgy hogy 1870-ben már a lap esetleges megszüntetéséről kellett tanácskozni. Ez év július 1-én a lap szerkesztését elvették Szokolytól (bár a neve mint szerkesztőé még továbbra is szerepelt a lapon) s a lap vezetését Kazár Emilre bízták. Mivel ugyanekkor a szerkesztés és illusztrálás költségét az Athenaeum leszállította 6000 forintról 4000 forintra, Kazár sem volt abban a helyzetben, hogy a lapot felvirágoztathatta volna. Jelentékeny deficittel ugyan, de még több mint két évig fennállott a *Hazánk és a Külföld*: 1872 december 6-án megvette a Heckenast-cég és beleolvastotta a Vasárnapi Ujságba.

Szintén Szokoly Viktor alapítása volt a *Heti Posta* című politikai hetilap, mely 1867-ben indult meg; az Athenaeum Emichtől ezt is átvette, de a társulat fennállásának már a második évében kénytelen volt a lap beszüntetésének tervével foglalkozni s csak azzal a feltétellel volt hajlandó a fenntartáshoz hozzájárulni, hogy Szokoly kötelezettséget vállalt a deficit fedezésére. 1873 január 1-én átvette a lapot az Athenaeumtól az Általános Iparos Szövetség, melynek elnöke, Ráth Károly jótállást vállalt, hogy legalább 5000 forint befolyik évente az előfizetők-től. 1873 őszén be kellett szüntetni a lapot, melynek a garantált 5000 forint helyett csak 1393 forint 34 krajcár volt a bevétele; az iparösszövetség a hiányzó 3606 forint 66 krajcárt sehogy

sem akarta fizetni, minden felelősséget Ráth Károlyra hárított s az „általános iparlap” deficitjének végül nem akadt gazdája.

Közszükségletet pótolni lett volna hivatva, de belső tökéletlensége miatt mégsem boldogult az Athenaeum divatlapja, a *Magyar Bazár*. A lapot Szabó Richárd alapította, ki a negyvenes években másodrangú „beszélyíró” volt s egyidőben azzal keltett feltűnést, hogy katolikus pap léte re zajos, de teljesen eredménytelen mozgalmat indított a papi nőtlenség eltörlése mellett. A divatlap szerkesztéséhez nem igen értett az ex-pap és vállalatát 1866-ban átengedte Emich Gusztávnak. Emichtől került a Magyar Bazár az Athenaeumhoz, mely meghagyta szerkesztőnek Szabó Richárdot. Az Athenaeum szerződést kötött a berlini „Bazar Actiengesellschaft”-tal, amelytől évi 1300 márkáért kölcsönvette a Magyar Bazárhoz mellékletként csatolandó szabásminták rajzát. A szabásmintákat a magyar szöveggel együtt az Athenaeum Lipcsében nyomatta a Teubner-cégnél, ahol más idegennyelvű fordításokat is készítettek más országok számára az eredeti német szöveg után. Szabó Richárd 1873 augusztus 14-én meghalt; az Athenaeum ekkor a szerkesztést Wohl Jankára és Stefániára bízta. A két Wohl nővérnek „A nők munkaköre” címmel egy kis lapja volt, melyet most beleolvastottak a Magyar Bazárba. A nyolcvanas évek első felében virágzott a lap, de azután lassan hanyatlott. 1901-ben meghalt Wohl Janka; a lap divatrészének szerkesztését S. Hentaller Elmára, szépirodalmi részének szerkesztését pedig Lónyay Sándorné Becsky Idára bízta az Athenaeum. Mivel a lap kiadása még a szerkesztés újjászervezése után is igen jelentékeny veszteséggel járt, az Athenaeum megvált a Magyar Bazártól is: eladta Mezei Sándor hirdetési irodatulajdonosnak.

Szépirodalmi lap alapításával egyszer kísérletezett az Athenaeum. 1872 október 31-én Beöthy Zsolt szerződést kötött az Athenaeummal egy hetenkint 2 nyolcadrét íven megjelenő politikai, szépirodalmi és művészeti lap kiadására. Az új lap címe *Athenaeum*. A szerződés biztosította úgy a szerkesztőnek, mint a kiadónak jogkörét; úgy rendelkeztek, hogy Beöthy Zsolt „a szellemi rész tekintetében független szerkesztő”, de viszont a szerkesztő biztosította a kiadót, hogy „a lapnak mind politikai, mind irodalmi részében mérsékelt irányt fog követni”. (Valóban nem felesleges kikötés egy alig 23 éves szerkesztővel szemben!) Az akkori viszonyokhoz képest elég szép költséget kapott Beöthy a lap szerkesztésére, évi 4560 forintot. Nem is írókban volt hiány, hanem csak előfizetőkben; úgy hogy 1873 október 1-én Beöthy, aki akkor fenn lakott a Várban az Uri-utca 12. számú házban, már kénytelen volt az Athenaeum igazgatójának, Vérei Józsefnek, a következő levelet írni: „Kifejezett óhajtságának megfelelőleg ezennel értesítem, miszerint tudomásul vettem az Athenaeum választmányának azon elhatározását, miszerint a szerkesztésem alatt megjelenő Athenaeum című hetilapot, ha előfizetőinek száma örvendetesebb mérvben nem emelkedik, a jövő 1874. évi március 31-én beszünteti.”

Az Athenaeum ezután még megúsza valahogy az 1874-ik évet, de ez év végén már valóban meg kellett szünnie. Beöthy 1874 december 7-én ajánlatot tett az Athenaeum-társulatnak, hogy „az újévkor megszűnő Athenaeum helyébe kisebb alakú és kevesebb költségű közművelődési lapot adjanak ki *A Műzsák* címmel, a politika kizárásával”. Ajánlatára a választmány a következő határozatot hozta: „Habár egy ilyen lap az irodalomnak előnyére válnék, tekintve mindazonáltal, hogy az eddigi tapasztalat után és az ország, valamint a polgárok súlyos anyagi helyzete közepette megfelelő előfizetőre alig lehet számítani, a választmány pedig a részvényesek iránti kötelességénél fogva biztos veszteséggel járó vállalatba nem bocsájtkozhatik, – az ajánlat elfogadhatatlannak találtatott.”

Sokkal tovább foglalkozott az Athenaeum élclapok kiadásával. A *Bolond Miska* című hetilapot még 1860-ban alapította Tóth Kálmán; a lapnak Emich eleinte csak a kiadója volt; 1862-ben Tóth Kálmán 3 hónapig, Emich pedig 1 hónapig „ült” is az ugyanakkor 3 hónapra betiltott lapnak egyik közleménye miatt, melyben a katonai törvényszék meg nem engedett politizálást látott. A lap kiadása egyébként elég olcsó vállalkozás volt: Tóth Kálmán minden hónap elsején kapott Emichtől száznegyven forintot s ebben az összegben nemcsak az ő

szerkesztői fizetése, hanem az összes munkatársak díjazása is benne volt. Viszont megígérte azonban Emich, hogy ha az előfizetők száma ezeren felül emelkedik, akkor minden további száz előfizető után emelni fogja a szerkesztőség tiszteletdíjainak összegét havonként tíz forinttal. Erre azonban, sajnos, soha nem került a sor, mert az előfizetők száma soha nem haladta meg az ezret. Emich a lap tulajdonjogát 1866-ban megszerezte és 1868-ban átruházta az Athenaeumra. A Bolond Miska ekkor már csak némi veszteséggel volt fenntartható. 1873-ban az idegbeteg Tóth Kálmántól Bartók Lajos vette át a szerkesztést; Tóth Kálmánnak a régi szerkesztői fizetés nagyobb részét azonban továbbra is folyósította az Athenaeum. 1875 december 31-én a Bolond Miska megszűnt, illetve 1876 január 1-én helyette ugyancsak Bartók Lajos szerkesztésében a Bolond Istók jelent meg, már nem az Athenaeum kiadásában.

Nagy reményeket fűzött az Athenaeum a Rosenberg-féle lapok megvásárlásához. Rosenberg (később: Révai) Leó könyvkereskedő a hetvenes évek közepén kiadótulajdonosa volt a *Magyarország és a Nagyvilág* című szépirodalmi hetilapnak, a *Borsszem Jankó* című élclapnak, a *Kis Lap* gyermekújságnak s a *Képes Regénytár*-nak. Mindezeket a vállalatokat, 1500 darab fametszettel együtt, 1875 március 20-án megvette az Athenaeum 10.000 forintért. A Magyarország és a Nagyvilágnak ekkor 1064, a Borsszem Jankónak 715 s a Kis Lapnak 611 előfizetője volt. Az Athenaeum mind a három lap szerkesztőjéül dr. Ágai Adolfot szerződtette, ki a Magyarország és a Nagyvilág összes szerkesztőségi költségeire havi 350, a Borsszem Jankó költségeire szintén 350, a Kis Lap költségeire pedig havi 100 forintot kapott az Athenaeumtól. A Magyarország és a Nagyvilág szerkesztését 1878-ban dr. Molnár Antal képviselő vette át. 1881 végén a lapot kellő számú előfizető hiányában be kellett szüntetni, bár kitűnő írók közölték benne munkáikat. Például itt tűnt fel magyarnyelvű munkáival Hevesi Lajos. A Borsszem Jankó megmaradt Ágai kezében s egyidőben, főként a kilencvenes évek elején rendkívül népszerű volt; előfizetőinek száma azonban kétezeren felül sohasem bírt emelkedni. 1903-ban nagy hanyatlás állott be az élclapnál, amit részben a szerkesztő elöregedésének tulajdonítottak; 1904 őszén az Athenaeum Heltai Jenőt szerződtette a Borsszem Jankó felelős szerkesztőjének, Ágai pedig mint főszerkesztő maradt a lapnál, melyet azután 1905 április 27-én megvásárolt az Athenaeumtól a lap egyik munkatársa, Székely Ferenc, a Belvárosi Takarékpénztár vezérigazgatója. A Kis Lap vétel útján már előbb, még 1904-ben a Singer és Wolfner-cég birtokába jutott, mely a lapot 1904 tavaszán megszüntette és helyette a saját gyermeklapját, az „*En Ujságom*”-at küldte meg a Kis Lap előfizetőinek.

PETŐFI, MADÁCH, JÓKAI, ARANY ÉS AZ ATHENAEUM

Semmi sem mutatja jobban az Athenaeum irodalomtörténeti jelentőségét, mint hogy legnagyobb íróink műveit terjeszthette el a magyar olvasóközönség körében. Bátran állíthatjuk, hogy a magyar szépirodalomnak sokkal több maradandó becsű termékét hozta napvilágra, mint amennyi múltó érdekességű könyvet a közönség elé adott. Petőfinek és Madáchnak a műveit hosszú évtizedeken át kizárólag az Athenaeum terjeszthette; Jókainak a műveiből is ötvenöt különféle kötet jelent meg az Athenaeumnál s Aranyak is volt legalább egy munkája, mely az Athenaeum kiadóhivatalából indult ki a közönség közé hódító útjára.

Klasszikusait az Athenaeum mindig különösen megbecsülte; nem igen fordult elő az Athenaeumnál oly eset (ami különben a magyar könyvpiacra, sajnos, elég gyakori jelenség), hogy valamely műnek elfogytával sokáig kellett várnia a közönségnek az új kiadásra. Akinek a műve elfogyott, anélkül hogy újra nyomtatnák, feledésre van szánva, ha még oly nagy klasszikus író is: akinek művei csak a könyvtárakban találhatók, az már nem gyakorol hatást a közönségre. Az Athenaeum kiadói politikájához mindenkor hozzátartozott az új kiadásokról való gondoskodás: amikor valamely műből az utolsó példányok kerültek forgalomba, ugyanakkor mindig készen kellett már lennie az új kiadásnak. Petőfi és Madách műveiben ma már nemcsak az iskolázott, művelt közönség gyönyörködik, hanem az egész magyar közönség, az egész nép, mely egyáltalán vesz könyvet a kezébe. Az Athenaeum kezdte Magyarországon a „népszerű”, az „olcsó” kiadásokat, melyeknek egyetlen üzleti feltétele a roppant nagy elterjedés volt. Bevált ez teljesen Petőfi összes költeményeinél, majd Madách „Az Ember Tragédiájá”-nál; ez utóbbinak 50 krajcáros kiadása igen jó papíron, finom nyomással és az angoloktól eltanult ízléses és tartós kötésben valóságos szenzáció volt a magyar könyvkereskedelemben oly időben, amikor a magyar klasszikusok műveihez még csak nagy pénzzel lehetett hozzájutni.

PETŐFI ÉS AZ ATHENAEUM

Tizenkilenc éve aludta már síri álmát Petőfi a fehéregyházi síkon, mikor az Athenaeum megalkult és mégis ő lett az Athenaeumnak legnépszerűbb, legkedveltebb írója, az ő műveiből kellett a legtöbb új kiadást sajtó alá rendezni. 1869-ben Petőfinek még csak „Válogatott lyrai költeményeit” kellett újra nyomtatni, 1871-ben pedig az „Újabb költemények” harmadik javított kiadásának két kötetét bocsátotta az Athenaeum a közönség elé, de már 1872-ben az „Összes művek” új, negyedik kiadására került a sor: itt folytatta az Athenaeum elődének, Emich Gusztávnak a munkáját. 1873-ban megint lenyomatták az „Újabb költemények” két kötetét, ezúttal már negyedszer. De még minden úgy ment, mint Petőfi kiadójának, Emichnek életében: az új kiadások ugyanolyanok voltak, mint a megelőzőek. 1874-ben azonban már kritikai kiadást készített az Athenaeum ezzel a címmel: „Petőfi Sándor költeményei. Hiteles kéziratok alapján megigazított és hazai művészek rajzaival díszített első teljes kiadás. A költő 1845-ik évi arcképével és 65 szövegképpel.” A díszkötésben kiadott munka ára nem volt olcsónak mondható, 16 forint igen nagy pénz volt még 1874-ben, de az új, teljes és díszes kiadásnak oly nagy volt mégis a sikere, hogy 1877-ben már ezt is újra kellett nyomtatni. 1878-ban ugyane képes kiadásból már a harmadik lenyomat jelent meg és a kiadótársulat a mű árát most már leszállíthatta 12 forintra.

Igen célszerűnek látszott, hogy az immár teljessé vált gyűjteményt képek nélkül, tehát jelentékenyen olcsóbb áron is a közönség kezébe adhassák. Az 1874. évi képes kiadás anyagát képek nélkül 1876-ban újra lenyomatta tehát az Athenaeum, négy kötetre elosztva s ezt a kiadást 1877-ben 8 forintnyi áron hozta forgalomba. A nép igazi közkincsévé azonban mégis csak 1879-ben vált Petőfi alkotása, amikor megjelent az „Összes költemények”-nek újabb,

„hazai művészek rajzaival díszített népies kiadása”, a költőnek Barabás-féle arcképével, díszes kötésben is hallatlanul olcsó, 2 forint 50 krajcárnyi áron.

Ettől kezdve szinte évről évre követték egymást a díszesebb és az olcsóbb új kiadások, roppantul fokozva az érdeklődést a költő iránt nem csupán a közönség, hanem az irodalomtörténet művelőinek körében is. Roppant nagy Petőfi-irodalom támadt és Petőfinek számos oly költeménye került napfényre, mely eddig magángyűjteményekben (albumokban stb.) és rég elfeledett gyűjteményes munkákban s hírlapokban lappangott, egyik-másik költeménynek az eredetiségét pedig elvitatta a kritika. Nagyon érezhető volt tehát már a kilencvenes évek elején egy a kor színvonalán álló, újabb kritikai kiadás, melynek előkészítésével az Athenaeum a legalaposabb Petőfi-kutatók egyikét, Hahn (később Havas) Adolf székesfehérvári főreáliskolai tanárt bízta meg. Ez a „végleges teljes kiadás” hat kötetben 1892–96-ban jelent meg. Életrajzi bevezetést Jókai Mór írt e kiadáshoz, melyet lehetőleg az eredeti kéziratok alapján, jegyzetekkel ellátva és a variánsok feltüntetésével szerkesztett meg Havas Adolf. Az I. kötet az „Elbeszélő költeményeket” közölte a költő réznyomatú arcképével; a második kötetben az 1842–46-ban írott „Kisebb költemények” jelentek meg Petőfiné Szendrey Júlia arcképével, a harmadik kötetben pedig az „1847–49-ből való kisebb költemények” a Petőfi-szobor réznyomatú képével. A „Drámák” kötete 1895-ben, az „Elbeszélések, útirajzok és naplójegyzetek, töredékek” kötete szintén 1895-ben s a „Hirlapi cikkek, levelek és vegyesek” kötete, melyhez Szendrey Júlia naplóját és levelezését is csatolta a szerkesztő, 1896-ban jelent meg. A hat kötetnek fűzve 19 forint, díszkötésben 28 forint volt az ára.

A későbbi Petőfi-kiadások közül nevezetesebbek: a milleniumi új népies kiadás a Havas által megjavított szöveggel s az „Összes költemények” negyedréta alakú kétkötetes díszkiadása 1899-ből, amelynek még 36 forint volt az ára.

1898-ban, a szabadságharc ötvenedik évfordulójára egy olyan kiadást bocsátott piacra Petőfi költeményeiből az Athenaeum, hogy ennek olcsósága dolgában aligha lesz valaha párja. Az 52 íves, 832 lapra terjedő könyvnek ára *egy korona* volt. Ez a vállalkozás csak akkor nem járt veszteséggel, ha a könyvből legalább ötvenezer példány elkelt, ami két év leforgása alatt be is következett. Az egész magyar sajtó lelkesen méltatta ezt a meglepő kiadványt. A papír és a nyomdai munka soha nem lesz többé olyan olcsó, hogy hasonló terjedelmű munkát egy koronáért lehessen adni az olvasóközönségnek. Iskolai célokra az Athenaeum 1899-ben adott ki szemelvényeket Petőfi műveiből („Válogatott lyrai költemények”, „Válogatott elbeszélő költemények”); ezekhez a bevezetést és a magyarázatokat dr. Badics Ferencsel iratta meg az Athenaeum.

MADÁCH ÉS AZ ATHENAEUM

Az *Ember Tragédiája*-t legelső ízben Emich Gusztáv adta ki 1861-ben először és 1863-ban másodízben; az 1868 utáni kiadások már az Athenaeum nevéhez fűződnek.

Az a gondolat, hogy Madách összes műveit gyűjteményes kiadásban a közönség elé kell vinni, a költő fiától, Madách Aladártól eredt, aki a kiadást természetesen Az Ember Tragédiája kiadó-tulajdonosára, az Athenaeumra bízta. Az erre vonatkozó szerződés 1875 május 28-án jött létre, akkor, amikor az irodalmi hagyaték terjedelmével még maga a költő fia sem volt tisztában. Madách Aladár atyjának összes műveit az Athenaeumhoz írott levelében 40–50 ívre becsülte; vagy nem állott rendelkezésére az egész anyag, vagy pedig annak csak egy részét akarta közzétenni. A sajtó alá rendezést fenntartotta a maga részére Madách Aladár, aki az írói díj felét a szerződés megkötésekor, második felét pedig jóval később, a mű megjelenésekor vette fel. A kiadói jog átruházása ez alkalommal még csak egy, mindössze 1000 példányból álló kiadásra szólt.

Madách művei azonban úgy, ahogy azokat fia összeállította, nem voltak közzétehetők; a szerkesztői munkához szakembert keresett az Athenaeum és meg is találta Gyulai Pál személyében. Csak 1880-ban jelentek meg Madách összes művei Gyulai Pál előszavával, három kötet terjedelemben. Az „összes műveknek” ez a kiadása 1884-ben fogyott el.

Az új kiadásra vonatkozó szerződés 1884 augusztus 21-én jött létre Madách örökösével, aki ezúttal már korlátlanul átengedte a kiadói jogot, de csak tizenhárom évre, 1897 december 31-ig; Madách Aladár fenntartotta magának azt a jogot, hogy az 1897. éven túli időre bárkinek eladhassa atyja műveinek kiadói jogát. Az „összes művek” újabb kiadása, ugyancsak Gyulai Pál szerkesztésében, 1895-ben jelent meg.

A kiadói jog lejártá előtt, 1897 január 20-án egy újabb szerződéssel az Athenaeum minden időbeli korlátozás nélkül végleg megszerezte Madách műveinek kiadói jogát s ugyanekkor szerződött az Athenaeum Palágyi Menyhérttel Madách életrajzának megírására nézve. Az „összes művek”-ből újabb kiadás már nem látott napvilágot; a Madách-életrajz azonban 1900-ban megjelent az Athenaeum kiadásában.

Az Ember Tragédiájának nagy népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint nagy elterjedése. Az Athenaeum megalakulása után, 1869-ben már a harmadik kiadás jelent meg e drámai költeményből s azóta szinte egymást érték a különféle kiadások. 1879-ben az ötödik, 1884-ben már a hatodik kiadást kellett a közönség elé bocsátani. 1895-ben már a tizenegyedik kiadás forgott közkezen. A szöveg véglegesnek és hitelesnek a harmadik kiadástól tekinthető.

Az Athenaeum már akkor, amikor az ily olcsó könyv még ritkaság volt a magyar könyvpiacra, 50 krajcárért vászonba kötve bocsátotta közre Az Ember Tragédiáját; ez a népszerű kiadás, mely 1882-ben jelent meg először, páratlanul elterjedt az országban s ez tette igazán ismertté Madách nagy alkotását.

A legjobb magyar illusztrátor, Zichy Mihály már a nyolcvanas évek közepén foglalkozott Az Ember Tragédiája illusztrálásának tervével és amikor tizenöt rajza már készen volt, e tizenöt kép fénymetszetű sokszorosításával 1887-ben díszkiadást rendezett Az Ember Tragédiájából; a művész ugyanabban az évben még öt képet rajzolt s ezzel bővítve az előző évi anyagot, 1888-ban már húsz rézmetszet díszítette Az Ember Tragédiájának újabb, illusztrált kiadását. 1893-ban, 1895-ben és 1898-ban újra kellett nyomni a díszkiadást. A Pesti Napló számára az Athenaeum 1897-ben külön kiadást készített Az Ember Tragédiájából 8000 példányban. Ezt a kiadást is becsessé tette Zichy Mihálynak nyolc illusztrációja, autotípiával sokszorosítva. (Az Athenaeum saját kiadványaiban Zichy rajzai heliogravűrök.)

Az iskola számára 1900-ban készült külön kiadás Az Ember Tragédiájából; ehhez a jegyzeteket és magyarázatokat dr. Alexander Bernát egyetemi tanár írta.

Mint érdekességet megemlíthetjük, hogy Madách Az Ember Tragédiája kiadói jogát 1861-ben 600 forintért adta el Emichnek; Madách fiának az Athenaeum körülbelül tízszer annyit fizetett ki atyja műveiért szerzői honoráriumokban.

JÓKAI ÉS AZ ATHENAEUM

Emich Gusztáv kiadója volt Jókai szépirodalmi műveinek és napilapjának, a Honnak; természetes tehát, hogy Jókainak a vállalatral való összeköttetése akkor sem szűnt meg, amikor az Athenaeum megalakult és átvette Emichnek minden üzletét. Az Athenaeum megalakulásának előkészítésében Jókai élénken részt vett mindaddig, míg közreműködése nagyjelentőségű volt. Ha nem áll Jókai és báró Kemény Zsigmond az új alakulás mellé, sikerre aligha lehetett volna számítani. A társulat választmányának Jókai is tagja lett, majd mikor a választ-

mány helyébe, az új kereskedelmi törvénynek megfelelően, az igazgatóság lépett, Jókait az Athenaeum igazgatói között látjuk. És Jókai nem csupán a nevét adta oda az Athenaeumnak, hanem a vállalat igazgatásában tényleg is részt vett. Az igazgatóság régi jegyzőkönyvei tanúságot tesznek róla, hogy Jókai közreműködése mily hasznos volt a vállalatra nézve. Az Athenaeumnak eleinte egyik igen fontos üzletága volt a hírlapkiadás és ebben Jókai tanácsait nem nélkülözhetette. Például Jókai teljesen tisztában volt azzal, hogy a legjobb lap sem boldogulhat, ha expedíciója nem kifogástalan; e tekintetben az előfizetők panaszát ugyanolyan fontosnak tartotta, mint például azt, hogy jó legyen a lap vezércikke. Nemcsak a Honnak, de az Athenaeum többi lapjainak az expedícióját is valósággal ellenőrizte s a hatvanas évek végén, amikor a magyar posta még egészen új intézmény volt, talált is elég hibát, amin segíteni kellett. 1869 október közepén, anélkül hogy előbb az Athenaeumot értesítette volna, önként tárgyalta a kereskedelmi minisztériummal és miután a minisztérium a felelősséget az Athenaeumra hárította, Jókai az Athenaeum igazgatóságában október 19-én indítványozta, hogy a vállalat külön expeditort alkalmazzon, akinek egyetlen feladata a lapok szétküldésének ellenőrzése és aki az expedíció pontosságáért felelősséggel is tartozzék.

Jókai a technika haladását is állandóan figyelemmel kísérte. Ő már 1870-ben látta, hogy a hetilapok és könyvek illusztrálásában az akkor szokásos fametszetek nem állják meg a versenyt az újonnan feltalált cinkográfiával s ő indítványozta 1870 december 17-én az igazgatósági ülésben az új rendszerre való áttérést. Nem sokkal később megnyitotta Pesten az első cinkografiai műhelyt Klics, akinek – Jókai sürgetésére – az Athenaeum volt egyik legelső nagy megrendelője. Jókai érdeklődése a nyomdai ügyek iránt sohasem szűnt meg. Még aggkorában, 1898-ban is szinte nyugtalanította őt, hogy a modern technika az úgynevezett símapapirnyomó gyorsajtóba való papirberakás kérdését nem tudta megoldani; amikor már jóformán mindent gép végez, a sajtóba még mindig kézzel kell berakni minden ív papirost. Az emberi munkaerőnek ez a fecsérése nagyon felkeltette Jókai érdeklődését a nyomdai újítások iránt s 1898 március 12-én örömmel újságolta az Athenaeum igazgatóságának, hogy egy nyomdában jól működő papirberakó gépet látott. Az Athenaeum természetesen foglalkozott az új találmánnyal, melynek azonban akkor még annyi hátrányát látta, hogy beszerzésére nem vállalkozott.

Az Athenaeum működésének első évtizedében gyakran kérte Jókai tanácsát a tervezett új kiadványok ügyében. Jókai figyelmes kéziratolvasó volt még akkor is, ha nem szépirodalmi munkáról kérdezték a véleményét.

Jókai igen sokat dolgozott az Athenaeumnak. Szerződéses kötelezettsége volt arra, hogy a Hon számára évenként írjon egy új regényt s az e lap tárcájában megjelent művek könyv alakban is rendszerint az Athenaeumnál láttak napvilágot. Regényei közül az Athenaeum kiadásában jelentek meg: 1869-ben a „Szerelem bolondjai”, 1870-ben a „Fekete gyémántok”, 1872-ben „Eppur si muove”, „Fekete sereg”, „Föld felett és víz alatt”, „A jövő század regénye”, 1873-ban „Az aranyember”, 1875-ben „Egy ember, aki mindent tud”, 1876-ban „Egész az északi pólusig”, 1877-ben „Egy az Isten”, „A szép Mikhál”, 1879-ben „Egy asszonyi hajsza”, „Egy hírhedt kalandor a XVII. századból”, „Szabadság a hó alatt”, 1881-ben „Akik kétszer halnak meg”, 1882-ben „Szeretve mind a vérpadig”, 1883-ban „Bálványosvár”, „A Damokosok”, 1884-ben „Az élet komédiásai”, „Enyém, tied, övé”. A regényeken kívül Jókaitól számos kötet elbeszélést is adott ki az Athenaeum.

Jókai művei még sokkal jobban elterjedtek volna már az író életében, ha nem lett volna igen nagy a bizonytalanság abban a tekintetben, hogy egyes műveknek a kiadói joga kit illet meg? Jókai rengeteg sokat írt, de a kiadói ügyletek rendbentartásával nem akart bajlódni és mivel egyidejűleg több kiadónak is dolgozott, ő maga sohasem volt egészen tisztában azzal, hogy meddig terjednek a kiadójának jogai? Természetes, hogy egy olyan nagy íróval szemben, mint Jókai, az Athenaeum mindenkor a jog határain messze túlmenő előzékenységet tanúsított, de

ebből az előzékenységből idővel mégis komoly bonyodalmak származtak. Így például Jókai a hetvenes években egy ízben úgy nyilatkozott, hogy az ő könyveit az Athenaeum kissé drágán adja, ő azt óhajtáná, ha műveit a közönség olcsóbb áron is megvásárolhatná s ezért ő (az Athenaeum megkérdezése nélkül) az Athenaeum birtokában levő műveinek kiadására felhatalmazta a Pfeifer Ferdinánd céget is. A nagy író az üzleti ügyekben őt kiválóan jellemző naivitással azt is kijelentette, hogy ez nem igen lesz hátrányos az Athenaeumra, mert a könyveket a Pfeifer-cég nem előkelő, hanem közönséges, egészen olcsó formában fogja árusítani. Miután Jókai mindezt már írásban is adta a Pfeifer-cégnek, rendkívül nehéz volt az ügyet az Athenaeum roppant nagy sérelme nélkül rendezni. Végre is oly megállapodás jött létre a Pfeifer-céggel, hogy amikor Jókainak valamely munkája már annyira elfogy az Athenaeumnál, hogy 50 példánynál több nincsen belőle: Pfeifer új kiadást nyomathat; ha pedig valamely könyvből még 50–200 példány van, akkor ezt a készletet Pfeifer féláron átveheti és rögtön rendezhet olcsó kiadást; tekintet nélkül azonban arra, hogy az illető művekből mekkora készlet van még, meg kellett engedni Pfeifernek, hogy olcsó kiadásban piacra hozhassa 1878-ban a „Szerelm bolondjai”-t, a „Fekete gyémántok”-at, a „Fránya hadnagy”-ot és a „Fekete sereg”-et, 1879-ben „A föld felett”, „Eppur si muove”, „Az aranyember” című, 1880-ban pedig a „Véres kenyér”, „A jövő század regénye” s „A szegénység útja” című műveket. A Pfeifer-céggel kötött egyesség, illetőleg az a körülmény, hogy Jókai az Athenaeumnál levő műveit még egy másik cégnek is eladta, még évek múlva is kellemetlen következményekkel járt. Ugyanis 1884-ben az Athenaeum is olcsóbb kiadásban szándékozott kiadni Jókai regényeit, ami ellen a Pfeifer-cég tiltakozott. Az író azonban beleavatkozott a dologba és hamarosan hozott a Pfeifer-cégtől egy 1884 április 18-án kiállított nyilatkozatot, amelyben Pfeifer kijelenti, hogy bármilyen áron árulja is az Athenaeum Jókai regényeit, ő kárpótlási igénnyel nem lép fel se Jókai, se az Athenaeum ellen. A szerzői és kiadói jogviszonyok rendezetlensége miatt később még egy kellemetlen bonyodalom támadt, Jókai műveinek az Athenaeum által tervezett képes díszkiadása ügyében.

A könyvbarátok bizonyára sajnálják, hogy Jókai műveinek képes díszkiadása nem jöhetett létre. Az Athenaeum 1893-ban, már a Jókai-jubileum előtt, foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a legnagyobb magyar regényíró műveihez kiváló művészekkel képeket rajzoltat s a díszesen illusztrált köteteket az egész magyar nép körében elterjeszti. Jókai, akinek nagyon tetszett ez a dolog, 1893 január 3-án a „Jókai Mór regényei képes kiadásban” című vállalat kiadási jogát átruházta az Athenaeumra; az erre vonatkozó szerződésben Jókai a képes regények első sorozatába a következő műveit jelölte ki: „Egy magyar nábob”, „Kárpáthy Zoltán”, „Az aranyember”, „Török világ Magyarországon”, „Az új földesúr”, „A kőszívű ember fiai”. Az Athenaeum csakhamar kibocsátotta az új kiadványt ismertető körlevelet, amely ellen azonban azonnal, már január 14-én tiltakozott egy másik könyvkiadó-cég, a Franklin-Társulat, mely arra hivatkozott, hogy Jókai egy 1886 március 23-án kelt szerződésben az „Egy magyar nábob”, „Az új földesúr”, „Kárpáthy Zoltán”, „Török világ Magyarországon” s „A kőszívű ember fiai” című regények kiadási jogát a Franklin-Társulatnak eladta. Jókai erről a szerződésről (mint általában sok hasonló dologról) tökéletesen megfeledkezett. Az Athenaeum annyit tudott, hogy az „Egy magyar nábob” kiadói joga a Franklin-Társulaté és már hónapokkal előbb engedélyt kért a kiadásra a Franklin-Társulattól, de a többi kötetek ügyében nem volt ily óvatos. A Franklin-Társulat január 14-iki tiltakozása után Jókai február 7-én úgy módosította a képes kiadás tervezetét, hogy az első sorozatból kihagyandók a következő regények: „Kárpáthy Zoltán”, „Az új földesúr”, „Török világ Magyarországon” és „A kőszívű ember fiai”. Az „Egy magyar nábob” ügye rendben volt, az „Az aranyember” ügyében pedig Jókai nem ismerte el a Franklin kiadói jogát. A kihagyott regények helyett Jókai a következő műveket akarta felvenni a képes kiadásba: „Szeretve mind a vérpadig”, „Bálványosvár”, „A Damokosok”. A szép tervet azonban még ilyen módosított alakban sem lehetett megvalósítani: a Franklin-Társulat most már az egész kiadást ellenezte, arra hivat-

kozva, hogy bár elvben előbb már hozzájárult az „Egy magyar nábob”-nak képes kiadásához, ezt csak azért tette, mert „jubiláris, művésziesen illusztrált” díszkiadásra gondolt (mely ennél fogva drága és így nem nagyon kelendő lett volna), ehelyett azonban az Athenaeum 40 krajcárért adta a díszkiadás füzetét és így azoknak igen nagy elterjedése nem lehetett kétséges. A Franklin-Társulat ellenállásán meg is dőlt az egész képes kiadás terve, a díszkiadásból csak az „Egy magyar nábob” jelent meg Goró Lajos 62 szövegrajzával és 8 akvarelljével. Viszont mikor a Révai Testvérek cég rendezett Jókai összes műveiből jubiléris kiadást, az Athenaeum a birtokában levő kiadási jogokat készséggel átengedte a száz kötetre tervezett „nemzeti kiadás” céljaira.

ARANY ÉS AZ ATHENAEUM

Amikor az Athenaeum megalakult, Arany költői pályafutását már nagyrészt befejezte, nem volt már más hátra, mint a Toldi-trilógia középső része, a „Toldi szerelme”. Ezenkívül egyéb nagyszabású költői termék nem jelent már meg tőle, mint az Aristophanes-fordítás.

Az Athenaeummal mindazáltal élénk összeköttetésben volt Arany, mint az Akadémia főtitkára; a kiadványok ügyében rendszeren ő tárgyalt az Athenaeummal az Akadémia nevében egészen a főtitkárságról való lemondásáig.

Azon a réven azonban, hogy Aranyt Emich Gusztáv, az Athenaeum jogelőde volt egyik legelső kiadója, az Athenaeum is joggal sorolhatta Arany Jánost a maga írói közé. Annak idején Emich Gusztáv kiadásában jelent meg a „Murány ostroma”, s ezt a kiadási jogot az Athenaeum megalakulásakor Emich Gusztáv átruházta az Athenaeumra. A nagy költőnek legalább ezt az egy munkáját, elbeszélő költészetünknek ezt a kiváló darabját, tehát még az Athenaeum is terjesztette, míg példányai el nem fogytak.

KOSSUTH LAJOS IRATAINAK KIADÁSA

Kossuth Lajosnak „Irataim az emigrációból” című munkája az Athenaeum egyik legnagyobb kiadványa. E nagy vállalat eszméje azonban nem az Athenaeumtól eredt. Ha részvénytársulat volt is az Athenaeum és ha alapszabályai kizárták is a pártpolitikai állásfoglalást, vezető férfiai félre nem ismerhető politikai színt adtak neki abban az időben, mikor az országban az egész közélet politikai jelszavak szerint igazodott. Az Athenaeum vezetői Deák-pártiak voltak; kiadtak ugyan más pártállású újságokat is, de mindig kikötötték szerződéseikben a szerkesztőkkel szemben, hogy tartózkodjanak a *szélsőséges* állásfoglalástól. Kossuth Iratainak kiadása tehát tulajdonképpen nem is illett bele az Athenaeum munkaprogramjába. De mégis vállalkoznia kellett a kiadásra, nem pártpolitikai, hanem hazafias szempont miatt, melyről most, negyedszázaddal Kossuth halála után és amikor Kossuthnak már egyik fia sincs életben, egész nyíltan lehet beszélni.

1879 elején Kossuth súlyos anyagi gondokkal küzdött; jövedelmi forrásai elapadtak, kis vagyongája egy bank bukásakor teljesen elveszett. 1879-ben már helyreállott valahogyan (harmincöt esztendőre) Európa egyensúlya s az „emigránsok” minden országban egyszerre elvesztették jelentőségüket. A berlini kongresszus után elszunnyadtak a nagy nemzeti aspirációk egész Európában és a diplomácia nem tudta többé felhasználni az emigránsok publicisztikai működését. Olasz, francia és angol lapok közölték még Kossuth cikkeit, de már csak tiszteletből, – fizetni érte nem voltak hajlandók. Ebben a nehéz helyzetben Helfy Ignácnak támadt az a gondolata, hogy Kossuth összegyűjtött iratait el kell adni egy magyar könyvkiadónak. Helfy a legnagyobb magyar kiadócéghez, az Athenaeumhoz fordult, mely jól ismervén a kiadásnak indító okait, vállalkozott is Kossuth Iratainak közzétételére.

A tárgyalás Helfy közvetítésével írásban folyt és egyáltalán nem volt nehéz a megállapodás, mert ebben az ügyletben a szerző és a kiadó valóban egyenlően gavallér volt.

Kossuth már az írásbeli tárgyalások megindulásakor megszerkesztette az egész munka vázát.

Tervezete, mely most kerül legelőször nyilvánosságra, a következő volt:

TÁRGYJEGYZÉKE KOSSUTH LAJOS „IRATAINAK AZ EMIGRATIÓBÓL”

I-SŐ KÖTET: AZ 1859-KI OLASZ HÁBORÚ KORSZAKA

E háború keletkezésének sommás történelme. – A continensen tartózkodott emigratio érintkezései a Francia hatalommal és a Piemonti kormánnyal a háború előtt, s levelezése Kossuthtal. – Ennek meghívása Párisba. – Értekezése Napoleon herczeggel és III-ik Napoleon császárral. K. feltételei, melyekhez a Magyar nemzetnek a háborúban részeltetését kötötte. Állapodások. – A „Magyar Nemzeti Igazgatóság” (Kossuth – Teleki László – Klapka) megalakulása s első ülésének Jegyzőkönyve. – Pietri senator mint császári biztos az Igazgatóság mellett. – Kossuth eredményes működése Angliában a neutralitás biztosítására. – Beszédjei Londonban és Manchesterben. – E közben az emigratio összeseregglése és Magyar segédsereg alakítása Genuában. – Viszonyok a piemonti kormánnyal. Kossuth levelezése igazgató tagtársaival s másokkal. Magyarországra küldött jelentések. Klapka előkészítő lépései a Keleten. Kossuth találkozása Obrenovics Mihály herczeggel. Ludvig János küldetése Szerbiába. Kossuth utja Olaszországba. Nejehez írott levelei onnan. – Értekezései Cavourral és Napoleon herczeggel. – A Legio szervezésének alapterve. Kossuth Napoleon császárnál Valleggióban. Az értekezés részletei. A megállapított proclamatio a magyar hadsereghez. – A villafrancai békeelőzvény és következtetései. – Cavour lemondása és nevezetes nyilatkozata Pietri és Kossuth előtt. – Toscana biztonsága interventio ellen. – A Magyar Legio felosztatására vonatkozó működés. – Austria szöszegése. – Kossuth reclamatioja ez ellen Napoleon császárnál. Ennek válasza Napoleon herczeg által. – A toldalékban Kossuth egy előbbi felolvasása Italiáról. – Felvilágosítások azon

visszaélés felől, mely a Mazzini által Milanóban megkísérlett forradalmi kitörésnél Kossuth nevével elkövetett. Hirlapi s levelezési szövegtér e miatt Mazzinival. Ha a hely megengedi, a Párisi Magyar Emigratio néhány tagja által beadott Emlékirat Magyarországnak a Német confederatioba tervezett beolvasztása ellen.

II-IK KÖTET: A MAGYAR EMIGRATIO MŰKÖDÉSE AZ 1859-KI HÁBORÚ UTÁN CAVOUR HALÁLÁIG S ILLETŐLEG AZ 1861-KI MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSIG

Folytatása a Magyar Nemzeti Igazgatóság viszonyának a Turini kormánnyal. – Ujra Magyar Legio alakítás Garibaldi alatt s ennek része Garibaldi harcaiban. – Annak megtartása a Turini Kormány alatt. Viszállyok a Legioban.

Az osztrák engedélyezési velleitások Magyar Országban. – Megfelelő működés az Európai sajtóban *Jósika Miklós* által vezetve. – Ide vonatkozó levelezés közte és Kossuth közt. – Ennek levelezése másokkal. – Viszony a hazával. Iránynézetek az ottani fordulatokkal szemben követendő eljárás felől.

Cavour újra hivatalba lépven, érintkezés vele küldött által. Utasítások Kossuthtól és jelentések hozzá. Tájékozások a Tuillériák politikája iránt. – Kossuth útja Olaszországba. – Értekezések és formális alku Cavour és a Magyar Nemzeti Igazgatóság között az osztrák ellen tervezett háború szempontjából. – Ez alkunak a Turini államlevéltárba letétel végett részben a M. N. Igazgatóság által nyomban beadott, részint Kossuth által Cavourhoz intézett verbaleja. Az alku elfogadása a ministeri tanács sanctioja Victor Emánuel király által. – Készülődések ez alku folytán Olaszországban, a Keleten és a Hazában. Fegyverküldés a Keletre s annak lefoglalása. – Kimerítő jelentés az oláhországi indulatokról irányunkban. – Levél Garibaldihoz. – Levelezések Kossuth s a működésbe avatott emigráns társai közt. – Az osztrák császár által Kossuth ellen Angliában indított per, a pénzjegy nyomtatás ügyében. – Facsimile egy ilyen pénzjegyről. – Kossuth a kormány meghívására végkép átköltözik Angliából Olaszországba. – Cavour halála.

III-IK KÖTET: A KELETI KÉRDÉS 25 ÉV ELŐTT ÉS MOST

A Crimeai háború keletkezésének sommás diplomatikai resuméja. Kossuth népgyűlési beszédei. – Agitatio Angliában, hogy a háború a Lengyel és Magyar szabadságnak kedvező irányban vezetessék. – Kossuth hirlapi működése kilencz hónapon át Angliában. – Diplomatikai adatok, melyek a mostani keleti politikára meglepő világot vetnek. – Cobden nyilatkozata az Angol kormány szelleme felől. – Parlamentáris mozzanatok. – Levelezések ezek alkalmából felső és alsó házi tagokkal. – Alkalmi jegyzetek s magyarázatok.

Kossuthnak az 1877-iki keleti háború alkalmából haza írott levelei, s egy pár *közzé nem tett levele*, melyben nézeteit adja elő a felől, hogy minő politikát kellett volna követni s hogy a követett politika mennyire nem felel meg az ország érdekeinek.

E három kötetre együttesen nyitattik most előfizetés.

Az első kötet kézírata nyomtatás alá még ez évben elkészül.

A másik két kötet a jövő év folytán. Kossuth halála esetére fiai vállaltak kötelezettséget azokat elkészíteni.

Kossuth egyéb emigrationalis iratainak kiadása – mire (a magyar nyelven kiadást értve) az Athenaeum könyvkiadó társulatnak, szintűgy mint az első három kötetre, a kizárólagos jog szerződésileg biztosított – a következő sorrendben szándékolják:

IV. KÖTET

Az ázsiai internatióból szabadulás diplomatikai mozzanatai. – Levelezés az Amerikai, Angol, Francia, Olasz követségekkel Constantinápolyban. – Beadványok a Szultánhoz és a Nagyvezérhez. – Congressusi és kormányi fellépés éjszak Amerikában. Nevezetes jegyzékváltás *Webster* államtitkár és *Hulsemán* lovag, osztrák követ közt.

Visszaemlékezések a *Mississippi* Amerikai Fregatton Gibraltárig tett ut nevezetesebb eseményeire.

Kossuth fogadtatása Angliában. – Beszédei. – A kapott nagyszámú adressek közül néhány mutatvány, mely eleven képét adja az Angol nemzet által a Magyar szabadságügy iránt táplált rokonszenveknek.

V-İK KÖTET: KOSSUTH AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK VENDEGE

Meghívások. – Fogadtatások. – Kossuth beszédei. – Hírneves amerikai államférfiak nyilatkozatai a magyar szabadságügy és az azzal szemben az egyesült államok által követendő politika felől. – Congressusi vita a nem interventio kérdésében. – Kárhoztatása az Orosz intervenciónak. – Több egyes állam határozatai ezt illetőleg, és a Magyarországnak nyújtandó anyagi segély felől. – Visszaemlékezések. Jellemző incidensek.

Későbbi viszony Amerikával. Emlékiratok Pierce elnökhöz és Dudley Man segédállamtitkárhoz. Ezekben az 1853-iki Európai helyzet szempontjából kijelölése annak, hogy mi módon segíthetné elő a washingtoni kormány a Magyar ügyet.

Amerikai lapokba Európából különböző időben írott levelek.

VI-İK KÖTET

A Cavour után következett Olasz Miniszterekkeli viszony 1866-ig. – A Magyar Legio változatos esélyei egész feloszlataáig. Az 1848–49-iki magyar szabadságharcz emlékérmének ünnepélyes kiosztása. – Garibaldi felhívása a Magyar Legiohoz az Aspremontei kísérlet alkalmából. Válaszok erre. Következései a Legiora. – Változás az országgalai viszonyban. – Fondorkodások. Leleplezések. Levelezések.

VII-İK ÉS VIII-İK KÖTET: VEGYESEK

Kossuth néhány kiválogatott felolvasása Angliában. – Mozgalom Glasgowban a magyar protestáns ügyben. – Kossuth politikai elmékedései s tudományos értekezései és jegyzetei. Köztük egy hadseregszervezési terv. – Természettudományi tárgyak. (Északi fény. Világalakulási s biológiai nézetek stb.)

1867 óta haza írott levelek (kivéve a keleti kérdést), jegyzetekkel kísérve. Az újabb magyar közélet különféle mozzanataira vonatkozó, de közzé nem tett fejtegetések és dolgozatok.

Sok mindenféle irat, levelezés s Kossuth viszontagságos életében előfordult más incidensek, melyek csak a fentebbi rovatba nem tartozó iratok átvizsgálása közben fognak előtűnni.

IX-İK KÖTET: AZ 1866-IKI POROSZ, OLASZ S OSZTRÁK HÁBORÚ ALATTI ÖSSZEKÖTTETÉS, VISZONY ÉS MŰKÖDÉS

Az olaszországi kormányt és diplomáciát illetőleg teljes és kimerítő ismertetés, rendesen vezetett napló alapján, – a porosz országban történetekre nézve adatok és leleplezések, kiegészítve az 1849 című folyóiratban közzétett felvilágosítás által.

Ezen kiváló történelmi érdekű szakasza a Magyar Emigratio politikai életének – csak később lesz közrebocsátható: midőn már a discretio kötelességének idő és halál véget vetettek.

Kossuthnak 1848–49-ből egy betű irata sincs birtokában; de ahol a fentebbiekkel a visszaemlékezés felidézttetik, egyes epizódokat s nevezetesebb mozzanatok felderítését emlékezetből jegyzékbe tenni szándékozik.

Közölte Kossuth azt is, hogy iratai még rendezetlenek, – az I. kötetrel hamarosan, egy éven belül elkészül s a következő évben sajtó alá kerülhet a II. és III. kötet is, míg a IV–IX. kötetek közzétételét néhány évvel későbbre tervezte.

Kossuth tervezete feltárta a nagy munka egész jelentőségét és biztosítékot nyújtott arra nézve is, hogy a rengeteg anyag elrendezése, könnyű áttekinthetősége népszerűsége fogja juttatni ezt a látszólag nehézkes kiadványt. Kossuth tervezetének pedáns rendszerességét látva, szinte meg se értenők, miért biztosított az Athenaeum Helfy részére külön jutalékokat az iratok sajtó alá rendezéseért, ha nem tudnók, hogy Kossuth ekkor már hetvenhét éves volt. Az Athenaeum igazgatósága arra gondolt, hogy ha egy napon, még a kiadás befejezte előtt, kihullik a toll Kossuth kezéből, legyen aki azt azonnal fölveszi.

1879 október elején az Athenaeum két igazgatósági tagja, Urváry Lajos és Vérei József igazgató a társaság ügyészével, Sigray Pállal kiutazott Kossuthhoz Barracconeba, hogy az írásbeli tárgyalások után véglegesen megszövegezzék és aláírják az Iratok kiadására vonatkozó szerződést. Kossuthnál lakott akkoriban Ihász Dániel ezredes, ő is jelen volt a tanácskozásokon, és Kossuth ez alkalomra Barracconeba hívatta két fiát, Ferencet és Lajos Tódort is.

Október 15-én foglalták írásba a szerződést, melynek az Athenaeum birtokában levő példánya Kossuth Lajos Tivadarnak a kézírása.

A szerződés megállapítja, hogy a kiadványnak címe ez legyen: „*Irataim az emigrációból – Kossuth Lajos*”. Az egész mű legfőlegbb tíz kötet lehet, 35–40 ívet számítva egy kötetre. Az írói tiszteletdíj megállapítása igen bonyolódott volt; megértéséhez tudnunk kell, hogy az Athenaeum előfizetést hirdetett Kossuth Irataira; háromezer megrendelőre számítottak s a megrendelőkön kívül a könyvársi forgalom számára is akartak nyomtatni példányokat. Egy-egy kötet árát 4 forintra szabták. Az első három kötet 3000 példányáért fizetett az Athenaeum 5000 forintot aranyban és 9000 forintot papírpénzben, tehát a szerzőnek 36.000 forint bruttóbevételeből (az aranyátsiót is számítva) 15.000 forintot juttatott; papírra, nyomásra, szétküldésre és minden adminisztratív költségre maradt az Athenaeumnak a három kötetnél 21.000 forint. A könyvársi forgalom számára nyomtatott példányokból a bolti ár 35%-át kapta a szerző, 30%-át a könyvárs és 35%-át az Athenaeum, mely ebből fedezte a papír, a nyomás, a szétküldés és az adminisztrálás költségeit. Ez a szerződés az Athenaeumra nézve nemcsak hogy nem fényes, de egyenesen annak a bizonyysága, hogy Kossuth Iratainak a kiadását az Athenaeum már kezdettől fogva nem tekintette üzleti vállalatnak, hanem pusztán hazafias kötelesség teljesítésének.

Még kevésbbé volt „jó üzlet” a további kötetekre vonatkozó megállapodás; számolni kellett azzal, hogy egyelőre csak az első három kötet jelenik meg, a többi kötetek megjelenésének ideje szerfölött bizonytalan és hogy emiatt a későbbi kötetekből sokkal kevesebb példány fog elkeln, mint az első három kötetből. A IV–VIII. kötetre nézve abban állapodtak meg, hogy minden kötetnek első 1500 példányáért fizet az Athenaeum 1000–1000 forintot aranyban és 700–700 forintot papírpénzben; ami ezenfelül elkel, abból a bolti ár 35%-a Kossuthé. A IX. és X. kötet első 1500 példányáért az Athenaeum 1700 forintot ígért papírban s a további eladandó példányokért a bolti ár 35%-át. A szerződés megkötésekor lefizetett az Athenaeum aranyban 10.000 forintot és még ez év november 15-én lefizetett papírpénzben 9000 forintot. Megállapították pontosan a további elszámolások módját is; Kossuth a számadások ellenőrzésével Helfy Ignácot bízta meg. Azt a kényes kérdést, hogy mi történjék, ha Kossuth az iratok rendezésének befejezése előtt hal meg, a szerződés 5. pontjában a következő formulával oldották meg:

„Amennyiben Kossuth Lajos úr az utolsó kötetek sajtó alá rendezését fiaira, Kossuth Ferenc és ifjabb Kossuth Lajos urakra bízni akarná, ezek annak teljesítésére magukat kötelezik s e végből a szerződést szintén aláírják.”

Az Athenaeum az Iratok valóságos sajtó alá rendezőjének Helfy Ignácot tekintette, akivel eziránt 1879 november 14-én szerződést is kötött. Az első három kötetért Helfy tiszteletdíja 1000 forint volt, azzal a feltevéssel, hogy a műnek 3000 megrendelője lesz; 3000-en túl minden megrendelő után 50 krajcárt, a könyvkereskedelemben eladandó példányokért pedig kötetenkint 10 krajcárt biztosított az Athenaeum Helfynek. Az Athenaeum kikötötte, hogy Helfy „az Iratokat jegyzetekkel csak annyiban kísérje, amennyiben elkerülhetetlenül szükséges és csak a szerzővel egyetértve”.

Politikai körökben tudták, hogy Helfynek az Iratok kiadása körül nagy szerepe van és sokan, ha nem is nyíltan, állandóan gyanúsították, hogy az Iratokból tulajdonképpen neki van haszna, nem Kossuthnak. Helfy szerződéséből azonban nyilvánvaló, hogy ő a nélkülözhetetlen (mondhatnók: technikai) munkájáért nem kapott többet, mint amennyit ugyanezért a munkáért bármely tollforgató ember megérdemelt volna.

Barracconéból alighogy hazatértek az Athenaeum megbízottai, máris egy népszerű, füzetes kiadást is tervbe vettek, hogy az egész vállalkozásnak jövedelmezőségét a nagy költséggel szemben némileg fokozhassák. Már 1880 január 1-én írtak ez ügyben Kossuthnak. A tervezet szerint az Iratok 45–48 füzetben jelentek volna meg; az első 20 füzet ötíves lett volna, ívenként 8 oldalt számítva. Minden teljes (45–48 füzetes) példányért kapott volna a szerző 5 forintot. Január vége felé, amikor már hetek óta nem érkezett válasz az Athenaeum ajánlatára, az Athenaeum vezetői ismét Helfyhez fordultak és megállapodtak abban, hogy amennyiben a népszerű kiadásra vonatkozólag a pótszerződés Kossuthtal létrejön, az első három kötet anyagát tartalmazó füzetek egy-egy példányáért Helfynek 50 krajcárt fizetnek.

Kossuth Barracconeban 1880 február 6-án aláírta a népszerű kiadásra vonatkozó pótszerződést, melyet az Athenaeum január 1-én küldött meg neki. A pótszerződés megérkezése után az Athenaeum vezetői azonnal tárgyalni kezdtek az akkor legvirágzóbb kolportázsüzlet tulajdonosával, Mehner Vilmossal és napokig tartó értekezés után eladták neki az egész népszerű kiadás minden példányát. Az egyesség alapja az volt, hogy Mehner az Iratokból tetszésszerinti mennyiséget nyomtat, minden füzet bolti ára 35 krajcár lesz, de ő füzetenkint 20 krajcárt fizet; viszont az Athenaeum az el nem adott példányokat füzetenkint 10 krajcárért visszaveszi tőle.

1880-ban megjelent az „Irataim az emigrációból” I. kötete ezzel a címmel: „Az 1859-iki olasz háború korszaka”. A kötet tartalma a következő volt:

1. Az 1859-iki olasz háború keletkezése.
2. Az emigráció érintkezése a francia és turini kormánnyal. Kossuth meghívása Párisba.
3. Kossuth útja Párisba.
4. A semlegesség kérdése Angliában. Népgyűlési szónoklatok. Kormányváltás.
5. Időközies.
6. Út Olaszországba.
7. A fegyverszüneti katasztrófa.
8. Az olaszthoni hadsereg feloszlásának történetéhez.

Azok a kérdések, melyekről az Iratok I. kötetében szó van, már 1880-ban sem voltak időszzerűek; csupán csak történeti visszaemlékezések voltak már ezek, melyekben több érdeklődést kelt a szerző személye, mint a szerzőnek mondanivalója. Kossuth meg is érezte, hogy nem a műve, hanem a személye áll a közönség érdeklődésének középpontjában s ezért, mintegy mentegetőzésül, az I. kötet előszavában nyíltan elmondja a következőket:

Szerződést kötöttem az *Athenaeum* könyvkiadó-társulattal „Irataimnak az emigrációból” kiadása végett.

Nem nyujtok tökéletes gyűjteményt, részben a diszkréció kötelessége miatt is, de főképp azért, mert hibáimhoz tartozik, hogy amit tettem, annak írásban megőrzésére alig gondoltam valaha. A másokét csak megőrizgettem számkivetésemben, de a magamét csak nagyon hézagosan.

De azt gondolom, emigracionális irataim még így is nem jelentéktelen anyag lesznek korunk történetének számára.

Mennyit fogok abból magam elkészíthetni? mennyi marad a munkából fiaimra? – az Isten tudja.

Óhajtottam volna az egészet fiaimra hagyni, – miként az, ami több-kevesebb indiszkréció nélkül nyilvánosságra most még nem volna hozható, mindenesetre reájok is marad. Óhajtottam volna, több más oknál fogva azért is, mivel, ha már lelkemtől a haza állapotán megnyughatás megtagadtatott, napom végalkonyán életfáradt agyamnak legalább anyagi nyugalomra volna már szüksége; – ez „Iratok” sajtó alá bocsátása pedig, ha én magam eszközölöm azt, terhes munkával jár, mert nem szorítkozom hányt-vetett irataimnak tárgyszerinti összeállítására, hanem az események történelmét, melyekkel ez iratok összeköttetésben állanak, hiteles adatok alapján világosságba is iparkodom helyezni; s itt-ott a bő anyagot viszontagságos életem alkalmi reminiscenciáival is kísérem.

Nem is tartózkodom bevallani, hogy csak azért nem hagytam irataim nyilvánosságra bocsátását fiaimra, mert anyagi körülményeim szigorúsága kényszerített, hogy e terhes munkára vállalkozzam. Agyam és kezem munkájával kerestem meg hontalanságomban mindennapi kenyeremet, de még e kenyérkeresetet is iparkodtam a hazafiúi kötelességgel összekötni. Így akarom kenyeremet megkeresni életem végnapjaiban is, ha lehetséges.

Az I. kötetnek elég szép sikere volt; a mű első háromezer példánya pár hét alatt elkelt s új kiadást kellett nyomtatni. Az 1881-ben megjelent II. kötetnek „A villafrancai béke után” s az 1882-ben kiadott III. kötetnek „A remény és csapások kora, 1860–62” azonban már korántsem volt annyi vásárlója: nem fogyott el belőlük az első kiadás sem. Még kevésbé vált be a „népszerű” kiadás; apró nyomdai feljegyzésekből látjuk, hogy az 5–6. füzetből Mehner már csak kétezer példányt rendelt, a 14. füzet után pedig lemondott a mű további terjesztéséről.

Az Iratok I–III. kötete a legújabb kor történetének igen becses forrása, de nem a nagyközönségnek szánt olvasmány. Az *Athenaeum* vezetői úgy látták, hogy a mű kelendősége az aktualitás hiánya miatt csappant meg. Ezért Vérei igazgató már 1882 október 10-én levélben felkérte Kossuthot, hogy az Iratok IV. kötetét a közöhangnak megfelelően „ne elejétől végig történelmileg összefüggő kapcsolatban, hanem egymástól független alkalmi dolgozatokból” állítsa össze. Egyszersmind azt az ajánlatot is tette az *Athenaeum* Kossuthnak, hogy munkáit ne csak a tervezett nagy kötetekben, hanem más, könnyebb formában is adják ki és ezért felajánlott Kossuthnak ívenként 1000 lírát. Kossuth már október 16-án válaszolt erre az ajánlatra: levelében az új alakban való kiadás tervét elfogadja, de a IV. kötet anyagára vonatkozó ajánlatra egy szóval sem reflektál.

Ezek után az *Athenaeum* a IV. kötet összeállítását nem is hozta szóba Kossuth előtt. Helfy Ignácnak az a gondolata támadt, hogy az I–III. kötet anyagát össze kellene vonni egy kötetbe és népszerű magyarázatokkal kellene ellátni. Kossuth helyeselte ezt az ötletet és maga is sürgette Helfyt, hogy lásson hozzá a végrehajtásához. 1884 augusztus 28-án levélben értesítette az *Athenaeum*ot, hogy az összevont kiadáshoz hozzájárul. Az *Athenaeum* az összevont munkából kétféle, kötetes és füzetes kiadást rendezett, melyért példányonként 75, illetőleg 55 krajcárt fizetett Helfynek. De ez a terv sem igen vált be. Az összevont kötet anyagát 20 füzetre bontva ismét Mehner Vilmos árusította 1885 április 25-től 1886 december 22-ig; az 1.

és 2. füzetből 5000, a 3–7-ikből 4000, a 8–9-ikből 1000 példány fogyott el, a 10. füzetből kezdve pedig már nem kellett többet nyomtatni 500 példánynál.

Az összevont kiadás balsikere után az Iratok kiadásának folytatása megint évekig szünetelt: nem sürgette a mű megjelenését se az Athenaeum, se Kossuth, sőt leveleket sem váltott egymással a szerző és a kiadó.

Több mint tíz évvel az első szerződés után az Athenaeum ismét egyezkedik Kossuth Lajossal s 1890 december 18–23-án egy pótszerződéssel megsemmisíti az 1879-iki megállapodásokat.

Az új pótszerződés szerint, melyet az Athenaeum december 18-án állított ki és Kossuth december 23-án írt alá, az Iratok IV–VI. kötetére vonatkozó megállapodásokat „felfüggesztik” s az alapszerződésben megállapított tiszteletdíj-jutalékok helyett az Athenaeum arra kötelezi magát, hogy a tízezer példányra nézve átengedett szerzői jogért Kossuthnak „élte fogytáig 6000 forintot fizet, minden év június és december második felében 3000 forintos részletekben”. E pótszerződésre azonban rá van vezetve a következő, nagyérdékű „Tanubizonyosság”:

Mi alulírottak a következőket bizonyítjuk:

A múlt év utolsó két havában néhány honfiú, Helfy Ignác úr fáradozásai folytán, Kossuth Lajosnak, őt az anyagi gondok terhe alól felszabadítandó, élte fogytáig féléves részletekben lerovandó évi 6000 o. é. forintot biztosított.

Köztudomású lévén azonban, hogy nem lehetséges Kossuth Lajost más érték elfogadására rábírní, mint amit ő teljesen kiérdemeltnek, megszolgáltának tud, az Athenaeum részvénytársulat felkérte, leljen módot amaz évi 6000 o. é. forintot írói tiszteletdíj címén Kossuth Lajosnak birtokába juttatni.

E célból kötötte az Athenaeum részvénytársulat múlt évi decemberben a fenti pótszerződést, mely e szerint mint fictio semmi jogi érvényességgel nem bír, amiből következik, hogy amint egyrészt az Athenaeum a Pótszerződésben kikötött évi 6000 frtot nem tartozik fizetni, illetőleg kézbesíteni, ha az neki előzetesen át nem adatik, úgy másrészt az Athenaeum tartozik a Pótszerződésben tárgyalt „Irataim” IV–VI. kötetéből ezentúl is az 1879. okt. 15-én kelt alapszerződésben meghatározott módon számolni, épúgy, mintha a Pótszerződés meg nem iratott volna.

Kelt Budapesten, 1891 január 16-án.

Kelt Nápolyban, január 24-én, 1891.

Kossuth Ferenc,
Kossuth Lajos Tivadar.

ATHENAEUM IRODALMI ÉS
NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT
Cséri, Emich, Vérei.
Helfy Ignác,
tanuként.

Szomorú dokumentuma ez az álszerződés annak, hogy Kossuthnak élete alkonyán valóban anyagi gondokkal kellett küzdenie. Ha Kossuth folytatta volna az Iratok kiadását és nem állott volna meg a III. kötet után, elkerülhette volna anyagi kellemetlenségeit. Az Athenaeum pénztári könyveiből azt látjuk, hogy a kiadótársulat 1879 október 15-től kezdve, amikor Kossuth neve először szerepel az üzleti könyvekben, 1884 június 29-éig 48.019 forintot fizetett ki Kossuthnak írói tiszteletdíjak címén, ami 10.300 forint évi átlagnak felel meg.

Az 1890-iki koholt „Pótszerződés” aláírása után Kossuth, aki meg akarta szolgálni az Athenaeum nevében küldött pénzt, most már egyre sürgette Helfyt az Iratok sajtó alá rendezésének folytatására. Helfy 1893 október havában el is készült az Iratok IV. kötetével,

melynek anyaga végig Kossuth kezeírása, Helfy csak az egyes fejezetek összeillesztését végezte. A kötet címe: „Történelmi Tanulmány. Politikai előzmények a magyar emigráció olaszországi viszonyához.” 1894 elején megjelent a kötet, melyet még látott az ez év március 20-án elhunyt Kossuth.

Az 1895-ben kiadott V. kötet anyagát (1860–63-iki magyar ügyek, – az 1863. évi lengyel forradalom) még Helfy rendezte sajtó alá. Ezután azonban már Helfy is állandóan betegeskedett s az Iratok rendezésének munkáját Kossuth Ferencnek kellett magára vállalnia. Erre vonatkozólag 1898 szeptember 22-én újabb szerződés jött létre az Athenaeum és Kossuth Ferenc és Lajos Tódor között. Az új megállapodás lényege az, hogy az eddig megjelent I–V. kötetből 1898 január 1-e után eladott példányok után Kossuth Lajos jogutódai kötetenkint 2 korona jutalékot kapnak. Ez az új szerződés volt érvényes már a VI. kötetre is, amely 1898 őszén jelent meg, 1863–66-ra vonatkozó feljegyzésekkel és levelekkel. A VI. kötetet Helfy közreműködése nélkül Kossuth Ferenc rendezte sajtó alá.

A VI. kötet 1898-ban jelent meg; 1863–66-ra vonatkozó „Történelmi Tanulmányok” és levelek vannak benne.

1900-ban jelent meg a VII. kötet a következő tartalommal: 1. Levelek, jelentések, utasítások. 2. Napló, 1866. 3. Értekezések. (Miért volt eredménytelen az 1866-iki háború Magyarországra nézve? A közös ügyek hálójá. Az 1867-iki válaszfelirat ellen. A nemzetiségi kérdés. Az 1848-iki törvények iránya. A kormánypatronázs bomlasztó befolyása a nemzet jellemére. Az angol kormányzat és francia parlamentárizmus.)

Az 1900-ban megjelent VIII., az 1902-ben megjelent IX. és az 1904-ben kiadott X. kötetben levelek vannak Kossuthtól.

A X. kötet elkészülte után, 1905 június 10-én Kossuth Ferenc új szerződést kötött az Athenaeummal Kossuth Lajos hírlapi cikkeinek és beszédeinek kiadása ügyében. A szerződés szerint Kossuth Ferenc elvállalja a beszédek és hírlapi cikkek sajtó alá rendezését, úgy hogy azok az „Iratok” folytatólagos kötetei gyanánt megjelenhetnek. A szerződés négy kötetnek a tervét állapítja meg a következőképpen:

XI. kötet: Az 1847–49-ben Magyarországon elmondott beszédek.

XII. kötet: Hírlapi cikkek 1841-43-ból stb.

XIII. kötet: A hírlapi cikkek folytatása.

XIV. kötet: Angliában és Amerikában elmondott beszédek.

Mindegyik kötet 30 nyomtatott ívre volt tervezve. „Ha az Angliában és Amerikában elmondott beszédek eredeti angol szövege egyáltalában megszerezhető lesz – mondja e szerződésben Kossuth Ferenc –, úgy ezeknek fordításáról az Athenaeum fog gondoskodni, ha erre általam felkéretik.”

A szerződés a honoráriumot úgy állapította meg, hogy minden kötet első 1500 példányáért kapott Kossuth Ferenc 3400 koronát és azontúl minden eladott kötet után 2 koronát. Az 1905-iki szerződés csak részben valósult meg. A XI. kötet 1905-ben s a XII. és XIII. kötet 1906-ban megjelent, a XIV. kötet kiadására azonban egyelőre még nem került rá a sor.

A „Beszédek” első kötete (az egész sorozatban a XI. kötet) nem az 1847–49-iki beszédeket közli, mint ahogy tervezték, hanem az 1832 szeptember 5-ikétől 1849 május 5-ikéig elmondott beszédeket, Kossuth Ferenc rövid magyarázó jegyzeteivel. A gyűjteményből Kossuth Ferenc kihagyta a védegyelet és iparegyelet érdekében annak idején elmondott beszédeket. A hírlapi cikkek közlésének terve is változott: az első (XII.) kötetbe nem az 1841–43-iki, hanem csak az 1841–42-iki cikkek kerültek bele, a második (XIII.) kötet az 1843–48-iki cikkeket

közli, egészen 1848 október 30-ig, a Pesti Hírlap, a Hetilap, Kossuth Hírlapja és Kossuth Hetilapja hasábjairól. A hírlapi cikkek gyűjteményéhez is Kossuth Ferenc írt előszót és ahol szükségesnek mutatkozott, rövid magyarázó jegyzeteket. „E cikkek, írta Kossuth Lajos fia a XIII. kötet előszavában, ragyogó világosságot vetnek arra az útra, amelyen Kossuth Lajos szelleme az újjászületés korszakához vezette évszázados küzdelmei közt hátramaradt nemzetét.”

Remélhető, hogy az Angliában és Amerikában elmondott beszédek gyűjteményét is a közönség elé tudja majd adni az Athenaeum.

AZ ATHENAEUM, AZ AKADÉMIA ÉS A KISFALUDY-TÁRSASÁG

Legelső tudományos intézményünkkel, a Magyar Tudományos Akadémiával az Athenaeum-társulat már megalakulásától kezdve élénk összeköttetésben volt; már az Athenaeum előde, Emich Gusztáv is sokat dolgozott az Akadémiának és Emich vállalataival együtt természetesen az Athenaeumra háramlottak Emichnek az Akadémiával kötött szerződésai is. Az Akadémiának érdeke volt, hogy nagy nyomdával legyen összeköttetésben s az Athenaeum sok anyagi áldozatra kész volt annak a megtiszteltetésnek fejében, hogy az Akadémiának dolgozhatott.

Emich Gusztáv az „akadémiai könyvnyomdász” címét viselte; ez azonban nem pusztán cím volt, hanem Emich részéről is valóban az Akadémia javára való munkálkodást jelentett. Az Akadémia érdemeit, azt hisszük, semmiképpen se csökkentti annak a közlése, hogy az Akadémia számos kiadványa sohasem látott volna napvilágot, ha ezt Emich vállalkozó szelleme lehetővé nem tette volna. Sok tudományos munka címlapján ott volt ugyan, hogy „Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia”, de azért a valóságos kiadó Emich volt, az Akadémia csak nevét adta a kiadói ügyletnek.

Az Emich-cég megszűnésekor három ilyen akadémiai kiadvánnyal volt baj: Greguss Természettanával, Wész Felsőbb Mennyiségtanával és Petzwal Erő- és Géptanával. Mind a három munka akadémiai díjat nyert, de kiadásukra az Akadémiának nem volt pénze. Emich annak idején elvállalta, hogy ezt a három könyvet is kiadja. A kiadás alkalmával az Akadémia – kivételesen – jótállást is vállalt a kelendőségért s mikor a könyvek Emich raktárában maradtak, az Akadémia fizetett is neki bizonyos összeget. Az Athenaeum társulat megalakulásakor az említett három munkán 1367 forint 11 krajcár kára volt még Emichnek. Az Athenaeum az eladott példányokból ezt az összeget lassankint visszafizette az Emich-családnak.

A *magyar nyelv szótára* valójában szintén nem az Akadémia, hanem Emich, illetve az Athenaeum kiadásában jelent meg. A mű címlapja szerint a nagy szótárt Czuczor Gergely és Fogarasi János a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkesztette, de a kiadó nincs jelezve az egyes köteteken. Az Akadémia nevében báró Eötvös József 1862 március 24-én szerződött Emich Gusztáv akadémiai könyvnyomdással. Ezen szerződés szerint a tervezett nagy szótár nyomtatása, papírja, borítéka és bekötése a kiadót terheli; a kiadó, Emich köteles a körülbelül 500 ívnyi terjedelmű nagy munkát öt év leforgása alatt 20 éves füzetekben kiadni és 1–1 füzetet 1 forint bolti áron bocsáthat forgalomba; Emich 2850 példányt nyomathat és minden füzetből 350 példányt tartozik az Akadémia titkári hivatalának átadni. Az I. kötet 1862-ben, a II-ik 1864-ben, a III-ik 1865-ben, a IV-ik 1867-ben jelent meg. 1868-ban Emich a nagy szótárra vonatkozó szerződését átruházta jogutódára, az Athenaeumra; az V. kötet 1870-ben s a VI. 1874-ben már az Athenaeum kiadásában jelent meg.

A hatvanas-hetvenes években csaknem minden akadémiai nyomtatvány Emichnél, illetve az Athenaeumnál készült.

Arany János „titoknak” az Athenaeummal folytatott tárgyalásaiban is mindig nagyon hűséges sáfárja volt az Akadémiának s egyes szerződésekben olyan feltételeket is kikötött, amelyek senki másnak eszébe nem jutottak. Például szerződésben biztosította, hogy az Athenaeum az Akadémia kiadványainak nyomtatására olyan festéket használjon, amelynek ára mázsánsként legalább 80 ezüst forint. Ezzel épen úgy az akadémiai kiadványok tetszetős külsejét akarta biztosítani, mint például azzal a másik kikötéssel, hogy az akadémiai kiadványok készítésénél „elnyűtt vagy csonka betűket használni nem szabad”. A sajtóhiba természetesen akkoriban is nagy átka volt a tudományos kiadványoknak. Arany a sajtóhibák számát azzal a rendelkezéssel akarta a szerződés révén a lehető legkisebbre csökkenteni, hogy „a szedést csak

nyomdai segédekkel szabad eszközöltetni s csak kivételesen nyomdai tanulóval, ha ennek a szedésben már hosszabb gyakorlata van”. Általában Arany az Akadémia nevében oly megállapodásokat létesített, amelyek igen súlyos terhet jelentettek az Athenaeum nyomdájára nézve. Arany fenntartotta az Akadémia részére azt a jogot, hogy kiadványainak példányszámát esetről esetre tetszése szerint állapíthassa meg s a példányszám emelésénél az alapáron felül nem térített meg az Akadémia semmit, mint a papiros árát s a nyomásért ívenként és száz példányonként 20 krajcárt, oly árat, hogy az ily kiadványokra az Athenaeum már a hetvenes évek elején is jelentékenyen ráfizetett. Nagyon súlyos kikötés volt a nyomdára nézve az is, hogy az Athenaeum, ha az Akadémia kívánta, négy nap alatt tartozott beszerezni héber, arab s általában bárminő exotikus betűket és egyéb írásjegyeket. Az Athenaeum örökké panaszkodott is az Akadémiához intézett átirataiban, hogy nagyon sok idegen írásjelet használnak az írók az akadémiai kiadványokban. Még kényelmetlenebb volt egyes tudósoknak az a rossz szokása, hogy kéziratuk kiszedése után tömördek korrektúrát végeztek, néha több volt a kijavított és újra megírt rész, mint amennyit eredeti alakjában meghagytak. A nyomdának azonban nem a munkáján sokat javító szerző az igazi réme, hanem az, aki a korrekturát egyáltalán nem tartja sürgősnek; hetekig, sőt hónapokig hevertették egyes tudósok már kiszedett munkáikat, nem is gondolva arra, hogy mily nagy kényelmetlenséget szerez ezzel a nyomdának. Volt rá eset, hogy a sok és késedelmes korrektúra miatt kénytelen volt az Athenaeum az Akadémiával kötött szerződésének módosítását kérni.

1876 március 1-én az Akadémia nevében Csengery Antal másodelnök és Arany János főtitkár szerződik az Athenaeummal. Az Athenaeum vállalkozott rá, hogy amint valamely akadémiai munka kéziratát megkapja, a szedést negyvennyolc óra alatt megkezdi (sietős esetekben rögtön) és „egész erővel, folytonosan” szedeti az illető munkát. A szerződés egyik pontja szerint, „ha valamely munka szedése feltűnő lassúsággal folya s a megsürgetés után sem menne gyorsabban, az Akadémiának joga van időközben is elvenni és más nyomdába adni”. A szerződéshez csatolt kimutatás szerint az akadémiai folyóiratok és értekezések akkoriban igen csekély számban jelentek meg. Az Akadémiai Évkönyvet 500, az értekezéseket 5–600, az Almanachot 600, a Repertóriumot 750, a Történelmi Tárat 500, a Monumenta I. és II. osztályát 750, III. és IV. osztályát 500, az Archivum Rákócziánusot 500, az Archaeologiai Közleményeket és az Archaeologiai Értesítőt 500, a Monumenta Archaeologicát 500, a Matematikai és Természettudományi Közleményeket 550 s a Nyelvemléktárat 600 példányban kellett nyomtatni. Az értekezések ívéért 23,50–27,50 forintot, a Monumenta Historica ívéért 26–27 forintot, a Monumenta Archaeologica ívéért 37 s a Nyelvemléktár egy-egy ívéért 29,50 forintot fizetett az Akadémia az Athenaeumnak, az Értesítő egy íve 32, az Évkönyv egy íve pedig 20 forintba került.

Gróf Széchenyi István munkáinak kiadásában is nagy része volt az Athenaeum vállalkozó kedvének. Ez ügyben 1883 elején indult meg a tárgyalás, melynek befejezéséül az Athenaeum 1883 június 4-én írásbeli ajánlatot tett az Akadémiának. Eszerint Széchenyi műveinek első sorozatába a Naplót, a hírlapi cikkeket és leveleket vették fel. A három kötetre tervezett, 100–120 íves mű kiadásához az Athenaeum az Akadémiától összesen 1000 forint hozzájárulást kért; kikötötte, hogy az arckép-lemezt az Akadémia csináltassa; a kötetek címlapjára és borítékára ezt a felírást állapították meg: „Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia”. Fraknói Vilmos főtitkár 1883 július 5-én értesítette az Athenaeumot, hogy ajánlatát az Akadémia elfogadja. Széchenyi Leveleinek II. és III. kötete ügyében az Akadémia Széchenyi-bizottsága nevében 1893-ban már Majláth Béla szerződött az Athenaeummal, mely a két kötet 80 ívnyi anyagának díjtalan kiadására vállalkozott. Az Akadémia sem kívánt egyebet, mint a kiadandó kötetekből 20–20 ingyen-példányt.

1891 őszén ismét szorosabb viszonyba lépett egymással az Akadémia és az Athenaeum. Az Akadémia sorozatos kiadványainak nyomtatására ajánlatot kért a társulattól. Az igazgatóság

november 21-én kelt ajánlatában így nyilatkozik: „A felajánlott árakat, dacára az idén beállott szedő-strike folytán magasabbra emelkedett munkabéreknek, mégis a lehető legolcsóbbra szabtuk meg, miután különös súlyt fektetünk arra, hogy újól is a Magyar Tudományos Akadémia szállítója lehessünk.” Az ajánlat az akkori viszonyokhoz képest is valóban nagyon olcsó volt és nagy megtakarítást tett lehetővé az Akadémia költségvetésében. Az Athenaeum vállalkozott az Akadémia munkáinak legsürgősebb kinyomatására: a szedés befejezte után tíz napon belül szállította a könyveket. Az Akadémia nevében Szily Kálmán főtitkár természetesen elfogadta az Athenaeum ajánlatát, melyből megtudjuk, hogy ekkoriban az akadémiai értekezések 500, a történeti bizottság kiadványai 500, a Corpus Statutorum 300, a Matematikai és Természettudományi Közlemények 400, az Irodalomtörténeti Közlemények 500, Kazinczy levelezése pedig 600 példányban jelentek meg.

Az utolsó két évtized alatt is az Akadémiának számos kiadványa került ki az Athenaeum nyomdájából, nem csupán sorozatos és időszaki nyomtatványok, hanem akadémiai pályadíjat nyert művek is.

Az Athenaeumnak a Kisfaludy-Társasággal való összeköttetése körülbelül egyidős magával az Athenaeum-társulattal.

A hatvanas években a Kisfaludy-Társaság, kellő tőke hiányában, a pártoló tagok támogatásának arányában adhatott csak ki szépirodalmi műveket. A „pártolói tagilletmény” 40–60 ívre terjedt, azaz ily terjedelmű irodalmi művet kapott a Társaság minden pártoló tagja befizetett évdíja fejében. A Társaság minden munkából többet nyomtatott, mint amennyi a pártoló tagok száma volt, arra számítva, hogy a kiadott műveknek állandó kelete lesz a könyvtári forgalomban. Ezek a számítások azonban nem váltak be; a pártoló tagsági díjakat rendetlenül fizették s a fölös számban kiadott munkák raktáron maradtak. Ily módon a Társaság pénzügyei igen megromlottak, bár az Athenaeum az 1869 október 1-én kötött nyomdai szerződés szerint igen olcsón dolgozott: a pártolói füzetek ívét 1000 példányban 17 forint 50 krajcárért, az Évtapok ívét pedig 500 példányban 19 forintért készítette. A kiadványok gyorsan el is készültek: az Athenaeum kötelezettséget vállalt arra, hogy minden hónapban kiállít 12 ívet, a megjelenésben tehát zavar nem állhatott be. A kiadott munkáknak azonban nem akadt elég vevője a könyvpiacra. Ebben a nehéz helyzetben a Társaság 1870-ben az Athenaeumhoz fordult, mely azután egy okos szerződéssel a munkák további kiadását a Kisfaludy-Társaságnak épen úgy lehetővé tette, mint már évekkel előbb az Akadémiának.

Az Athenaeum és a Kisfaludy-Társaság szerződését 1870 április 8-án írta alá az Athenaeum részéről Osterlamm igazgató, a Kisfaludy-Társaság részéről pedig Arany László, Greguss Ágost és Vadnay Károly. A szerződés értelmében az Athenaeum a Kisfaludy-Társaság által már kiadott, valamint 1870-ben még kiadandó művek közül azokat, melyek a pártoló tagok számára készültek és megmaradtak, átveszi kötetenként 20 krajcárért, kivéve Abonyi Lajosnak „A mi nótáink” című regényét, melynek köteteért az Athenaeum csak 10 krajcárt volt hajlandó fizetni.

Az 1871–76. években kiadandó művekre nézve ugyane napon külön szerződést kötöttek. E második szerződés szerint a könyvek kiadása továbbra is a Kisfaludy-Társaság neve alatt történik; az Athenaeum elvállalja a könyvek kinyomatását és fizeti a szerzői honoráriumokat, úgy azonban, hogy e tiszteletdíjak összege az évi 1200 forintot meg ne haladja; ezen a határon belül az egyes művek tiszteletdíját a Kisfaludy-Társaság titkára és az Athenaeum igazgatója együttesen állapítja meg. A pártoló tagoktól járó évi 4 forintot az Athenaeum szedi be és megtartja; a tagsági díjakról az Athenaeum a Társaságnak nem számol el s értök a Társaság az Athenaeumnak nem kezeskedik. Az új művek első kiadását az Athenaeum annyi példányban nyomja, amennyiben akarja, de tartozik mindenből tiszteletpéldányt adni a Társaság 250 alapítójának és 10 ingyenpéldányt a Társaság titkárságának.

1870-ben átvette az Athenaeum a Kisfaludy-Társaságtól a „Népköltési Gyűjtemény” kiadását is; az Athenaeum egyelőre 80 év kiadására vállalkozott, az egész jövedelemért az összes költségeket vállalta, és a gyűjtemény szerkesztője részére ívenként 10 forint tiszteletdíjat biztosított. Három évtized múlva, 1900 április 23-án a Kisfaludy-Társaság nevében Beöthy Zsolt új szerződést kötött az Athenaeummal a Népköltési Gyűjtemény IV. és további köteteire nézve, a feltételek azonosak az 1870-ben megállapított feltételekkel; a tiszteletdíj, melyet az Athenaeum fizet, ívenként most is 20 korona. A vállalat irodalmi vezetése kizárólag a Kisfaludy-Társaságot illette, míg minden anyagi teher az Athenaeumra szállott. A háború, sok egyébvel együtt, a Népköltési Gyűjtemények további kiadását is megakasztotta; a normális nyomdai és papírviszonyok beállta után azonban előreláthatólag gyors egymásutánban több kötet fog megjelenni a Kisfaludy-Társaság Népköltési Gyűjteményéből.

AZ ATHENAEUM IRODALOMTÖRTÉNETI KIADVÁNYAI

Nem célunk felsorolni, hogy a magyar irodalomtörténet terén mely kiadványokkal szolgált a kultúrát az Athenaeum mint könyvkiadó, de nem is szükséges a kiadványainak nagy számára hivatkozni, elég, ha elmondjuk, hogy félszázadon át csaknem mindenütt, ahol magyar irodalomtörténetet tanítottak, az Athenaeum kiadásában megjelent kézikönyveket használták. A hatvanas években az irodalomtörténet a magyar középiskolákban már tantárgy volt, melyet nem is lehetett más alapon tanítani, mint Toldy Ferenc nyomán. Toldy után pedig Beöthy Zsolt következett a magyar irodalomtörténet irányításában s szinte korlátlan a befolyása egészen a legújabb időkig. Mindkettőnek pedig az Athenaeum volt a kiadója.

Toldy Ferenc irodalomtörténeti műveinek kiadását a Heckenast-cégnél kezdte; a nagyközönségnél azonban nem volt nagy sikere. Csak az Akadémia vagy más mecénások támogatásával bírta irodalmi termésének nagy tömegét nyilvánosságra juttatni, egészen a hatvanas évek közepéig, amikor a Heckenast-cég helyett a sokkal mozgékonyabb Emich Gusztáv vette a kezébe Toldy műveinek a terjesztését. „A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban” (1865) már Emich kiadásában jelent meg és mint tankönyv bejutott úgyszólván minden középiskolába. Míg Toldy kiadványaira addig jelentékeny összegeket rá kellett fizetni, ettől kezdve Toldy művei már jövedelmezőkké váltak s a szerző öt-hatszáz forintot kapott már egy-egy kiadásért. Toldynak egy-egy (különben kitűnő) munkája a korábbi időkben oly rosszul volt terjesztve, hogy például az „Alexandriai Szent Katalin verses legendája” még 1918-ban is nagy tételekben vándorol egyik antikváriustól a másikhoz, ahelyett hogy egyesével a közönség kezébe jutna. Toldy irodalmi működése bámulatosan nagy, de ha valamennyi munkáját úgy terjesztették volna, mint az iskolákba bevitt irodalomtörténetét, akkor bizonyára még többet alkotott volna s a tudományos munkásság teréről még alkalmilag sem tért volna át a politikai röpiratok terére. Toldy irodalomtörténetének kiadására Emichchel szerződött, aki az Athenaeum megalakulása után az összes kiadói szerződéseit átruházta az Athenaeumra; ezen a réven vált az Athenaeum Toldy kiadójává. Toldy azonban nem vette tudomásul a kiadó személyében történt változást; ő annak idején Emichchel egyezett meg s Emich halála után sem Emich kiadói jogutódát, az Athenaeumot, hanem inkább Emichnek a fiát tekintette a kiadójának. Ha szerzői jogviszonyok rendezéséről volt szó, nem az Athenaeummal levelezett, hanem az ifjabb Emichchel; neki így volt kényelmesebb, az Athenaeumnak pedig teljesen mindegy volt, hogy Toldy Emichchel tárgyal-e, mert hiszen az ifjabb Emich is az Athenaeum igazgatósági tagja volt s vele és általa Toldy csakis az Athenaeummal köthetett kiadói szerződést. Ha tehát Toldy még 1870-ben is az ifjabb Emich Gusztávot ismeri el kiadójának, ez nem jelenti azt, hogy nem az Athenaeumot tartotta kiadójának: Emich személye az ő szemében megtestesülése volt az Athenaeum részvénytársulatnak.

Körülbelül másfél évtizedig Toldy könyve dominált a középiskolákban. Azután helyet kellett adnia Beöthy Zsolt „A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése” című munkájának, mely rendszeresebb, kritikusabb, sokkal frissebb és mindenekfelett: magyarosabb volt Toldy munkájánál. Az úttörő után a tudományos feldolgozó következett, akinek ugyanoly általános sikere volt, mint Toldynak. Magyar irodalomtörténetének s a vele kapcsolatos olvasókönyvnek első kiadására 1876 április 10-én szerződött az Athenaeummal Beöthy. Az Athenaeumtársulatnak Beöthy iránt való bizalma kifejezésre jutott abban is, hogy Beöthy jóval nagyobb írói tiszteletdíjat kapott, mint az akkor még föltétlen tekintélynek elismert Toldy Ferenc. Négy-öt évig még Beöthy munkája mellett is használták egyes középiskolák Toldy irodalomtörténetét, a nyolcvanas évek elejétől kezdve azonban Toldy könyve már csak könyvtári munka és helyette Beöthy adja meg korának az irodalomtörténeti tájékoztatást. Könyvének új

kiadásai egyre nagyobb példányszámban jelennek meg s az egész nemzet irodalomtörténeti ismereteinek, sőt irodalomtörténeti ítéleteinek forrásaivá válnak. A középiskolák irodalomtörténettanárai közül csaknem mind Beöthytől szerezték tudásuknak alapjait s közülök csak igen-igen kevesen akartak szabadulni hatásának kizárólagossága alól.

Beöthy Zsolt nevéhez fűződik a „Képes Magyar Irodalomtörténet” megalkotása is. E hatalmas munkának terve, mint Beöthy az első kiadás előszavában megemlíti, az Athenaeumtól ered. Az előzményekről az előszó csak annyit mond, hogy az Athenaeum irodalmunk történetéről egy nagyobb, illusztrált munkát óhajtott közrebocsátani a művelt nagyközönség számára; egy ilyen könyvnek a hiányát nagyon érezte olvasóközönségünk, „melynek irodalmi műveltsége és ízlése csak igen vékony és szakadozó szálakkal van a magyar szellem történeti fejlődésével kapcsolatban”. 1892 május 19-én már szerződést is kötött az Athenaeum Beöthy Zsolttal a képes irodalomtörténet ügyében. A megállapodások szerint Beöthy szerkeszti az egész művet, melynek megírásával a saját közreműködése mellett jeles szakembereket bíz meg a saját választása szerint. Mintaképp (a külsőségek tekintetében) König Róbert „Deutsche Litteraturgeschichte” című munkáját állapították meg. Beöthy kikötötte, hogy főmunkatársul Badics Ferencet veszi maga mellé, munkatársakul pedig a következőket jelölte meg: Angyal Dávid, Bayer József, Csontosy János, Erdélyi Pál, Fraknói Vilmos, Imre Sándor, Négyesy László, Pulszky Ferenc, Riedl Frigyes, Sebestyén Gyula, Simonyi Zsigmond, Szász Károly, Széchy Károly, Szilágyi Sándor, Szinnyi József, Thaly Kálmán, Volf György, Zichy Antal. Az Athenaeum kikötötte, hogy a kéziratok egy része 1892 október 10-én már a kezében legyen. Negyven-ötven ívre tervezték az egész munkát s a kiadást úgy állapították meg, hogy havonként egy háromíves füzet jelenjék meg; az első füzet megjelenésének ideje november 15 és az egész műnek 1893. évi október 15-re készen kell lennie, hogy a karácsonyi könyvpiacon már bekötve árusíthassák. A külön mellékleteken kívül minden íven kell lennie egy-két képnek: az illusztrációt a munkatársak véleményének meghallgatása után az Athenaeum szerzi be. Az írói tiszteletdíjakat az Athenaeum fizeti, de Beöthy juttatja el a munkatársakhoz. Már e megállapodásokat megelőzően külön is felszólította az Athenaeum Badics Ferencet a segéd-szerkesztői tennivalók ellátására és Badics már 1892 május 21-én levélben jelentette, hogy hajlandó elvégezni a szerkesztés munkája körül felmerülő minden levelezést, valamint az egész mű első revízióját is.

A nagy munka idejére elkészült, még pedig sokkal nagyobb terjedelemben mint tervezték, két nagy kötetben. A tervezetben megjelölt írók közül elmaradt Thaly Kálmán, Pulszky Ferenc és Volf György; viszont új erők hosszú sora csatlakozott Beöthyhez részben már az első, részben az 1899–1900-ban közzétett második kiadásnál: Lánczy Gyula, Hegedűs István, Horváth Cyrill, Marczali Henrik, Kardos Albert, Hellebrant Árpád, Hajnik Imre, Szilády Áron, Bánóczi József, Rupp Kornél, Takáts Sándor, Endrődi Sándor, Váczy János, Haraszi Gyula, Balassa József, Kelemen Béla, Ballagi Géza, idősb Szinnyi József, Rákosi Jenő, Baráth Ferenc, Vadnai Károly, Alexander Bernát, Radó Antal, Várdai Béla, Pethő Gyula és Roboz Andor. Valóban, e társaság oly előkelő volt, hogy jobb írói gárdát a kor nem produkálhatott. 1904-ben már a harmadik kiadást kellett előkészíteni, amely 1906-ban látott napvilágot, ismét tetemesen bővítve. Ebbe a kiadásba már az iskolázás és a művészetek történetének fejlődését is felvették; az iskolatörténeti cikkeket Békefi Remig, a művészettörténeti fejezeteket pedig Divald Kornél írta a harmadik kiadás számára.

A Beöthy–Badics-féle Képes Irodalomtörténet a legteljesebb munka ma is azok számára, akik irodalmunk múltjáról általános tájékozódást akarnak szerezni.

A magyar színi kritikának egyik irányító munkája volt Beöthynek „Színműírók és színészek” című kötete, melyben a hetvenes és nyolcvanas évek legfigyelemreméltóbb színpadi újdonságait és színészeit bírálta. Nem napi jelentőségű hírlapi cikkek voltak ezek, hanem komoly

tanulmányok, melyek főként a kritikusokra voltak hatással. A kötet utolsó darabja („Az első magyar politikai színmű és kora”) leginkább irodalomtörténeti tárgyú.

Roppant népszerűsége tett szert Beöthynek „A magyar irodalom kistükre” című munkája is, melyet az Athenaeum első ízben 1896-ban adott ki. Beöthy azt írja e kis könyvről, hogy ez a millennium alkalmából a budapesti egyetemen tartott előadásának „vezérfonala”: a legszorosabb értelemben vett nemzeti irodalmunk fejlődésének akarta vázlatát adni, főként a magarságnak szempontjából; ezt a vezető szempontot kívánta előadásában tisztán és következetesen alkalmazni, hogy megmutathassa: szellemi életünk fejlődése hogyan nyilatkozott meg az irodalom terén. Ámbár Beöthy egyetemi előadásnak szánta mindazt, amit könyvében elmondott: az egyetem falain kívül is igen nagy volt munkájának a sikere; ezt az iskolás modortól teljesen ment munkát annyira kereste a nagyközönség, hogy most, 1918-ban, már az ötödik kiadást kellett belőle sajtó alá rendezni.

Beöthy Kis-tükréhez hasonló hangon szólal meg Endrődi Sándor is „Századunk magyar irodalma képekben, Széchenyi fellépésétől a kiegyezésig” című 24 éves könyvében, melyet 1900-ban adott ki az Athenaeum. Az 1900-iki párisi kiállításra az Athenaeum meg akarta iratni és francia nyelven ki akarta adatni a magyar irodalom történetét és felkérte Endrődit, hogy vegyen részt ebben a munkában. Így jutott Endrődi, a költő, irodalomtörténeti nagy munkájának megírásához: megírta ugyan a francia kiadás számára is azt, amit kívántak tőle, de ugyanezt a korszakot a magyar közönség számára is feldolgozta. Nem a tudós világ, hanem a nagyközönség, főként a serdülő ifjúság és a nők számára készült e munka, írja Endrődi nagy szerénykedve előszavában; a valóságban pedig nagyszerű korrajzot írt a múlt század derekának irodalmi életéről, nem népszerű, hanem a legművészebb formában. Azt mondja, hogy „színes vázlatokban próbálta megrögzíteni egy-egy írónk arcképét”, de nem vázlatot, hanem bevégzett képet ad, s noha azt írja, hogy az egyes írók működésének „inkább egészét akarta láttatni és jelentőségét szemléltetni, mintsem kiterjeszkedni apróbb részletekre”, a valóság az, hogy észrevesz és elmond mindent, amit tudni igazán érdemes. Az egész magyar irodalomban nincsen párja ennek a derék munkának abban a tekintetben, hogy a tudományos tárgyat a művészi forma teljesen kiragadta a szakirodalom köréből és a szépirodalom színvonalára emelte. Nagyon hosszú életre és tartós hatásra van predesztinálva, épen úgy, mint a Beöthy Kis-tükre.

Az 1900. évi kiállításra készült „Histoire de la Littérature Hongroise” külföldi terjesztését az Athenaeum a párisi Alcan-cégre bízta, mely a címlapon az Athenaeum mellett szintén meg van nevezve kiadónak. A díszesen illusztrált nagy kötetbe az 1772-ig terjedő részt Horváth Cyrill, az 1772–1825-ig terjedő korszakot Kardos Albert, az 1825–1867-ig terjedő részt pedig Endrődi Sándor írta meg; az egész anyagot Kont Ignác fordította le francia nyelvre. A műhöz Gaston Boissier, a francia akadémia titkára írt igen udvarias előszót.

Horváth Cyrill, ki a francianyelvű irodalomtörténet megírásában közreműködött, nem sokkal előbb írta meg „A régi magyar irodalom története” című nagy, 44 ívre terjedő munkáját, melyet szintén az Athenaeum adott ki 1899-ben.

AZ ATHENAEUM TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KIADVÁNYAI

Csekély számú, de annál nagyobb tudományos értékű kiadvánnyal gazdagította az Athenaeum a magyar történeti irodalmat. Az első tekintetre feltűnő, hogy épen abban a korban, amikor a nemzet múltja iránt igen nagy volt az érdeklődés, az Athenaeum a történelem köréből aránylag kevés munkát bocsátott a könyvpiacra. Ennek a sajátságos jelenségnek az a magyarázata, hogy úgy a Magyar Tudományos Akadémia, mint a Magyar Történelmi Társulat minden valamirevaló munkát, melyet felajánlottak neki kiadásra, szívesen elfogadott s így a történetírás művelői nem voltak kénytelenek munkáikkal a magánvállalkozáshoz fordulni. Az említett két testületnek pályázatait vagy megbízásait, továbbá sorozatos kiadványait legtöbb történetíróknak minden erejét lekötötték.

Tudományos szempontból nagyjelentőségű lett volna egy magyar kútfőgyűjtemény kiadása, melynek tervével 1892 elején foglalkozott az Athenaeum. „A magyar történelem legrégibb kútfői” című vállalat szerkesztésére az Athenaeum Marczali Henrik egyetemi tanárt szerződtette, aki nagyszabású tervet dolgozott ki az összes középkori kútfők lefordíttatására és kommentálására. Nagy kára a történettudománynak, hogy ez a szép terv meghiusult.

Csaknem egy évtizeddel később azonban Angyal Dávid és Mika Sándor közreműködésével Marczali mégis szerkesztett egy kútfőgyűjteményt, melyet „A magyar történet kútfőinek kézikönyve” címmel az Athenaeum adott ki 1901-ben. Wlassics közoktatásügyi miniszter a tanárjelöltek számára tudományos kézikönyveket akart iratni, de tervét csak igen kis részben valósíthatta meg; a tervezett tudományos kézikönyvek közül való volt Marczali kútfőgyűjteménye is, mely nagy terjedelme ellenére is csak a legszükségesebb anyagot közölte: azokat az alapító és kiváltságos leveleket, országgyűlési határozatokat és pátenseket, melyekre az egyetemi oktatásban minduntalan hivatkozás történik.

Az 1893-ik év elején egy szokatlanul nagyméretű történeti munka kiadásának előkészítésével foglalkozott az Athenaeum. Az 1893 június 10-iki igazgatósági ülésen Emich Gusztáv indítványára elhatározták, hogy a magyar nemzet ezeréves fennállását a magyar nemzet történetének megiratásával fogja megünnepelni az Athenaeum. Emich, úgy látszik, már előbb is sokat foglalkozott ezzel a gondolattal, mert a június 10-iki igazgatósági ülésen már kész tervvel állott elő. Bejelentette, hogy az egész mű szerkesztésére Szilágyi Sándort, az egyetemi könyvtár igazgatóját akarja megnyerni. 1893 június 27-én már szerződést is kötött az Athenaeum Szilágyival, akinek részére tudományos és irodalmi szempontból az Athenaeum a legteljesebb szabadságot biztosította. A megállapodás szerint a munkatársak kijelölése, a velük való tárgyalás és levelezés, a kéziratok beérkezésére való felügyelet, a megsürgetés, az összes kéziratok revideálása s a képanyag kiválasztása és elhelyezése Szilágyinak a joga és kötelessége. Az egész munkát tíz kötetre tervezték, összesen 400 ív terjedelemben.

Aránylag nagyon rövid idő alatt, a kitűzött program szerint meg is jelent „A Magyar Nemzet Története” tíz nagy kötetben.

Az I. kötet, melynek külön címe ez: „Magyarország a királyság megalapításáig”, 1895-ben jelent meg. Vaszary Kolos bíbornok, hercegprímás írt bevezetést a nagy műhöz, melynek elejét, az ókori részt, Fröhlich Róbertnek kellett volna megírnia. Fröhlichet azonban időközben bekövetkezett halála megakadályozta e nagy feladat elvégzésében. Fröhlich félbemaradt munkáját az Athenaeum átadta Kuzsinszky Bálintnak, aki megállapíthatta, hogy Fröhlich az első két fejezetet megírta, kissé hosszasan, úgy hogy némi rövidítés szükséges, a munka további folytatását azonban másnak kell megírnia, mert a Fröhlich által hátrahagyott adatok és feljegyzések még nem elegendők a feldolgozásra. A kötet első könyvét („Magyarország területe a római hódítás előtt”) Fröhlich kézírata szerint közölték; a második könyvet („Pannónia

és Dácia”) már Kuzsinszky Bálint, a harmadikat pedig („Magyarország története a népvándorlás korában”) Nagy Géza írta. A kötet második felét („A vezérek kora és a királyság megalapítása”) Marczali Henrik írta meg. Már az első kötet terve is lényegesen módosult, mert Fröhlich eredetileg arra is vállalkozott, hogy a honfoglalás történetének archeológiai részét is megírja, úgy hogy Marczalinak csak a történeti résszel kelljen foglalkoznia. Az archeológiai szempontból való külön feldolgozásnak tervét már az első kötetnél elejtették. A millennium évére megjelent a II. kötet is „Magyarország története az Árpádok korában, 1038–1301” címmel. Az egész kötetet Marczali írta. A III. kötet ismét egy kissé nehézkesen jött létre. Az eredeti terv szerint e kötetbe meg kellett volna írnia Pór Antalnak az Anjou-kort, Fejérpataky Lászlónak a Luxemburg-ház korát, Czobor Bélának pedig mindkét kor archeológiai emlékeit. Bámulatos, hogy az erre a munkára felkért történetírók mily rövid határidőket szabtak; 1893 nyarán vállalkozott Pór arra, hogy e munkából a maga részét 1894 január hó 1-ére megírja; Fejérpataky és Czobor szintén elvállalta a megbízatást 1894. évi október hó 1-re. Pór el is készült az Anjou-ház történetével, Fejérpataky és Czobor azonban nem írta meg a maga részét. 1895-ben jelent meg ez a kötet az „Anjou-ház és örökösei” címmel; a kötet első felét („Az Anjouk kora”) Pór írta, második felét pedig („Az Anjou-ház örökösei”) Schönherr Gyula. A IV. kötet („A Hunyadiak és Jagellók kora, 1440–1526”), Fraknoi Vilmos püspök munkája, 1896-ban jelent meg. V. kötet gyanánt besorozták e nagy vállalatba Acsády Ignácnak „Magyarország három részre oszlásának története” című munkáját, melyet az Akadémia a Bük-alapból 1000 forinttal jutalmazott; ez a kötet, mely az 1526-tól 1608-ig terjedő korszakot írja le, 1897-ben jelent meg. A következő évre megírta Angyal Dávid a hatodik kötetet is („Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig”). Ehhez a kötethez Dézsi Lajos külön függelékkel írt e kornak társadalmi és műveltségi állapotairól. A VII. kötet, melyet ismét Acsády Ignác írt („Magyarország története I. Lipót és I. József korában”), ugyancsak 1898-ban készült el s még ez évben nyomon követte ezt a VIII. kötet is, Marczali munkája: „Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig, 1711–1815.” A IX. kötetet („A nemzeti államalkotás kora, 1815–1847”) Ballagi Géza sárospataki jogtanár írta; a munkának ez a része a VI., VII. és VIII. kötetet megelőzve már 1897-ben megjelent. Az utolsó, X. kötetnek első felét („A szabadságharc története”) Márki Sándor, második felét pedig („I. Ferenc József és kora”) Beksics Gusztáv írta. Jókai Mór „Utószava” zárta be az 1898 november havában megjelent utolsó kötetet.

A nyomda pontosan négy év alatt készült el a tíz kötet kiállításának nagy munkájával; 1894 november 4-én kezdődött a mű szedése és 1898 november 4-én ért véget az utolsó kötet nyomása.

Ily nagyszabású munkának a létrehozatala természetesen nem történhetett meg egészen simán: túlságosan rövid volt a határidő, melyre az íróknak a vállalt munkát be kellett fejezniük s emiatt egyikük-másikuk nem is vehetett részt a nagy műben. Fejérpataky és Czobor Bélán kívül, akiket már említettünk, nem írta meg a maga elvállalt részét Károlyi Árpád sem, aki 1893 június 28-án szerződést kötött arra, hogy megírja „A separatio, a Habsburgok és Báthoryak és Bocskay történetét”, még pedig ha Bécsben marad, 1896 végére, ha pedig Pestre kerül, 1897 végére. Az 1848–49-iki szabadságharc történetének megírását is előbb Marczali vállalta el, majd az utolsó órában (1897 július 6-án) Márki; a szabadságharc története hét hónap alatt készült el. I. Ferenc József korának megírására még 1893-ban vállalkozott Bessenyei Ferenc képviselő, de csak azzal a kikötéssel, hogy „ha Horváth Boldizsár és Kónyi Manó megígért szíves támogatásában részesül”. A következő évben azután Bessenyei arra hivatkozva, hogy „Horváth beteg, Kónyi pedig ideges”, lemondott a megbízatásról. Nagy nehézséggel jött létre a VI. kötet is: a kötet szerzője, Angyal Dávid, akkor a budapesti V. kerületi főreáliskola tanára volt s az iskolai munka nagyon elfoglalta. Az Athenaeum kérésére Wlassics Gyula miniszter 1897 január 1-től a tanév végéig szabadságolta ugyan Angyalt

(azzal a feltétellel, hogy helyettesét az Athenaeum fizesse), de félév kevés volt egy oly korszaknak a megírásához, amely korszakhoz még nagy adatgyűjtő munkát is kellett végezni. Hogy a millenáris Magyar Történet mégis létrejött 1898-ra, az valóban csak a magyar történettudósok ügybuzgalmának s a szerkesztő, Szilágyi Sándor fáradhatatlan gondosságának volt köszönhető. Szilágyi utolsó erejét e nagy műnek szentelte s vele foglalkozott még a betegsége által reá kényszerített rövid szabadságidő alatt is. Igen sokat levelezett íróival s személyesen még többet tárgyalt velük: fellelkesítette őket, ígéreteket vett tőlük és szinte kényszerítette azoknak pontos megtartását. Az Athenaeumhoz intézett levelei arról tanuskodnak, hogy számon tartotta íróinak még a családi ügyeit is, nehogy a kéziratok beszolgáltatásában valami meglepetés érhesse. Az egyik késedelmes író azzal menti jelentésében, hogy „alighanem völegény”, majd örömmel jelenti az esküvőt, mert a boldog férfiú „mint házias ember most már több idővel fog rendelkezni”, nem lesz tehát semmi fennakadás.

Az óriási terjedelmű, 400 íves munka szerkesztői és szerzői tiszteletdíjaira 74.000 koronát fizetett ki az Athenaeum; ez a pénz az akkori irodalmi viszonyoknak megfelelő összeg volt; az írók közül senki sem kívánt nagyobb tiszteletdíjat, mint amennyit az Athenaeum felkínált. Illusztrációkért a festőknek és rajzolóknak 48.000 koronát fizettek; a műnek tisztán csak a szellemi része tehát 122.000 koronába került. Mivel a papír, a szedés, a klisék, a nyomás és a bekötés költségei jóval meghaladták az egymillió koronát, az Athenaeum részéről ez a vállalkozás elég merész volt. A siker azonban a millennium évében már biztosítva volt. Noha egy másik cég a millenniumra szintén megíratott egy négykötetes történetet s ennek füzetes kiadása pár héttel megelőzte az Athenaeum vállalkozását, a „nagy történelem” megrendelőinek száma állandóan emelkedett; csupán künn a kiállítási pavillonban több mint ezer új megrendelő jelentkezett. A nagy műből húszezer példány került forgalomba. Ez az óriási példányszám már nagy anyagi sikert is jelentett: az eredmény felülmúlta magának az Athenaeumnak a várakozását is.

Mikor Emich Gusztáv a tíz nagy kötetre tervezett magyar történelem tervét az Athenaeum többi vezetőivel közölte, fölmerült az az ötlet is, hogy sokkal nagyobb elterjedésre számíthatna a millenáris emlékmű, ha körülbelül olyan terjedelemben és olyan kiállításban jelenék meg, mint a Beöthy-Badics-féle Képes Irodalomtörténet. Emich ragaszkodott a tízkötetes kiadás tervéhez, de a Képes Irodalomtörténet nagy sikere amellet szölt, hogy egy kétkötetes modern és szép történeti munkának is nagy közönsége volna. Szerencsére az Athenaeumnak volt egy írója, aki maga vállalkozhatott a kétkötetes történelem megírására: Acsády Ignác. Talán gyorsabban és mindenestre könnyebben létre lehetett volna hozni a kétkötetes történelmet, ha mint az irodalomtörténethez, úgy ehhez is harminc-negyven szakember közreműködését kérték volna. Acsády azonban nemcsak kitűnő tudós, de oly kitűnő munkaerő is volt, hogy a két nagy kötetet a legrövidebb idő alatt meg bírta írni. Az ő történeti munkáját előbb 40 füzetben, majd két nagy kötetben hozta forgalomba az Athenaeum. Akik nem szerezhették meg a tízkötetes millenáris történelmet, azoknak nagy tömege vásárolta Acsádynak kisebb, igen könnyen áttekinthető és jól olvasható munkáját, a „Magyar Birodalom Történetét”. Ez a két kötet is nagyon szépen volt illusztrálva, a szedése még kellemesebb a szemnek, mint a millenniumi történelemé, a stílusa pedig sokkal egyszerűbb, szinte azt mondhatnók: népiesebb. S emellet megvolt a maga tudományos értéke Acsády munkájának is: a millenáris történet tizenkét tudósnak a munkája, tizenkétféle felfogással és tizenkétféle stílusban írva; Acsády munkájának pedig nem csupán a szerkezete, de a felfogása, egész szelleme és stílusa is egységes. A kritika nem fogadta ugyan egyhangú helyesléssel a kétkötetes magyar történelmet, de tudományos és irodalmi értékét nem vitatta el senki. Acsády a gazdasági és szociális viszonyok megítélésében (épen azért, mert sok kérdésben valósággal úttörő volt) nem volt egészen egy véleményen a korával és bár őbenne tendencia nem volt, az egyházpolitikai események miatt úgyis kissé irritált úgynevezett „klerikális” tábor Acsády munkásságát bizo-

nyos gyanakvással nézte. Acsády Ignácnak és Dudek János egyetemi tanárnak a kétkötetes magyar történelem körüli nagy kontroverziájában majd a nyugodtabb utókor fog véglegesen ítélni. Annyi máris vitán felül van, hogy a művelt nagyközönség magyar történelmi ismereteinek kiegészítésében az Acsády-féle kétkötetes történetnek igen nagy része volt.

Nagyszabású történeti kiadvány volt „A magyarhoni protestáns egyház története” is, melyet Zsilinszky Mihály szerkesztett Farkas József teológiai tanár, Kovács Sándor és Pokoly József (most debreczeni egyetemi tanár) közreműködésével. Az 50 ívre terjedő nagy munka 1906-ban készült el, „a bécsi békekötés háromezredados emlékévében”, de csak a következő, 1907. évben jelenhetett meg.

A kisebb kiadványok közül említésreméltó Pauler Gyula kitűnő munkája „A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt”. Ez a mű eredetileg az Akadémia kiadásában jelent meg, de csakhamar elfogyott; mivel pedig az Akadémia új kiadásokat nem rendez sajtó alá, az Athenaeum vállalkozott a második kiadásra, hogy Pauler kitűnő tanulmánya ne kerüljön ki a könyvvárosi forgalomból.

A nagytudású Schwarcz Gyula „A görögök történetét” egyetemi előadásai után 1899-ben az Athenaeumnál adta ki. Bár Schwarcz akkor már nyugalomban volt s így nem lehetett arra számítani, hogy könyvét a vizsgára készülő tanárjelöltek vásárolni fogják, az érdemes tudós munkáját anyagi áldozatok árán is elvállalta kiadásra az Athenaeum.

Márki Sándor „Világtörténelme”, melyet a Műveltség Könyvtárába sorozott be az Athenaeum, ugyanolyan gyakorlati célokat szolgál, mint az Acsády-féle „Magyar Birodalom Története”. Márki két legkitűnőbb munkája, „Dósa György és forradalma”, valamint „II. Rákóczi Ferenc” első nagyszabású életrajza nem csupán a Magyar Történeti Életrajzok között, hanem az Athenaeum külön kiadásában is megjelent; „Dósa György és forradalma” még csaknem negyedszázaddal a megjelenése után is újabb kiadást ért.

Dr. Kohn Sámuel, a tudós rabbi két történeti munkával szerepel az írók között; az egyik, „A zsidók története Magyarországon”, alapvető nagy mű, a másik pedig egy igen értékes monográfia: „A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk, irodalmuk, különös tekintettel Péchy Simon főkancellár életére és munkáira”.

A nagybuzgalmú báró Radvánszky Béla művelődéstörténeti gyűjtésének eredménye a „Bethlen Gábor fejedelem udvartartása” című hatalmas munka.

Thaly Kálmán „Rákóczy-emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferenc hamvainak feltalálása” című munkája szintén az Athenaeumnál jelent meg és megérte a második kiadást is.

Sayous Ede francia történetírónak, a besançon-i egyetem tanárának, „A magyarok egyetemes története” című művét az Athenaeum lefordította dr. Molnár Antallal és kétféle kiadásban is közzétette. (Az eredeti munkát a francia akadémia díjjal tüntette ki.) Az 1900-ik évi párisi kiállítás alkalmából Sayous művét átdolgozta a fia, Sayous E. André s ezt az átdolgozást az Athenaeum díszesen illusztrálva francia nyelven kiadta. A Budapesten nyomott harmincöt ív terjedelmű munkát Franciaországban az Alcan-cég hozta forgalomba.

A memoire-irodalom terén az Athenaeum kiadványai között fontos forrásmunka a szabadságharc történetéhez Vukovics Sebő igazságügyminiszter „Emlékiratai”, melyeket 1893-ban Bessenyei Ferenc rendezett az Athenaeum számára sajtó alá. Abból a gazdag anyagból, mellyel az Athenaeum kiadványai a szabadságharc történetéhez hozzájárulnak, ki kell emelnünk Bauer őrnagynak, Bem tábornok főhadsegédének „Hagyományait”, melyeket az Athenaeum részére Makray László rendezett sajtó alá 1870-ben. Ugyancsak a szabadságharc fontos katonai eseményeit világítja meg a „Dembinszky Magyarországon” című könyv,

melyet a hadvezér hátrahagyott kézírataiból állított össze Danzer F. Alfonz; ez a mű előbb németül jelent meg Bécsben s azután magyarul az Athenaeumnál.

A szabadságharc után következő emigrációs időkből elsőrangú forrásmunka Veres Sándor könyve: „A magyar emigráció a Keleten”. Ez a mű eredetileg a Pesti Napló tárcarovatában jelent meg névtelenül és miután ott országos feltűnést keltett, az Athenaeum szükségesnek tartotta ezeket a fölötté érdekes visszaemlékezéseket könyvalakban is az olvasóközönség rendelkezésére bocsátani.

Nagyon érdekes emlékiratokat közölt az Athenaeum az 1849-es magyar hadügyminisztertől, Mészáros Lázártól is „Eszmék és jellemrajzok az 1848–49. forradalom eseményeiről és szereplőiről”. Ezek a feljegyzések Mészáros halála után Szokoly Viktor birtokába kerültek, aki azután a sajtó alá rendezést is végezte. A szabadságharc előtti korszakból nevezetes emlékiratok gróf Gyulai Lajos „Naplótöredékei 1815–34-ből”, melyeket az Athenaeum részére gróf Kun Géza rendezett, továbbá báró Vay Miklósné Adelsheim Johanna bárónőnek „Emlékek” cím alatt összefoglalt levelei, melyeket Jókai Etelka rendezett sajtó alá. Részben történeti, részben irodalomtörténeti fontosságúak Vadnay Károlynak „Elmúlt idők” címmel közzétett visszaemlékezései, valamint Szilágyi Sándornak „Rajzok a forradalom utáni időkből” című feljegyzései.

Szilágyi Sándor történeti értekezéseit, melyek 1857–75 között különféle lapokban vagy folyóiratokban jelentek meg, „Rajzok és tanulmányok” címmel két nagy kötetben az Athenaeum adta ki; ebbe a gyűjteménybe vannak felvéve a szerzőnek akadémiai felolvasásai is.

A honfoglalás idejének megállapítása körül folyt nagy tudományos vitában az Athenaeum két munka kiadásával vett részt; az egyiknek („A honfoglalás éve”) Salamon Ferenc, a másikkal pedig („A honfoglalás története”) Rohonyi Gyula volt a szerzője.

Bízzást a történeti munkák közé sorolhatjuk Vámbéry Ármin posthumus művét is, amelynek címe: „A magyarság bölcsőjénél”. Nyelvtudományi, etnológiai és földrajzi érvekkel dolgozik ugyan Vámbéry, a módszere nem történeti, de amit tanulmányai eredményeként leszűr, az mégis história. Nincsen író, akinek példája világosabban mutatná, hogy a jelen hogyan szolgáltathatja a kulcsot a mult sok nagy rejtélyének megoldásához.

A szó szigorú értelmében nem történeti munka Beöthy Ákos nagy tanulmánya „A magyar államiság fejlődése, küzdelmei” sem, de talán elmondhatjuk róla, hogy e munka – több a történelemnél, mert már eredménye a történelemnek, a magyar nemzeti történet filozófiája. A magyar történetfilozófiai munkák között mindörökre a legelső sorban fog maradni. Nagy tehetség, sok eredetiség, óriási tudás, még a politikában is puritán erkölcsi felfogás, beszédben és írásban művészi érzék csak a legritkább és legszerencsésebb esetekben egyesül annyira egy emberben, mint Beöthy Ákosban; valóban ő volt hivatott arra, hogy a magyar államiság történetfilozófiáját megírja. Méltán választotta őt e munkájáért tagjai közé a Magyar Tudományos Akadémia. Nagy művéből a két első kötetet még ő maga adta át az Athenaeumnak, a harmadik kötetet, halála után, már Bernáth Dezső rendezte sajtó alá.

A Magyar Történeti Életrajzok kiadásában is élénk része van az Athenaeumnak. E nagy tudományos becsű vállalat tulajdonképpen a Magyar Történelmi Társulat kiadásában jelenik meg, de az Athenaeum előre megállapított áron átveszi minden kötetből az összes kinyomatott példányoknak elég jelentékeny részét s ezeket külön címlappal ellátva maga hozza forgalomba.

AZ ATHENAEUM EGYÉB TUDOMÁNYOS KIADVÁNYAI

Minél kisebb valamely nemzet, annál nehezebb tudományos irodalmat teremtenie: ahol kicsiny a fogyasztóközönség, ott természetesen nagyon nehéz egyrészt a kockázat, másrészt pedig a siker esetén várható nyereség csekélysége miatt. Mindig bizonyos merészség kell hozzá, hogy a többé-kevésbé kelendő tankönyveken kívül egyéb tudományos munkát is kiadjon a magyar könyvkiadó. A németeknél egészen más a helyzet: ott a sok egyetem és egyéb főiskola szinte ontja magából az intelligens, tanult embereket, akik részére lehet is, kell is tudományos műveket kiadni; sok a középiskola, sok a könyvtár és sok a professzor, akinek dolgoznia, tehát folyton tanulnia is kell, hogy pályáján előrehaladhasson. A németeknél minden tudományos műnek van közönsége, feltéve, hogy a műnek tudományos értéke is van.

Nálunk azonban rendkívül kicsiny a tudományos művek iránt érdeklődő közönség; igen sok olyan tudományos szak van, amelynek irodalma iránt csak egy-kétszáz ember érdeklődik valamelyest, vagy néha még annyi sem. Ezek számára könyvet kiadni lehetetlenség, hacsak nem akad, aki a kiadás költségeit viseli.

A tudományos irodalom termékeiből legkevesebb kockázattal adhatók ki a tankönyvek, amelyek közül azonban épen a legköltségesebb munkák már csak kis közönség számára készülnek; tömegben nyomatható a középiskolai tankönyv, de pl. a nemzetközi jognak az egyetemi ifjúság számára készült tankönyve már csak néhány száz példányban adható el.

A tudományos kiadványok közül általában azok számíthatnak nagyobb kelendőségre, amelyek valamely tudományos vagy gyakorlati pályán valósággal nélkülözhetetlenek, vagy pedig tartalmuk egyszersmind olyan érdekes is, hogy az illető szaktudománnyal hivatásszerűen nem foglalkozó közönségnek is kellemes olvasmányai lehetnek. Ez az utóbbi eset, sajnos, elég ritka, mert a tudománynak mélysége nem minden írónál párosul az írásnak művészetével.

Az Athenaeum tudományos kiadványainak nagy tömege bizonyosság arra nézve, hogy a társulat nem zárkózott el a tudósok műveinek kevés anyagi haszonnal kecsegtető kiadása elől sem. A kiadói szempontok mérlegelésében mindig szigorú volt ugyan, de mindig objektív; a régebbi időkben öt-hat bírálóval is elolvastatott egy-egy munkát, amelyet kiadásra felajánlottak neki s a kitűnő és tárgyilagosság szempontjából teljesen megbízható kéziratolvasóknak ma is egész testülete támogatja a társulatot kiadványainak megválogatásában.

A jogi és állami tudományok terén az Athenaeumnak legjelentősebb és legterjedelmesebb kiadványa a Dárday-féle „Igazságügyi Törvénytár” és a Dárday-féle „Közigazgatási Törvénytár.” Az Igazságügyi Törvénytár először csak egy kötetes mű volt: az volt benne az újítás, hogy az igazságügyi törvényeket nem évszám, hanem tárgykör szerint csoportosította. A második kiadás már két, a harmadik pedig három kötetben jelent meg és végül annyira nőtt a munka, hogy az utolsó, hatodik kiadás, már kilenc kötetre terjeszkedett. Szintén a tárgykörök szerint való csoportosításnak köszönheti nagy elterjedését a Közigazgatási Törvénytár. Dárday Sándor még képviselő korában, 1892 december 2-án ajánlotta az Athenaeumnak, hogy adja ki a közigazgatási törvények gyűjteményét. A nagy munka, mely tíz vastag kötetre és két pótkötetre terjedt ki, 1902 óta van könyvtáru forgalomban. Mivel Dárday nem csupán a törvényeket adta ki, hanem kiterjeszkedett a döntvényekre és a legfontosabb kormányrendeletekre is, munkája a magyar közigazgatási jog egész rendszerének első teljes összefoglalása volt és így a szó szoros értelmében nagy hiányt pótol. A mű nagy jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy már három kiadás jelent meg belőle.

Nagy Ferenc még kolozsvári egyetemi tanár korában írta meg „A magyar kereskedelmi jog kézikönyvét”, különös tekintettel a bírói gyakorlatra, majd „A magyar váltójog kézikönyvét”.

Mindkét munkája számos kiadást ért s minden kiadásban egyre bővült; az újabb jogásznemzedék legnagyobb része ezekből merítette kereskedelmi és váltójogi ismereteit.

Régebben nagyon elterjedt Neumann Ármin kétkötetes hatalmas munkája, „A kereskedelmi törvény magyarázata”, mely szintén két kiadást ért meg.

Grecsák Károly is írt az Athenaeum számára egy praktikus könyvet a váltótörvényről; az ő kommentárjai főként azért váltak népszerűekké, mert a szerző különös tekintettel volt a Kúria joggyakorlatára és munkájához hozzáfűzte a váltóeljárás ismertetését is. Grecsák Károly különben összesen öt kötetben kiadta a Kúriának kereskedelmi, váltó- és csődügyekben hozott határozatait is.

Akik a kolozsvári egyetemen készültek szigorlatra, mind megvásárolták Klupathy Antal művét, „A magyar kereskedelmi jog kézikönyvét”, mely két kiadást ért meg.

Exner Kornél „Magyar pénzügyi jogát” az Athenaeum adta ki, úgy ez, mint Falussy Gusztáv állami számviteli könyve is két kiadást ért. Wallon Dezső könyvét („A magyar államszámvitel kézikönyve”) szintén az Athenaeum adta ki.

Grosschmid Benő Magánjogi Előadásaiból a „Jogszábatan” című nagy munka az Athenaeum kiadványa, úgyszintén ugyane tudós szerzőnek még a régebbi, „Zsögöd Benő” néven kiadott hatalmas műve is, a „Fejezetek kötelmi jogunk köréből”.

Régebben, az illető tanárok egyetemi vagy jogakadémiai működésének idejében nagyon elterjedt volt Haller Károly „Osztrák polgári törvénykönyve” s Herczegh Mihály két munkája: „A telekkönyvi rendtartás kézikönyve” (öt kiadás!) és a „Telekkönyvi döntvények és végrehajtások”.

Kossutány Ignác kolozsvári egyetemi tanár „Magyar alkotmány- és jogtörténelmének” is az Athenaeum a kiadója.

Ragályi Lajosnak „Az örökösödési eljárásról”, Szivák Imrének „Az országgyűlési képviselőválasztásról és kúriai bíraskodásról”, Kiss Emilnek „A kihágásokról”, Németh Péternek „A gyámság és gondnokságról” és Gaár Vilmosnak a „Sommás eljárásról” szóló könyvét az Athenaeum adta ki. Az egyetemi ifjúságnak már évtizedek óta kitűnő szolgálatot tesz Nagy Ernő „Magyar közjoga” és Szentmihályi Mártonnak „A római jog institúcióiról” írott könyve, mindkettő már számos kiadást ért.

Angyal Pál budapesti egyetemi tanár még pécsi jogakadémiai tanár korában összekötetésbe lépett az Athenaeummal; munkái közül „A büntetőjog tankönyve” két kötetét, valamint „A büntetőeljárás jogot” nagyon vásárolja az egyetemi jogászfifjúság. Angyalnak „A titok büntetőjogi védelméről” szóló munkáját a Magyar Jogászegylet könyveinek sorozatában adta ki az Athenaeum 1909-ben.

A magyar közjogi irodalom terén Csekey István, a kecskeméti jogakadémia tanára már több dolgozatban foglalkozott a trónörökléssel kapcsolatos kérdésekkel s összefoglaló nagy munkáját, „A magyar trónöröklési jogot” az Athenaeum adta ki.

Néhai Jancsó Miklós kolozsvári egyetemi tanár munkájából, „A magyar polgári perrendtartás rendszeres kézikönyvéből” csak az első kötetet készíthette el az Athenaeum számára; a II. kötet már Meszlény Artúr munkája. Ugyancsak Meszlény írta meg az Athenaeumnak a „Csődönkívüli kényszeregyezés” című nagy munkát. Gaár Vilmostól „A polgári perrendtartás magyarázata” szintén az Athenaeum kiadványa.

A magyar jogi irodalomnak számos kiváló termékét „A Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata” című sorozatban adta ki az Athenaeum. E vállalatnak szellemi részét a Jogászegylet irányítja (az egyesület elnöke Nagy Ferenc és könyvkiadó-bizottságának elnöke Magyar

Géza), a kiadványnak minden anyagi terhét pedig az Athenaeum viseli. A Jogászegylet kiadványai között az Athenaeum kiadásában jelent meg Kunz Jenő jogbölcseleti munkája „A jog”, Kenedi Géza magyar szerzői joga, Angyal Pál büntetőjogi munkája „A titok védelme anyagi és alaki büntetőjogunkban”, Kiss Géza dogmatörténeti és kritikai tanulmánya „A jogalkalmazás módszeréről”, Concha Győző értekezése Eötvös József állambölcseletéről, Balogh Jenő munkája „Fiataikorúak és a büntetőjog”, Meszlény Artúr könyvei: „A svájci polgári törvénykönyv” és „Bevezető a polgári perrendtartáshoz”, Finkey Ferenc tanulmánya „A fiataikorúak büntetőjoga Észak-Amerikában”, Szászy-Schwarz Gusztáv két nagy könyve: a „Parerga” és az „Új irányok a magánjogban”, Vaikó Páltól „A sajtóról szóló törvény magyarázata”, Bacsó Jenőtől „A felülvizsgálati eljárás”, Almási Antal könyve „A dologi forgalomról” és még néhány igen komoly tanulmány.

A kisebb jogi kiadványok közül nagyon népszerű volt Vámbéry Rusztem kis munkája az „Esküdtek kézikönyve”.

Nemzetgazdasági íróink közül Földes Béla egyetemi tanár az Athenaeummal szerződött „Társadalmi gazdaságtan”, valamint „A nemzetgazdaságtan és pénzügytan vezérfonala” című munkáinak kiadására.

A nagytehetségű, de szomorú véget ért Árkövy Richárd is az Athenaeumnál adta ki „Az agrárpolitika alapvonalai” című nagy munkáját.

Az Athenaeum írói közé számíthatja gróf Tisza Istvánt is, aki 1897-ben, az alföldi agrár-szociális mozgalmak idején könyvet írt „Magyar agrárpolitika” címmel; ezt a munkát, mellyel Tisza a politikai életben először keltett nagyobb figyelmet, az Athenaeum adta ki és juttatta a könyvpiacra.

Wekerle Sándornak is volt valamelyes irodalmi összeköttetése az Athenaeum-társulattal. 1878-ban, amikor Wekerle mint igen fiatal miniszteri titkár a pénzügyminisztérium elnöki osztályának élére került, szerződést kötött az Athenaeummal „Magyar pénzügytanának” kiadására nézve. A mű, sajnos, sohasem került a nyilvánosság elé, pedig teljesen elkészült; Wekerle a munkáját benyújtotta a budapesti egyetem jog- és államtudományi karához, mely akkoriban még kéziratban beadott munkákat is elfogadott a magántanári képesítési eljárás megindításához, és Wekerlét e műve alapján a pénzügyi és közigazgatási jog magántanárának habilitálták.

Gaál Jenő műegyetemi tanár nagy munkáját „A nemzetgazdaságtan rendszerét” az Athenaeum adta ki.

A forgalomból rég kiment, de valaha praktikus kézikönyv volt Pauler Tivadarnak, a későbbi miniszternek „Észjogi előtana”, mely három kiadást ért. Pikler Gyula első nagyobb munkája „Bevezető a jogbölcseletbe” szintén az Athenaeum kiadványa volt. Nincs már forgalomban Jász Gézának nagy figyelmet keltett munkája se („A fejlődés törvényei, különös tekintettel a társadalmi és gazdasági életre”).

A bankkérdésről a legelső munkák egyikét még Horn Edétől adta ki az Athenaeum. („Bank-szabadság, különös tekintettel a bankmozgalomra”, 1870.) Hegedűs Lorándnak és Fellner Frigyesnek az Akadémia által megdicsért munkáját „A tőzsde megadóztatásáról” szintén az Athenaeum juttatta a nyilvánosság elé. A maga idejében nagy feltűnést keltett az Athenaeum kiadványai között Kállay Béni röpirata „Olcsó vidéki vasutak Magyarországon”, 1881, Pap Dávid könyve „Kvóta, vámszövetség, bank” és Pólya Jakab akadémiai díjat nyert műve a gazdasági válságról.

Politikai röpiratok szerzői természetesen gyakran fordultak az Athenaeumhoz, a legnagyobb lapkiadó-vállalathoz. Kákay Aranyos II. (ifjabb Ábrányi Kornél) „Ujabb országgyűlési fény-

és árnyképeit”, Tisza Kálmánról írt kis munkáját és „A leláncolt Prométheuszok” című brosráját az Athenaeumnál adta ki. Nagy feltűnést keltett névtelenül (* * jegy alatt) megjelent könyve is a millennium évében; „A király” volt a könyv címe és a közélet kritikája volt a tartalma. Ábrányinál sokkal mélyebben szántott Beksics Gusztáv, ki komoly közjogi és politikai tanulmányainak egész sorát adta ki az Athenaeumnál. (Magyarosodás és magyarosítás. – Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés. – A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink. – A magyar nemzet függetlensége az állami és egyházi kormányzatban, különös tekintettel a magyar király apostoli jogaira és a katolikus autonómiára. – A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon. – A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk, különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és népeseedésre.) Legújabbán Vadnay Tibornak „A magyar jövő” című publicisztikai munkája keltett nagy figyelmet.

A neveléstudomány és a filozófia terén az Athenaeum kevés kiadványra hivatkozhatik. A társulat első nagyszabású pedagógiai vállalkozása Molnár Aladár „Népiskolai ismerettára” volt 1873-ban. Ebből az enciklopédikus munkából azonban csak az első kötet jelent meg. Másfél évtizeddel később Verédy Károly budapesti tanfelügyelő megszerkesztette az Athenaeum számára a „Paedagogiai encyclopaedia”-t, mely főként a népoktatás ügyeivel foglalkozott. Ezeknél sokkal nagyobb jelentőségű volt egy kis könyvecske, „A nevelés elméletének története” Browningtól, melyet nemcsak fordított, de alaposan át is dolgozott Kármán Mór; a már két kiadást ért könyvecske nélkülözhetetlen mindazoknak, akik középiskolai tanári vizsgára készülnek. Lotze Herman előadásainak diktátumaiból a logika és a filozófia enciklopédiáját s a pszichológiát szintén Kármán Mór fordításában adta ki az Athenaeum. Domanovszky Endre nagy munkájából, „A bölcsészet történetéből” az első kötet, mely az ókort tárgyalja, az Athenaeumnál jelent meg.

Pedagógiai szempontból igen nagy jelentősége van dr. Ranschburg Pál egyetemi tanár „A gyermeki elme fejlődése és működése” című munkájának, melyet első ízben 1905-ben adott ki az Athenaeum. Akkoriban a közoktatásügyi minisztérium gyógypedagógiai ügyosztályát Náray-Szabó Sándor osztálytanácsos (a későbbi államtitkár) vezette, aki megbízta dr. Ranschburgot e könyv megírásával s ezzel a kor színvonalán álló idegéletteni és pszichológiai kézikönyvet adott a tanárok és tanítók, főként a gyógypedagógusok kezébe, hogy ezek felismerhessék a lelki rendellenességeket és ha esetleg módjukban van, tehessenek valamit e rendellenességek elhárítására és orvoslására.

Gyógypedagógiai irodalmunknak egyik nagyon fontos munkája Sarbó Artur könyve „A beszéd”, melyet szintén az Athenaeum adott ki.

A társulat neveléstudományi kiadványai között meg kell még említenünk Lechnitzky Gyula budapesti tanítóképzőintézeti tanár munkáját, „Az alkotó munkára való nevelést” és Éltés Mátyás budapesti kisegítőiskolai igazgató könyvét, „A gyermeki intelligencia vizsgálatát”.

A természettudományok terén az Athenaeum legértékesebb kiadványai a Műveltség Könyvtárában s a Természettudományi Könyvtárban jelentek meg; a többi kiadvány közül ki kell emelnünk Dalmady Zoltán „Mendemondák” című munkáját, melyben a természettudományi kérdésekről elterjedt balvéleményeket igazítja helyre teljesen népszerű módon.

Az Athenaeum természetrajzi kiadványai közül legnagyobb jelentőségű volt a „Nagy Képes Természetrajz”. Ez a mű látszólag a Franz Matthes-féle német „Naturgeschichte” fordítása; a magyar szerző, Vangel Jenő egyetemi helyettes tanár azonban nem egyszerűen fordította, hanem gyökeresen át is dolgozta az eredeti szöveget, a tudomány legújabb álláspontjainak megfelelően, különös tekintettel a hazai speciális viszonyokra. Igaz, hogy az átdolgozás megjelenése után nagy sajtóháború keletkezett a Nagy Képes Természetrajz körül, de a támadások nem mindig a legtisztább motívumokból fakadtak és kicsinyességükkel a szakkörök még a

leghevesebb polémiák napjaiban is tisztában voltak. Igen szép, az utókornak is imponáló természetrajzi kiadvány még Abafi-Aigner Lajos nagy munkája, a „Magyarország lepkéi”. Ez a mű épen úgy az Athenaeum és a Természettudományi Társulat közös kiadványa volt, mint Hoffmann és Wagner könyve „Magyarország virágos növényei”, mely az utolsó példányig elfogyott.

Orvosi munkát is keveset adott ki az Athenaeum. A magyar orvosi irodalom egyik úttörője, Balogh Kálmán egyetemi tanár az Athenaeumnál adta ki „Az ember élettanát”, „Az általános kór- és kórjelzést” s a „Gyógyszertant”. Navratil Imre is az Athenaeumnak írta „A gégebetegségekről” szóló munkáját még magántanár korában s „Gégesebészeti adatok” és „Orrtükrészet” című kisebb dolgozatait. Mihalkovics Géza „Sebészeti köttan” című, pályadíjat nyert munkáját az Athenaeum adta ki.

A gazdasági irodalom terén valaha nagyon tevékeny volt az Athenaeum. Itt jelent meg Balásházy János könyve a pincegazdászatról, Bujanovics Ede munkája a magtárakról, Eisenmayer Sándor törvényszéki állatorvostana, Fónagy József könyve a vizsla idomításáról, Gyürky Antal borászati szótára, Grubicy Géza művei a baromfitenyésztésről, Molnár István szőlőművelési és borászati kézikönyve, Péterffy József gazdasági növényélettana, Rodiczky Jenő takarmánytermesztési kézikönyve, Szabó Alajos állatbonctana és Zlamál Vilmos részletes állatkór- és gyógytana. Tudományos érték dolgában mindezeket felülmúlta Hazslinszky Frigyes botanikai munkája: „Magyarhon edényes növényeinek füvészeti kézikönyve”.

A földrajzi kiadványok terén úttörő, nagy munkásságot fejtett ki az Athenaeum, melynek egyik legnagyobb jelentőségű kiadványa Hunfalvy János „Egyetemes földrajza” volt. Az igen nagy méretűre tervezett munkából csak három kötet jelent meg; az első Dél-Európáról, a második a magyar birodalomról, a harmadik pedig Északi-és Közép-Európáról szólt; ez utóbbit a szerző hátrahagyott kéziratai alapján már Thirring Gusztáv rendezte sajtó alá. Európa államainak, majd a magyar-osztrák monarchiának statisztikáját szintén az Athenaeum számára írta meg Hunfalvy János.

Ballagi Károly és Király Pál „Egyetemes földrajza” három nagy kötetben s ugyane szerzőktől „A magyar birodalom leírása”, valamint Strausz Adolftól „Bosznia és Hercegovina történeti és néprajzi leírása” szintén Athenaeum-kiadvány volt.

Az útleírások között első helyen kell említenünk Vámbéry Ármin „Középázsiai utazását”. Vámbéry 1863-ban a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából Teheránból a Turkman-sivatagon át, a Kaspi-tenger keleti partján Khivába, majd Bokharába és Szamarkandba ment; az erről az útról szóló leírás, melyet az Athenaeum adott ki, három kiadást ért. Déchy Mór hatalmas munkája, a „Kaukázus” eredetileg német nyelven jelent meg; a magyar kiadást az Athenaeum hozta forgalomba. Tóth Béla „Konstantinápolyi emlékeit”, Márkus István „Törökországi képeit”, majd jóval később Szalay Imre ceyloni útleírását is az Athenaeum adta ki. Pekár Gyulának igen vonzó stílusban írott útítárcáit az Athenaeum „Déli és Északi” címmel két kötetben adta ki 1898-ban. Az etnográfia terén az Athenaeum legjelentősebb kiadványa Vámbéry munkája, a „Keleti életképek” és Jankó János könyve „Kalotaszeg magyar népe”.

Az Athenaeum tudományos írói között a legnépszerűbb Tóth Béla. Első munkájának, a „Szájrucl-szájra” című szállóige-gyűjteménynek kiadására nézve 1894 március 26-án tett ajánlatot az Athenaeumnak. Ajánlatában így ismerteti a tervezett munkát: „E könyv az úgynevezett röpke szók és mondások gyűjteménye, hasonló Büchmann „Geflügelte Worte” és Fournier „L’esprit des autres” című művéhez. A röpke szó vagy mondás közkeletűvé vált idézet; tudjuk szerzőjét, eredetét, keletkezését s ebben különbözik a közmondástól, melynek gazdája nincs. Büchmann könyvének nálunk is tapasztalható rendkívüli elterjedése támasztotta bennem azt a gondolatot, hogy nekünk is szükségünk van ilyen és pedig speciálisan magyar

műre, mely megfelel igényeinknek és kiszorítja a Geflügelte Wortet, melyben magyar adat egyetlen egy sincs, az egy-két magyar vonatkozású adat pedig helytelen. Négy esztendő munkájával, könyvtári kutatásokat végezve és tudósok szíves tanácsát kérve és megnyerve, odáig jutottam, hogy a könyv anyaga, mintegy 2000 adat, össze van gyűjtve s egy része már nyomtatás alá is készen van.” Az Athenaeum természetesen nagyon szívesen fogadta Tóth Béla ajánlatát, a könyvet kiadta s az egymásután következő újabb kiadások azt bizonyítják, hogy teljesen igaza volt Tóth Bélának, mikor megállapította, hogy egy ilyen könyvre a magyar közönségnek szüksége van. Egy év múlva, 1895-ben Tóth Béla már egy újabb könyvet írt az Athenaeumnak, a legelterjedtebb történelmi hazugságokról. „Mendemondák. A történelem meséi” a címe ennek a könyvnek, mely ha nem is terjedt el annyira, mint a szállóigék gyűjteménye, nem kevésbé szükséges és hasznos kiadvány volt. 1896-ban megint egy új könyve, a „Magyar ritkaságok” kiadására tett ajánlatot Tóth Béla. Könyvének anyagát így ismerteti: „Tárgya a nálunk előfordult csodás tünemények, természeti rendkívüliségek, egész korszakokon uralkodó babonák, lelki járványok (boszorkánypörök, mesmerizmus, asztaltáncoltatás), híres alvajárók, csodatevők, mysticatorok, különös szokások (például a Márton lúdja), személyekhez és tárgyakhoz fűződő legendák, mondák (például a bolygó zsidó Magyarországon), szóval mindazok az érdekes kuriózumok, amelyekkel a történetírók nem foglalkoznak s amelyek összegyűjtésére, kritikai megvilágítására eddig nálunk senki sem gondolt.” A kiadást a szerző ugyanoly feltételekkel kívánja, mint aminő feltételekkel az Athenaeum a Mendemondákat kiadta; megemlíti, hogy az új munka megírására más kiadó szólította fel, majd erre vonatkozólag így nyilatkozik: „A reám nézve kitüntető és kellemes összeköttetés, mely már évek óta az Athenaeumhoz fűz, kötelességemmé teszi, hogy mielőtt ama kiadócégnak végleges választ adnék, a t. igazgatósághoz forduljak az ajánlattal, melyben csak az az egy önzés van, hogy szerencsémnek tartom, ha az Athenaeum adja ki a műveimet; anyagi nyereségem nincs, a nekem ajánlott szerződés feltételei azonosak a fent előterjesztettel.”

Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszter 1899-ben a középiskolai tanárképzés újjászervezésének előkészületeivel kapcsolatban azt is tervbe vette, hogy tudományos kézikönyveket fog kiadni a tanárjelöltek számára. Mivel egy-egy tudományszaknak aránylag csak igen csekély számú művelője van hazánkban, nem lehetett azt várni, hogy valamely könyvkiadó-cég csupa lelkesedésből vállalkozni fog a tanárjelöltek igényeit kielégítő szakmunkák kiadására. Ezért kellett a kiadásról a minisztériumnak gondoskodnia. Wlassics 1899 október 18-án megbízta tehát az Athenaeumot, hogy szerkesztessen Beöthy Zsolttal egy magyar költői antológiát, Marczali Henrikkel állíttassa össze a magyar történelem kútfőit, Alexander Bernáttal írasson pszichológiát, Vári Rezsővel pedig klasszika-filológiai enciklopédiát. A minisztérium magára vállalta a szerzői díjakat, minden egyéb költség az Athenaeumra hárult. A közművelődés érdekében az Athenaeum e súlyos feltétellel is elvállalta a kiadást s a Marczali-féle kútfőgyűjteményt és a Vári Rezső enciklopédiáját csakhamar ki is adta.

A nyelvtudományi irodalom gyarapításában az Athenaeum főként nyelvtanok és szótárak kiadásával vett részt. A magyar nyelv szótáráról másutt már megemlékeztünk. A hetvenes években Günther Antal, a későbbi miniszter írt az Athenaeumnak francia nyelvtant iskolai és magánhasználatra. Az Ahn-féle francia nyelvtant is az Athenaeum adta ki magyarul; az utolsó kiadásokat Havas Adolf tanár, a Petőfi-kutató dolgozta át. Strausz Adolf és Dugovich Imre bolgár nyelvtana is az Athenaeum kiadványa volt. Igen nagy sikere volt az Athenaeumnak újabb szótár-kiadványaival. Wolff (később Kelemen) Béla „Magyar és német zsebszótára”, majd ugyanennek „Magyar és német kézi szótára”, mely később kibővítve mint „Magyar és német nagy kézi szótár” jelent meg, minden más magyar és német szótárat kiszorított a használatból, teljessége, magyar nyelvi szabatosága, frazeológiájának gazdagsága és gyakorlati szerkezete révén. Ujváry Béla francia és magyar zsebszótára öt, Schmidt József latin-magyar

zsebszótára pedig már három kiadást ért. Derrick Gyula angol-magyar, Balassa József és Honti Rezső magyar-angol, valamint Margalits Ede horvát-magyar szótára is nagy tömegben került már forgalomba.

A művészettörténet terén is van az Athenaeumnak néhány szép kiadványa; legjelentékenyebb közöttük „Az iparművészet könyve”. Ezt a háromkötetes nagy művet az Országos Iparművészeti Társulattal karöltve hozta létre az Athenaeum. Ráth György volt a vállalkozás tervezője, aki az egész művet eleinte csak 30 íven akarta megírni, úgy hogy kalauza legyen az iparművészeti múzeum látogatóinak. Az Iparművészeti Társulat gondoskodott szerkesztőről és írókról, akiknek tiszteletdíjaihoz az Athenaeum jelentékeny összeggel hozzájárult s a nyomda és a papír költségeit az Athenaeum viselte; a társulat 300 példányt ingyen kapott a műből, 200 példányt pedig igen olcsó áron. A 30 íves munka végül 105 ív lett, három nagy kötetben. Ráth halála után igen nehézkesen jött létre a III. kötet, amikor a szerkesztést, sok más kísérletezés után, az Iparművészeti Társulat végre energikus emberre és széles látókörű szaktudósra, Divald Kornélra bízta.

Néhai Szana Tamás művészettörténeti monográfiáit az Athenaeum 5–600 példányban adta ki; a kiadótársulat nem részesült semmi támogatásban a kormány részéről, a szerző azonban kaphatott valami támogatást, mert egy-egy monográfia kiadói jogáért sohasem kért egyebet az Athenaeumtól, mint egy-egy aranyat. Így jöhettek csak létre a Markó Károlyról, Izsó Miklósról és Jankó Jánosról szóló műtörténeti monográfiák. Szana legismertebb művét, a „Száz év a magyar művészet történetéből” című albumot az Athenaeum bocsátotta forgalomba. Ugyancsak az Athenaeum adta ki Szanának „Egy amateur naplójából” című kötetét is. Reinach Salomonnak „A művészet kis tükre” című műtörténeti munkáját Lázár Béla nemcsak lefordította, de igen értékes anyaggal bővítette is; a bőrkötésben kiadott munka nálunk egyike a legelterjedtebb művészettörténeti olvasmányoknak.

Művészettörténeti vonatkozású az Athenaeum kiadványai között Pasteiner Gyulának „Római világ” című kötete is, és ha lehet egy még ma is élő művészt már művészettörténeti alaknak tekinteni, akkor Lázár Béla tanulmánya is: „Szinyei-Merse Pál”.

Ez utóbbi a Modern Könyvtárban jelent meg, mely nem csupán szépirodalmi, hanem tudományos munkákat is közölt. A Modern Könyvtár bocsátotta közre Haraszi Gyula egyetemi tanár tanulmányait Arany Jánosról és Madách Imréről, Pikler Gyula kis munkáját „A lelki élet alaptörvényeit”, Goldziher Ignác értekezését „Az iszlám újabb alakulásairól”, Bonkáló Sándor munkáját „A szlávokról”, Schwarz Gusztáv fejtegetéseit „Jogi napikérdésekről” és Szabó Ervin értekezését „A tőke és munka harcáról”. Három esztétikai munka is jelent meg e gyűjteményben: Lukács Györgynek „Esztétikai kultúra” című tanulmánya és Schiller Ottónak „Bevezetés a biológiai esztétikába” és „A szépség lényege és értéke” című munkája. Helyet juttatott a Modern Könyvtár a zenei tanulmányoknak is: Cserna Andor „Parsifal” című könyve Wagner zenedrámáját nem csupán irodalmi, hanem zenei szempontból is méltatja; Csáth Géza „Zeneszerző portrék” címmel Bach, Beethoven, Haydn, Schumann, Wagner, Chopin, Grieg és Erkel egyéniségével foglalkozik. Romain Beethoven-életrajza is megjelent magyar fordításban a Modern Könyvtárban. Idegen filozófusok és természettudósok munkái közül Bergson Henri „Bevezetés a metafizikába”, Boutroux Emile „A természettörvény fogalma a jelenkor tudományában és filozófiájában” és Ostwald „Nagy emberek” és „A tudomány” című tanulmánya jelent meg magyarul a Modern Könyvtár füzetek között. A szociális tanulmányokat e gyűjteményben Szabó Ervinnek már említett értekezésein kívül Kunfi Zsigmondnak „A másik út” című füzete képviseli.

Bár az imakönyvek és az ájtatos munkák nem sorolhatók a tudományos kiadványok közé, egyéb hely hiányában itt kell megemlékeznünk az Athenaeum enemű kiadványairól. Az imakönyvkészítés az Athenaeumnál még az Emich-cégtől átvett hagyomány. Sujánszky Antalnak,

Munkay Jánosnak és Talabér Jánosnak, valamint a katolikus hitbuzgalmi irodalom más művelőinek is annak idején Emich volt a kiadója. Mikor a kilencvenes évek elején Hock János, a fiatal papképviselő roppant feltűnést keltett a fővárosban prédikációival, az Athenaeum felszólította Hockot egy imakönyv írására, arra gondolva, hogy amint új, korunk nyelvéhez közelebb eső stílust vitt Hock az egyházi szónoklatba, azonképen fel fogja frissíteni a már nagyon elfakult stílusú imakönyveket is. Hock örömmel vállalkozott e feladatra s imakönyvének roppant nagy sikere volt. Az Athenaeum, számolva a közönség ízlésének különféleségével, ugyanazon imakönyvet három különféle nyomásban és egyszerre tizennégyféle kötésben hozta forgalomba; a legegyszerűbbnek 5, a legdíszesebbnek 70 korona volt az ára. Később Hock az ifjúság számára külön imakönyvet is írt. Majd megírta a „Vigasztalások könyvét” (1895), hogy „vigasztalást nyújtson az élet minden nehezebb viszonyaiban és megpróbáltatásaiban”. 1896-ban a budai Mátyás-templomban, 1898-ban pedig Bécsben tartott nagybőjti szentbeszédeit is kiadta Hock az Athenaeumnál. Megírta „Jézus életét” is, mely azonban már nincs forgalomban, mert terjesztését kifogásolta az egyházi cenzúra.

Báró Orczy Tekla híres imakönyve, melyet a bárónő rajzai tettek különösen becsessé, második kiadásban szintén az Athenaeum kiadásában jelent meg; ennek az újabb kiadásnak a szövegét Lévay Mihály apátplébános, országgyűlési képviselő írta. E díszmunkáról később még bővebben is meg fogunk emlékezni, az Athenaeum művészi nyomtatványai között.

Az Athenaeumnak protestáns imakönyve is van: a „Gyöngyvirágok” című „imakönyv fiatal protestáns hölgyek számára” Tóth Pál miskolci lelkésztől. A Gyöngyvirágok is több kiadást értek.

AZ ATHENAEUM GYŰJTEMÉNYES VÁLLALATAI

A magyar lexikonok már nagyon elavultak a kilencvenes évek elején; a Brockhaus és a Meyer ennél fogva nagy tömegben vándorolt be Magyarországra. Az Athenaeum akkori igazgatója, Emich Gusztáv érezte, hogy kellene egy magyar lexikont csinálni, de egészen nagyszabású munka kiadására még nem mert vállalkozni. A problémát úgy akarta megoldani, hogy tervbe vette egy kisebb, két nagy kötetből álló „kézi lexikon” megteremtését. A mű szerkesztésére Acsády Ignácot, a kitűnő történetíró-t szőlította fel, aki mint a Pesti Napló munkatársa különben is összeköttetésben volt az Athenaeummal.

Acsády az elvállalt feladatot nagyszerűen oldotta meg; az Athenaeum Kézi Lexikonánál egyenletesebb arányú, helyesebb beosztású lexikonunk ma sincsen. Kitűnően elő volt készítve az egész mű terve és a szerkesztőnek sikerült a tervhez mindvégig hűnek maradnia; munkatársai a kitűzött méreteket megtartották, se többet, se kevesebbet nem írtak, mint amennyit kellett. Acsády nagy energiája biztosíték volt arra is, hogy a mű megjelenésében zavarok ne álljanak be. Bár a Kézi Lexikon heti füzetekben jelent meg, fennakadás soha nem történt. A mű terjesztésével ügynökök is foglalkoztak, oly szép sikerrel, hogy már a füzetes kiadásból is elkelt négyezer példány. Ez azonban nem elégítette ki a kiadótársulat ambícióját: sokkal nagyobb eredményt vártak a kész munka megjelenésétől. Ezek a remények azonban csak részben váltak be, mert időközben megindult egy másik, sokkal hatalmasabb, tizenhatkötetes lexikon, mely még több energiával és még több eszközzel dolgozott a terjesztés érdekében. Az Athenaeum könyvkiadóhivatala azonban kitartott a nagy versenyben és végre is sikerült neki az egész készletet a vevőközönség körében elhelyeznie.

Nem egyhamar váltotta be a hozzáfűzött nagy reményeket az Athenaeumnak egy másik vállalata, az Athenaeum Olvasótára sem. A kiadótársulat 50 krajcárért csinos vászonkötésben adott egy-egy regényt. Az e gyűjteményben megjelent munkák egyrésze igen magas irodalmi színvonalon állott, másrésze azonban csak közepes külföldi művek fordítása volt. Az egyes kötetek irodalmi érték dolgában meglehetősen különböztek egymástól és épenséggel nem volt egyenletes az elterjedésük sem. Az Athenaeum mindazáltal tizenegy éven át fenntartotta ezt a vállalatot, melyben ez idő alatt 264 kötet jelent meg. Ma már az összes kötetek minden példánya elfogyott.

Az új század küszöbén roppant divatba jött a magyar könyvkereskedelemben a részletüzlet. Az általános szokás alól nem vonhatta ki magát az Athenaeum sem s hogy a részletüzlettel foglalkozó cégeknek anyagot adjon, kiadta a Műveltség Könyvtárát. Ezt a gyűjteményt Ranschburg Viktor, az Athenaeum igazgatója tervezte és szerkesztette. Ő állapította meg az egész vállalatnak nemcsak tervrajzát, de még az egyes kötetek anyagát is, és a szerzők megválogatásán kívül ő gondoskodott a beszolgáltatott kéziratok helyes aránybáhozataláról is, sőt azon is örködött, hogy az egyes tanulmányok szakszerűsége nehézkessé s a laikus olvasóra nézve élvezhetetlenné ne tegye az egyes köteteket. Így lehetett csak elérni, hogy az új vállalat minden ízében ne csak hazai eredetű, hanem egyszersmind kellemesen olvasható is legyen. A Műveltség Könyvtára roppant nagy könyvtáruhi sikerének ez volt a nyitja.

„A technika vívmányai az utolsó században” című kötetet Hollós József és Pfeifer Ignác állította össze. (A második kiadás szerkesztésében már Klupathy Jenő is részt vett.) A fényről Mikola Sándor, az elektromosságról Zemplén Győző, a motorokról Schimanek Emil és Kármán Tódor, a telegráfjáról és telefonról Hollós József, a postáról Henney Vilmos, a bányászatról és kohászatról Litschauer Lajos, Gálócsy Árpád és Papp Károly, a fémek megmunkálásáról Kandó Gyula, az építészetéről Kertész K. Róbert, a faiparról Gaul Károly, a textiliparról Maly Ferenc és Thiering Oszkár, a papíriparról Jalsoviczky Géza, a gazdasági

termékek ipari feldolgozásáról Kossutány Tamás, a kémia vívmányairól Pfeifer Ignác, a sokszorosítóiparról Kun Sámuel, a technikának a hadviselés szolgálatában való szerepéről pedig Demián Ottó, Lorr Győző, Sényi Péter, Sárói Szabó Lajos, Székely László és Várallyai Boda Sándor mondott el minden szükséges és hasznos tudnivalót.

A következő kötet témája az ember volt; a mű címe: „Az ember testi és lelki élete, egyéni és faji sajátosságai”. Alexander Bernát és Lenhossek Mihály van megnevezve a kötet szerkesztőjeként. A bevezetést Lenhossek írta; az ember származásának kérdését Gorka Sándor, az ember testi szerkezetét és annak működését Pekár Mihály, a szellemi munka természetét Ranschburg Pál, az ember faji sajátosságait Seemayer Vilibald, a betegségeket és az egészség szabályait Dalmady Zoltán, a lelki életet Alexander Bernát, a lelki élet abnormalitásait pedig Ranschburg Pál ismertette. A kitűnő tudósok egész sora működött tehát közre e kötet létrehozásában.

A harmadik kötet a világegyetemről szólt. A mű címe: „A föld és a csillagvilág fizikai tüneteinek ismertetése”. E kötetbe a levegőről, az oceánról, a szárazföldről, a víz körútjáról és a föld tájképeiről Chohnoky Jenő írt nagyobb tanulmányokat, a csillagászati rész pedig Kövesligethy Radótol való.

„A föld multja, jelene és felfedezésének története” című kötetbe Papp Károly írt a föld anyagáról és történetéről, Treitz Péter a termőtalajról, Littke Aurél a föld felfedezéséről és Chohnoky Jenő a föld hegyeiről és vizeiről.

„Az élők világa” című kötetben az állattani részt Entz Géza, a növényteni részt pedig Mágocsy-Dietz Sándor szerkesztette. Klein Gyula írta meg a növénytan történetét, Filarszky Nándor a növényi test alaki tulajdonságait, Tuzson János a növények belső szerkezetét és a növényország rendszeres áttekintését, Mágocsy-Dietz Sándor a növények életfolyamatait, Entz Géza az állattan feladatait, ágazatait és történetét, Gorka Sándor az állatok szervezetét, életét és fejlődését és az állatfajok származását, Sós Lajos pedig az állatok rendszerét.

A Társadalom című kötetet, melynek második címe: „Az emberiség művelődésének és gazdasági életének fejlődése”, Stein Lajos berni egyetemi tanár szerkesztette, Thegze Gyula kecskeméti jogakadémiai igazgató közreműködésével. E nagy munkába a szociológiai részt Thegze Gyula, a nemzetgazdasági részt Heller Farkas, a családdal, joggal és politikával foglalkozó tanulmányokat pedig Máday Andor, Meszlény Artúr és Ferenczy Árpád írta.

„A Művészet Könyvében” a képzőművészeti rész Lyka Károlytól, a zenei rész pedig Kacsóh Pongráctól való.

Az ó- és középkor, valamint az újkor és legújabb kor történetét Márki Sándor, Magyarország történetét pedig Marczali Henrik írta meg a Műveltség Könyvtára számára, míg a magyar irodalom történetét Ferenczy Zoltán szerkesztette meg. Ez utóbbi kötetbe Simonyi Zsigmond írt rövid bevezetést a magyar nyelv eredetéről és történetéről; az irodalomtörténeti anyagból a középkor magyar irodalmát Pintér Jenő, a protestáns kor irodalmát Kardos Albert, az ellenreformáció korát 1606-tól 1664-ig Kardos Albert, 1664-től 1711-ig Pintér Jenő, a hanyatlás és megújulás korát Pintér Jenő, az 1825–1867-iki korszakot Endrődi Sándor, az 1867–1900-iki korszakot pedig maga a kötet szerkesztője, Ferenczy Zoltán dolgozta fel.

(Munkában van s a befejezéshez közeledik a Műveltség Könyvtárának utolsó kötete, az „Egyetemes irodalomtörténet” Alexander Bernát szerkesztésében.)

Nagy népszerűsége tette szert „A Magyar Család Aranykönyve” című munka is, melynek három nagy kötete a családi élet nagyon sok vonatkozásában ad hasznos útmutatást. A gyakorlati tudnivalók e nagy gyűjteményének I. kötetébe dr. Bexheft Ármin írta „az egészség könyvét” s az egészséges lakásra vonatkozó tudnivalókat, dr. Dalmady Zoltán „az egészséges

életmódot”, dr. Jakabné, dr. Rácz Hanna „a női élet egészségtanát”, dr. Bán Ilona a gyermekápolást, dr. Garami Béla a szépségápolást, dr. Kovách Aladár az első segítségnyújtást. A lakásra vonatkozó tudnivalókat Sárosi Bella írta le, míg a ruházkodás ügyeiben Treitz Péterné szolgál útbaigazításokkal. A II. kötet a család társas életével foglalkozik. Gömbösné Galamb Margit, a korán elhunyt író nő igen érdekesen és szellemesen ír általában a társas életről; Hancsókné Wolkenberg Ilona a családi nevelésről, Bédy-Schwimmer Róza a leányok, Mosdóssy Imre pedig a fiúk pályaválasztásáról értekezik. K. Nagy Sándor királyi ítélőtáblai bírósági elnöke a családi jogviszonyokat ismerteti e címmel: „A jog útja – a bölcsőtől a koporsóig”. A szórakozásról, nyaralásról és sportról Bexheft Ármin és Szabóné Nogáll Janka, a testgyakorlásról és testedzésről pedig ismét Bexheft Ármin értekezik. A III. kötet mindvégig gazdasági kérdésekkel foglalkozik. A család gazdasági életét és általános háztartását Gineverné Győry Ilona, a konyhát és a háziállatok tartását és a gazdasági termékek házi értékesítését Ferenczy Ida, a család ételmezését Bexheft Ármin, a kertészetet Kardos Árpád és végül a művészi kézimunkát és háziipart Treitz Péterné ismerteti.

Az Athenaeum Könyvtár angol mintára, sőt angol kezdeményezésre jött létre és első negyvenkét kötete Angliában (helyesebben: Skótszámban) készült. A legnagyobb angol könyvkiadók egyike, Nelson, abból kiindulva, hogy a nagy tömegben való termelés nagyon olcsóvá teheti az árút, edinburghi könyvgyárát úgy rendezte be, hogy teljesen egyforma méretű, egyenlő papírú és egyenlő kötésű könyveket készítsen. Ha minden papír, melyet a gépbe tesznek, egyenlő nagyságú és ha minden ívnek a szedésfelülete azonos, a nyomás és az ívek összehajtogatása, valamint összefűzése valóban „gépies”, rendkívül gyors munka; és ha milliószámra vágnak a kötéshez egyenlő nagyságú kartonlapokat és vászondarabokat és a kötésnek nyomásához nem kell külön-külön összeállítani a könyvdísz és a többi alkatrészeket, hanem minden forma minden kötetnél azonos marad, akkor ez ismét az anyagokban igen nagy takarékoskosságot és a munkában igen nagy gyorsaságot tesz lehetővé. Ezek a szempontok a termelésben annál jelentékenyebb eredményeket biztosítanak, minél nagyobb tömegű a termelés. Bár Nelson az angol anyaországokon és az öt világrész angol gyarmatain kívül Amerikára is számíthatott és Európa egyéb országaiba is sok könyvet szállíthatott: maga az angol fogyasztás nem volt neki elégséges, illetőleg az angol könyvtermelés a gyár munkaerejének teljes kihasználásához nem volt elegendő. Elhatározta tehát az angol cég, hogy idegen nyelvű könyveket is fog termelni, az illető országok olvasóközönsége számára. Legkönnyebb volt elhatároznia a francia könyvek kiadását, mert a Nelson-cégnek Párisban is van fiókja és így a francia könyveket az angol cég maga árusíthatta. A német könyvek dolgában Nelson a berlini Ullstein-céggel kötött szerződést: az Ullstein által kiadott olcsó könyveket Nelson nyomatta Edinburgban. Jellemző úgy a magyar olvasóközönségnek, mint az Athenaeumnak angliai hírnevére, hogy a Nelson-cég, miután a berlini Ullstein-céggel a szerződést megkötötte, az Athenaeumnak tett ajánlatot egységes típusú könyveinek nyomására nézve. Nemcsak a kisebb európai nemzeteknek, hanem még az olaszoknak a könyvfogyasztóképességét is a miénk mögé helyezte az angol cég; és ha ebben – javunkra – egyelőre kissé túlozott is, minden jel arra vall, hogy nagyon hamar tökéletesen igaza lesz. Az a probléma azonban, amelyet Nelson az Athenaeum elé állított, egyelőre nagyon nehéz volt. A tervezett megállapodásnak az volt a legelső, teljesen megmásíthatatlan feltétele, hogy *minden műből legalább tízezer példányt kell nyomtatni*. Ma már vannak magyar könyvek, amelyekből több mint tízezer példányt egy év alatt el lehetett adni, de 1909-ben ez még utopisztikus ábránd volt. És nem is arról volt szó, hogy egy-egy könyvet tízezer példányban kell eladni, hanem arról, hogy *minden* könyvet legalább tízezer példányban kell elterjeszteni, évenként legalább tizenkettőt. Az Athenaeum azonban nem riadt vissza ettől, Ranschburg Viktor igazgató kiment Párisba a Nelson-céggel tárgyalni és meg is kötötte vele a szerződést. Eszerint az Athenaeum Könyvtár egyes köteteit Budapesten szedik az Athenaeum nyomdájában, a kész szedésről papírlemez-lenyomatot készítenek, e lemez-lenyomatokat (matricákat) az

Athenaeum kiküldi Edinburgba, ahol a Nelson-féle könyvgyár a papírlemezekről ismét ólomöntvényeket készítve, angol papiroson kinyomatja az egyes köteteket, be is kötteti és teljesen készen szállítja haza Budapestre. Az Athenaeum adja magát az irodalmi művet és a szedést, Nelson adja a papírt, nyomást és bekötést. Ugyanilyen alapon jöttek létre a berlini Ullstein könyvei s az eredeti angol Nelson Libraryhoz hasonló francia Nelson-könyvek. Edinburgban készült az Athenaeum Könyvtár első 42 kötete; ezeknek egy része már a háború alatt jelent meg, de még a háború előtt készült el. A háború kitörésekor a már kész, de még el nem szállított kötetekből jelentékeny készletei maradtak az Athenaeumnak Edinburgban; miután nem lehetett arra számítani, hogy ezeket a köteteket a békekötés előtt haza lehet szállítani, az itthon maradt szedésről maga az Athenaeum nyomatta ki a 43. számtól kezdve az Athenaeum Könyvtár kötetait, melyeknek eredetileg igen olcsó árát természetesen emelni kellett nemcsak a drágább magyarországi nyomás, hanem a papír és a vászon árának és a munkabéreknek óriási emelkedése miatt is. Az Athenaeum Könyvtár egyes kötetének rendkívüli sikere volt; igen sok kötetből az eredeti tízezer példányon felül újabb kiadásokat kellett nyomtatni, Kellermann Alagútja pedig több mint ötvenezer példányban fogyott el.

Az Athenaeum Könyvtárnál még nagyobb tömegben fogynak az Olcsó Regény egyes számai. Az a gondolat, hogy tízíves regényeket jól olvasható szedéssel, lehetőleg jó papiroson és nagyon tetszetős, elegáns, zsebbe is tehető formában igen olcsón kell kiadni, a gyakorlatban fényesen bevált; az Olcsó Regény minden kötete 80–100.000 példányban kerül az olvasóközönség kezébe. Magyar és külföldi írók váltakoznak e gyűjteményben; a magyarok közül eddig (az egész vállalat még csak féléves) Heltai Jenő, Rákosi Viktor, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Biró Lajos, Bródy Sándor, Ambrus Zoltán és Eötvös Károly, a külföldi írók közül pedig Conan Doyle, Dosztojevszkij, Leblanc és Arcübasev szerepel az Olcsó Regény írói között. Az egyes kötetek elég gyorsan követik egymást, – minden második kedden megjelenik egy-egy újabb munka.

Az Athenaeum kiadványai között szintén igen olcsó fogyasztási cikk a Modern Könyvtár. Ezt a vállalatot nem az Athenaeum tervezte és a 73. számig nem is az Athenaeum adta ki. De szüksége volt a társulatnak e vállalatra, mert épen akkor, amikor a magyar könyvkereskedelemben legjobban tobzódott a részletüzlet, amely főleg nagy és drága művekkel dolgozott, az Athenaeum az olcsó kiadványok egész sorozatát kívánta a közönség kezébe adni. A Modern Könyvtár erre az akcióra alkalmasnak látszott; voltak füzetei, melyeket nagyon vásároltak és megvolt minden eszköz a vállalat színvonalának emelésére. Eddig hatodfélszáz szám jelent meg a Modern Könyvtár füzeteiből, melyek a vállalatnak nemcsak életképességét, de már a népszerűségét is igazolják.

A „Szociológiai Könyvtár” terve a Társadalomtudományi Társaság köréből indult ki. Jászi Oszkár szerkesztette ezt a gyűjteményt az Athenaeum részére. Valami nagy közönségre nem számíthattak a Szociológiai Könyvtárban megjelent kötetek; az Athenaeum nem is nyomtatott belőlük többet, mint 2–2000 példányt. Leopold Gyula „A presztízis”, Dániel Arnold „Föld és társadalom”, Vámos Jenő „Városélelmzés” című munkája s az idegenek közül Finot könyve „A fajok problémájáról”, Guyot „A vallás szociológiája”, Le Dantec műve „A biológiai filozófia elemei” és Westermarcktól „Az emberi házasság története” az Athenaeum Szociológiai Könyvtárában jelent meg. Méray-Horváth Károlynak „Társadalomtudomány mint természettudomány” című munkája igen érdekes kísérlet volt a szociológia módszertana terén. Dr. Menger Antal „A jövő állama” című kötetének a Szociológiai Könyvtárba való felvételét a közönség olyan szívesen fogadta, hogy a gyűjteménynek ez a kötete rövid idő alatt az utolsó példányig elfogyott. Kropotkin Péter híres munkáját, „A kölcsönös segítség mint természet-törvényt” szintén rövid idő alatt elkapkodta a közönség, úgy hogy ma már ez a mű sincs rendes könyvárúsi forgalomban.

Egy évtizeddel ezelőtt tervbe vette az Athenaeum a legkiválóbb természettudományi írók alapvető műveinek kiadását is „Természettudományi Könyvtár” címmel. E gyűjteményben megjelent Darwintól: „Az ember származása” és „Fajok harca”, Francétól: „A növények érzéki és szerelmi élete”, „A darwinizmus mai állása”, Bölschetől: „A bacillustól a majomemberig” Haeckeltől: „Az élet csodái” és Mecsnikovtól: „Az emberi természet”. Összesen kilenc kötetben jelentek meg a Természettudományi Könyvtárban ezek a művek.

Az Athenaeum Kézikönyvtára jórészt iskolai célokra készült, nem tankönyv, hanem iskolai segédkönyv gyanánt. Egy-egy kötet csinosan bekötve 60 krajcár, 90 krajcár, vagy 1 forint 20 krajcár volt. Wilkinsnek a római régiségekről, Creighton oxfordi tanárnak a rómaiak történetéről, Fyffe oxfordi tanárnak a görögök történetéről, Ménardnak az ókori művészetről, Mahaffynak a görög régiségekről szóló munkája magyar nyelven ebben a gyűjteményben jelent meg. Jebb glasgowi egyetemi tanár görög irodalomtörténetét Fináczy Ernő, Sime német történelmét és német irodalomtörténetét pedig Angyal Dávid fordította le a Kézikönyvtár számára. De voltak eredeti magyar művek is a Kézikönyvtárban: Kardos Alberttől „A magyar szépirodalom története a legrégibb időktől Kisfaludy Károlyig” s „Az őskor története” Sebestyén Gyulától.

Az Athenaeum Kézikönyvtárát Kármán Mór tervezte; ő ajánlotta az Athenaeumnak, hogy egy-egy tudományszaknak vagy egy-egy tudományszak valamely részletének feldolgozását felölelő, kisebb köteteket adjon ki, elsőrangú idegen, vagy ha lehet, hazai írók tollából. Bizonyára kevesen tudják, hogy Wilkins, Creighton, Fyffe, Mahaffy, Sime, Symonds stb. munkái, melyek az Athenaeum Kézikönyvtárában magyar nyelven napvilágot láttak, önálló kiadvány gyanánt Angliában sohasem jelentek meg; az Encyclopaedia Britannica egyes cikkei voltak ezek az alapos, egészen a kor színvonalán álló tanulmányok, melyeknek nagy részét maga Kármán Mór fordította magyar nyelvre, bár az ő neve nincsen feltüntetve a kötet címlapján. Feltűnő jelenség, hogy az Athenaeum Kézikönyvtárának – bár e kötetek tudományos és irodalmi értéke elvitázhatatlan – nem volt nagy könyvtárusi sikere; csak Jebb görög irodalomtörténete terjedt el nagyobb mennyiségben.

AZ ATHENAEUM SZÉPIRODALMI KIADVÁNYAI

Elbeszélő irodalmunknak igen sok terméke jelent meg az Athenaeum kiadásában a társulat ötvenévi működése alatt; szinte azt lehet mondani, hogy a költeményekkel és színművekkel szemben az elbeszélő írókat az Athenaeum különösen kedvelte. Alig egy-két lírikusunk jutott szóhoz az Athenaeum kiadványaiban; a drámaírók közül csak kevesen; így pl. Csiky Gergely összes műveinek kiadására vállalkozott az Athenaeum, míg a regényírók és novellisták közül igen gyakran még teljesen ismeretlen nevű, sőt kezdő íróknak is szívesen rendelkezésére állott, ha tehetséget látott bennük. Általában sohasem volt szépirodalmi kiadványaiban konzervatív a társulat, de nem fogadta be soha a modernség nevében jelentkező szertelenségeket sem.

Nem soroljuk fel itt mindazokat a szépírókat, akiktől több-kevesebb munkát kiadott az Athenaeum, hanem csak azokat igyekezünk, lehető teljességgel, megemlíteni, akik nevezetesebb hatást gyakoroltak az olvasóközönségre. E hatásnak a fokmérőjéül bizvást elfogadhatjuk a fogyasztásnak mértékét, – az az író gyakorol nagyobb hatást a közönségre, akinek munkáit a közönség – önként – nagyobb számban vásárolja. Jól tudjuk, hogy a népszerűség még nem bizonyítéka az irodalmi értéknek és hogy a közönség ízlése nagyon is változandó; de az irodalomtörténet eljövendő ítélete mellett talán szóhoz juthat a kortársaknak, azoknak az ítélete is, akikhez az író közvetlenül szólt. Nem látná kárát az irodalomtörténet, ha régebbi időkből is volnának adataink arra nézve, hogy egyes kiváló művek a maguk idejében milyen mértékben terjedtek el és hogy mennyire voltak az író kortársai előtt ismeretesek. Az utókor nagyon is megkorrigálja a jelennek ítéletét, bizonyára meg fogja majd rostálni az Athenaeum íróinak a listáját is; de a mai napnak közönsége általában méltányolja és kedveli az Athenaeumnak íróit.

ABONYI ÁRPÁD „Bosnyák képek” című novellagyűjteményének az Athenaeum volt a kiadója. Ezt az 1893-ban megjelent kötetét három év múlva követték a „Bosnyák novellák” és még hat év múlva a „Bosnyák novellák” új sorozata. Ugyancsak az Athenaeum adta ki Abonyitól „A haldokló gladiátor”-t, mely kétféle kiadásban jelent meg: közönséges könyvalakban és kevésbé utóbb (1898-ban) az Athenaeum Olvasótárában. Ugyancsak az Athenaeum adta ki a „Két leány regénye”-t. Számos ifjúsági iraton kívül a „Jön a hajnal” (1897), a „Mamuth” (1895), „A második férj” (1895) és „A vörös Regina” (1918) című regények s az „Orvosok” című kitűnő elbeszélés-gyűjtemény (1899) szintén az Athenaeum számára készült.

ABONYI LAJOS három kisebb kötetének kiadását bízta rá az Athenaeumra. („A tyuki prókátor kliensei”, „A fejetlen barát”, „A fekete kutya.”) Tárgyalások folytak „Kőbalta” című regényének kiadása ügyében is, de erre nézve nem jött létre megállapodás. Abonyi különben a legszerényebb írók egyike volt, szinte félve állott elő még olyan kívánságokkal is, melyek az írók legelemibb jogai közé tartoznak. Pl. egyik könyvének kiadásakor a következőket írta az Athenaeumnak: „Műveim minden kiadványából könyvtáramba el szoktam tenni egypár példányt, egész tisztelettel kérem tehát a megjelenés után két tiszteletpéldány megküldését.”

AMBRUS ZOLTÁN „Pókháló kisasszony” című elbeszéléskötetét az Athenaeum Olvasótára részére állította össze még 1896-ban. A „Tóparti gyilkosság” igen nagy példányszámban akkor terjedt el, amikor 1918 elején ezt a kötetet is besorozták az Olcsó Regény című gyűjteménybe. Ambrus legjobb regényét, a „Szeptember”-t s a „Ninive pusztulása” című kötetet is az Athenaeum adta ki.

APÁTHY ISTVÁN, a világhírű biológus, ifjú éveiben a szépirodalommal is foglalkozott; első munkája nem valami tudományos értekezés volt, hanem „Az út a révpart felé” című kis kötet, melynek eleven tollal írott darabjait a szerző (akkor még orvosnövendék) „klinikai képek”-nek nevezte el.

ARANY LÁSZLÓ csak mint műfordító volt az Athenaeummal összeköttetésben: Molière-fordítását a Kisfaludy-Társaság számára végezte ugyan, de egyik drámának, „A tudós nők”-nek lefordítása után e munkájának külön kiadására nézve az Athenaeummal is szerződést kötött.

ÁBRÁNYI EMIL egy kötet elbeszéléssel szerepel az Athenaeum írói között. A „Lábán úr könyei és egyéb elbeszélések” című kötet 1904-ben jelent meg az Athenaeum Olvasótárában. Byron „Don Juan”-jának fordítása, Ábrányi Emilnek egyik igen értékes munkája, első kiadásban egy másik könyvkiadócégnél jelent meg, második kiadásban azonban már az Athenaeum bocsátotta a nagy nyilvánosság elé, mint a legjobb magyar műfordítások egyikét.

ÁBRÁNYI KORNÉL, az ifjabb, nem csupán publicista volt, hanem ifjabb éveiben regényíró is. Az Athenaeumnál jelent meg „A dicsőség bolondja”, a „Titkolt szerelem”, „Edmund pár-baja” s a „Régi és új nemesek” című regény. Rajzait és elbeszéléseit „Az élet tarkaságaiból” címmel adta ki.

ÁGAI ADOLF a magyar „tárca” megteremtőjeként ismeretes. „Vizen és szárazon”, továbbá „Por és hamu”, majd „Ujabb hantok” címen megjelent kötetei legjobb tárcáinak a gyűjteményei. Ágai különben az Athenaeum „házi írója” volt évtizedeken át, mert a társulat adta ki Ágai két lapját, a Borsszem Jankót és a Kis Lapot. A Borsszem Jankónak mintegy függeléke volt a humorisztikus „Mokány Berci Naptára”, mely évről évre mulattatta a magyar közönséget, továbbá a „Mokány Berci viselt dolgai” is, melyből alig lehetett eleget nyomtatni, annyira vásárolta a vidéki közönség.

BABITS MIHÁLY regénye, a „Gólyakalifa” nagy feltűnést keltett már akkor, amikor a Nyugatban folytatásokban megjelent; könyvalakban az Athenaeum bocsátotta közre ezt a regényt az Athenaeum Könyvtár 43-ik köteteként. Irodalmi szempontból nagyon jelentős Babitsnak az a vállalkozása, hogy Shakespeare drámáit újra lefordítja. „A vihar” már meg is jelent az Athenaeumnál, mely Babits összes Shakespeare-fordításainak kiadási jogát 1914-ben szerződéssel biztosította. Wilde Oszkár költeményeinek fordítását Babbitstól a Modern Könyvtár 508–509. füzeteként szintén az Athenaeum adta ki.

BARTÓK LAJOS, a nem nagytermésű, de annál izmosabb tehetségű költő „Erdőzúgás” című költeménykötetét az Athenaeumnak adta el. Ugyancsak az Athenaeum adta ki az „Erzsébet királyné” című drámát s a „Mohács után” című drámai költeményt; az utóbbi kiadvány díszmunka volt: a könyvhöz Papp Henrik tanár készített hat művészi rajzot. Bartók különben egy ideig mint az Athenaeum kiadásában megjelenő Bolond Istók szerkesztője is állandó összeköttetésben volt a kiadótársulattal.

BÁRSONY ISTVÁN a magyar föld természeti szépségeinek modern poétája; vadásztörténetei szinte csak ürügyek arra, hogy erdők-mezők szépségeit rajzolgassa. Nagyon érthető,

hogy műveit épen azok kedvelik a legjobban, akik maguk is látják a természet e szépségeit s ismerik és élvezik a leírt remek tájaknak levegőjét. Első munkája, mely az Athenaeumnál jelent meg, az „Erdőn-mezőn”, drága díszmunka, de mégis hét külön kiadás fogyott el belőle. Szintén igen díszes kiadásban jelentek meg a „Természeti és vadászati képek”, majd a „Mulattató vadászrajzok” és Bársony legszebb munkája, a „Magyar földön” című kötet. Még a kilencvenes évekből való a „Víg világ” s húsz évvel későbbi a „Vérvirág” című kötet, szintén az Athenaeum kiadványai között. Az „Élőképek” című kötet kétféle kiadásban is megjelent.

BENEDEK ELEK, aki akkor már nagyon ismert, népszerű író volt, 1893-ban ajánlatot tett az Athenaeumnak, hogy ír egy „a magyar nemzet java meséit magában foglaló művet, modern irodalmi és amellet népszerű irányban”. Nyilvánvaló volt, hogy a magyar nép meseanyagának összegyűjtése és irodalmi feldolgozása közművelődési szempontból nagyjelentőségű vállalkozás és az Athenaeum vezetősége kezdettől fogva egyetértett Benedek Elekkel abban, hogy ez a munka, ha létrejön, „soha el nem avuló irodalmi értékű kiadvány” lesz, de az a körülmény, hogy Benedek nem kevesebb, mint 150 ívre tervezte a munkáját, nagyon megnehezítette a különben szükséges munka kiadását. Ha a gyűjtemény csakis öt nagy kötetben jelenik meg, a közönség körében aligha terjedhet el. Az Athenaeum, hogy a kiadást lehetővé tegye, azt a megoldást találta, hogy a „Magyar mese- és mondavilág”-ot előbb füzetes vállalatként adta ki s azután öt nagy kötetben; majd később, mikor már az egész anyag együtt volt, a meséket tárgyak szerint csoportosítva kisebb kötetekben is kiadta az „Athenaeum Mesekönyvtára” címmel. Ennek a vállalatnak nem remélt nagy sikere volt: az egész gyűjteményből most már a negyedik kiadás van forgalomban; a teljes műből eddig 50.000 kötetet nyomtak, míg a Mesekönyvtár egyes darabjaiból összesen körülbelül 100.000 kötet kelt el. Természetes, hogy minden iskolai és minden népkönyvtár megszerezte a Magyar mese- és mondavilágot, mely hivatalos könyvtári statisztikai adatok szerint a magyar tanuló ifjúságnak legkedveltebb olvasmánya. „A népköltés gyöngyei” című kötete megint nagyon kelendőnek bizonyult. Szépirodalmi munkái közül néhányat szintén az Athenaeumnak adott át Benedek Elek; nevezetesen az Athenaeumnál jelent meg a „Csendes órák” című elbeszéléskötet, „Egy szalmaözvegy levelei”, „Husár Anna”, „Galambok” és a „Szív könyve”, ez utóbbi már három kiadást ért meg. Egy másik nagyszabású munkában Benedek Elek a magyar nemzet multját írta meg könnyű, elbeszélő stílusban, igen eredeti szempontok szerint, két nagy kötetben. Ez is nagyon elterjedt munka, bár népszerűsége nem versenyezhet a Magyar mese- és mondavilágéval. A szépirodalmi kiadványok között kell megemlékeznünk „A magyar nép multja” című kétkötetes nagy munkáról, bár ezt a szerző nem szépirodalmi, hanem tudományos munkának szánta. Benedek Eleknek e könyv megírásakor az volt a terve, hogy történelmet ír a „föld népének”, a parasztnak szempontjából; ő maga így határozta meg a célját: „Eléje teríteni a magyar népnek, a föld népének ezeresztendős történetét, hol jobbra, hol rosszabbra forduló állapotát; végigvezetni a törekvések, küzdelmek ezeresztendős útján, amely törekvéseknek, küzdelmeknek hol nyílt, hol rejtegetett célja ez volt: szabadság, egyenlőség, testvériség.” Ennek az alapeszmének megfelelő az első kötet címe: „A szolgaságtól a szabadságig.” Ez a magyar népnek a története; a második kötet, amelynek címe: A bölcsőtől a sírig”, az egyének a története. A második kötet tartalma: Fészekrakás. – Család és iskola. – A nép lelke. A veradó. – Erdőn, mezőn. – A faluban. – A temetőkertben. Sok néprajzi és néplélektani megfigyelés is kerül itt az író művészi tollára.

BENICZKYNÉ BAJZA LENKE az olvasóközönség elég jelentékeny része előtt sokkal népszerűbb volt, semmint azt a műveiről írott kritikákból gondolhatnánk. Még a hetvenes években írta az Athenaeum számára az „Itt és a jövő életben”, 1884-ben a „Ruth”, 1885-ben az „Első

nyom” és 1889-ben a „Szabály ellen” című regényeket; ezek közül az „Első nyom” és az „Itt és a jövő életben” később az Athenaeum Olvasótárában újabb kiadásban is megjelent. Mikor 1896 végén a Budapesti Hirlapban akkoriban megjelent „Kiközösítve” című regényét könyvalakban való kiadásra felajánlotta, az Athenaeum az ajánlatot elfogadta. Pár évvel később ugyancsak az Athenaeumnál jelent meg tőle a „Két szív harca” is.

BEÖTHY ZSOLT nemcsak mint az irodalomtörténet művelője, hanem mint regényíró is összeköttetésben volt az Athenaeummal; kétkötetes nagy regényét, a „Kálozdy Bélá”-t az Athenaeum adta ki.

BIRÓ LAJOS aratta a legnagyobb sikert a magyar irodalomban az utolsó években. Sikere tartósabbnak ígérkezik, mert első feltűnést keltő kötetét szinte rohamos gyorsasággal követte műveinek egész özöne s az újabb munkák között nem volt egy sem, mely a visszaesés aggodalmát ébreszthette volna az olvasóban. A „Budapestiek” még csak novella-kötet volt, de már két kiadást ért, épen úgy a „Serpolette” is. Igen népszerűekké váltak a „Gloria”, a „Kis drámák”, „A császár és más férfiak”, a „Szolgák országa”, „A jövő országútján”, „A háború”, „Vízözön”. Pár év leforgása alatt ennyi könyv ritka nagy munkásságra vall.

BRÓDY MIKSA eddig beérte színpadi és újságírói sikereivel, könyvsikerekre még nem pályázott. Egy kis munkája, a „Klotho” az Athenaeumnál jelent meg a Modern Könyvtárban.

BRÓDY SÁNDOR csak a legújabb időben került az Athenaeummal összeköttetésbe. Már 1894-ben szerződést kötött ugyan az Athenaeummal, hogy „Három nászkoszorú” című regényét, melyet eredetileg a Magyar Hirlap számára írt, könyvalakban az Athenaeum Olvasótárában fogja közzétenni, ez a kiadás azonban elmaradt. Legújabbán Bródy két színműve, „A dada” és „A szerető” jelent meg az Athenaeumnál, továbbá az Olcsó Regény kötetek között a „Két szöke asszony”. A Modern Könyvtárban, tehát az Athenaeumnál adta ki Bródy végül „A felboncolt szív” című elbeszélését.

CHOLNOKY VIKTOR utolsó munkái közül valók a „Beszélgetések”, melyeket a Modern Könyvtárban adott ki; a kora véget ért kitűnő író, kinek nagy tudása és írói készsége annyira hasonlít Tóth Bélához, nem mindennapi talentumát sokszor ily apróságokra pazarolta.

CSÁTH GÉZA, a kitűnő muzsikusz, mint novellaíró is a legfigyelemreméltóbb tehetségek közé tartozik. „Schmith mézeskalácsos” a Modern Könyvtár egyik legjobb novelláskönyve.

CSIKY GERGELY kiadója az Athenaeum volt; a magyar társadalmi dráma legbuzgóbb művelőjének színműveit a társulat tizenennyolc kötetben adta ki, igen olcsó áron. „A proletárok”-nak még 80 krajcár volt a bolti ára, az utolsó drámákat azonban már 50 krajcárért bocsátották forgalomba.

DALMADY GYÖZŐ is szerepel az Athenaeum írói között, bár az Athenaeum költemények kiadására mindig a legnehezebben szánta el magát. Az akták szerint Dalmady „Hazafias költemények” című kötetének kiadását elvi jelentőségű viták előzték meg a társulat kebelében. Mivel Dalmady akkoriban (1893) a népszerűbb és kedveltebb poéták közé tartozott, kötetét a verses művek iránt érzett általános bizalmatlanság ellenére is kiadták – és sikert arattak vele.

ENDRŐDI SÁNDOR legelőször műfordításai révén került az Athenaeummal szorosabb kapcsolatba. 1891 nyarán felszólította őt az Athenaeum Heine „Buch der Lieder” című gyűjteményének lefordítására és erre Endrődi készséggel vállalkozott is. A magyar irodalomnak nagy nyeresége volt e költői szépségekben bővelkedő, Heinehoz valóban méltó fordítás és méltán aratott nagy sikert a könyvkereskedelemben is. A „Dalok könyvének” úgy képes, mint egyszerű kiadása sok ezer példányban került a közönség kezébe. Endrődi eredeti költeményei közül a szinte szenzációs erővel ható „Kuruc nóták” is az Athenaeumnál jelentek meg; valamint az „Isten felé” című kötet is, mellyel Endrődi elérte költői pályájának delelőjét. Nagyon érdekes és irodalmi szempontból jelentős vállalkozás volt „A magyar költészet kincsháza” című gyűjtemény is, melyet Endrődi szerkesztett az Athenaeum számára. E nagy műben nemcsak antológiát akart adni Endrődi és az Athenaeum, hanem egyszersmind irodalmi és esztétikai tájékoztatást is. 1893 őszén tervezték ki e nagy munkát ötven ívre, a költői szemelvények mellett elég bő irodalmi tartalommal is; a magyar költészet történeti áttekintésének megírását Kardos Albertre, a magyar verstan vázolását Négyesy Lászlóra, a líra elméletét Endrődire, az elbeszélő költészet elméletei Erdélyi Pálra, a dráma elméletének megírását pedig Névy Lászlóra bízta. Ugyancsak a nagy antológia mintájára készült később az ifjúság számára, a „Magyar költészet kis kincsháza” című kötete Endrődi Sándornak.

ERDŐS RENÉE-nek, a sokat emlegetett kiváló írónőnek nagy regényét, „Az új sarj”-at, melyben egy érdekes leánynak a történetét vallomások formájában adja elő, az Athenaeum juttatta a könyvpiacra két kötetben. Az érdekes írónőnek nagy feltűnést keltő verses munkái közül csak egy, a legújabb jelent meg az Athenaeumnál: a „Sibyllák könyve” 1918 elején.

FÁY ANDRÁS posthumus munkáját, az „Attilá”-t az Athenaeum adta ki. Sajnos, már késő volt az íróra nézve, mikor nagy képességeit az Akadémia felismerte. Az ismeretlenségből egyszerre felbukkanó író munkáját már a fia, Fáy József bízta rá az Athenaeumra, hogy bocsássa a nagyközönség ítélete elé.

GAAL MÓZES, a kitűnő pedagógus, nem volt mindig ifjúsági író; írt ő a felnőttek számára is novellákat, melyeknek gyűjteményét a „Kisebb történetek” szerény címe alá foglalta össze az Athenaeum Olvasótárának III. évfolyamában. Az Athenaeum számára írott ifjúsági műveiről másutt emlékezünk meg.

GYARMATHY ZSIGÁNÉ erdélyi történeteit igen sokan olvasták a nyolcvanas-kilencvenes években. Egyik legelső munkája, mely az Athenaeum kiadásában jelent meg, „Az ifjú pap. Regény a kalotaszegvidéki életből”. Ezt követte a „Monostory Katinka” című regény a szabadságharc idejéből. Az Athenaeum Olvasótárában a „Régi urak, új parasztok” és az „önkéntes mártírok” kitűnő paraszt típusaival nagy olvasóközönségre tett szert.

GYÓNI GÉZA kiadója az Athenaeum volt; itt jelentek meg a „Levelek a kálváriáról”, az Athenaeumé a przemysli példány után nyomtatott „Lengyel mezőkön” s a költőnek tragikus halála után megjelent kötet, „Az élet szeretője” is.

HELTAI JENŐ két regényét bocsátotta az Athenaeum rendelkezésére; mindkét regényben a magyar bohémvilág alakjai szerepelnek, akiknek Heltai a mestere. A „Hét sovány esztendő” az Athenaeum Könyvtárnak, „Az utolsó bohém” pedig a múlt évben az Olcsó Regénynek népszerűségét növelte.

HOCK JÁNOS, az imádságok és böjti prédikációk ritka népszerűségű írója, szépirodalmi munkáit is összefoglalta egy kötetbe; ezeket a tárcákat, melyek eredetileg különféle lapokban jelentek meg, „Szivárvány” címmel adta ki az Athenaeum.

JÓZSEF FŐHERCEG is az Athenaeum írói közé tartozik: poétikus munkája, az „Erdei magány”, a legszebben illusztrált magyar könyvek egyike.

JUSTH ZSIGMOND az első magyar író, ki Párisért rajongott, de ő Párisban is meg tudott maradni ízig-vérig magyarnak. „Delelő” című elbeszéléskötete, mely az Athenaeum Olvasótárában jelent meg, a fiatalon elhunyt írónak legmaradandóbb értékű munkája.

KAAS IVOR BÁRÓ „Ítéletnapja” című szomorújátékát is az Athenaeum adta ki.

KABOS EDE jól átgondolt és szépen megmunkált novelláiból két értékes kötet jutott az Athenaeumnak: a „Vándorok” című könyv, melynek történetei főként akkor tetszettek a magyar olvasóközönségnek, amikor a művészek, artisták és egyéb bohémek még divatban voltak, s a „Koldusok” címmel kiadott elbeszélések.

KAFFKA MARGIT legeredetibb írónőink egyike, aki igen rövid kísérletezés után előkelő helyet vívott ki a modern irodalomban. Első munkájának (1906) „Kaffka Margit könyve” volt a címe; Sassy Csaba készített e kötethez illusztrációkat. „Gondolkodók” című elbeszéléskötete már nagy népszerűsége tett szert, valamint később a Modern Könyvtár újabb füzetei között megjelent két munkája is: „Csonka regény”, „Utolszor a lyrán”.

KANIZSAY FERENC nagytehetségű író volt, de korán sírba szállott. Egész írói működését elnyelték az újságok, amelyeknek szolgálatában állott. Még élt, mikor „Büntársak” című, igen figyelemreméltó munkája megjelent a Modern Könyvtár egyik füzeteként és e kiadvány révén megérhette Kanizsay Ferenc legalább az első irodalmi sikert, mely rá nézve, sajnos, már egyszersmind az utolsó is volt.

KARINTHY FRIGYES első nagy sikerét az „Így írtok ti” című kötetrel aratta, melyben a mai magyar írók karrikaturái megnevettették az egész magyar olvasóközönséget. Szatirikus, humoros munkái közül ugyancsak a Modern Könyvtárban jelent meg a „Budapesti emlék”, a „Grimasz” és a „Beszéljünk másról”, önálló kötetként: a „Görbe tükör”. Komolyabb munkái az Athenaeum kiadásában a „Ballada a néma férfiakról”, a „Találkozás egy fiatal emberrel”, „A bűvös szék” és „A repülő ember”; ez utóbbiban a repülő pszichológiájával bibelődik igen szellemesen. Nagyobb írói kvalitásokat árul el ennek az írónak „Két hajó” című novelláskötete.

KÁLNOKI IZIDOR, a kitűnő Vulpes, a Modern Könyvtárnak egyik legnépszerűbb írója. E gyűjteményben jelentek meg „Négylábúak”, „Füst és hamu”, „Háborús tréfák” és „Újságíróiskola” című munkái. Komolyabb munkái közül az „Apa és fia” jelent meg az Athenaeum kiadásában, továbbá a „Klárika doktor”, mely az Athenaeum Könyvtár egyik legnépszerűbb kötete.

KECSKEMÉTI LIPÓT, a tudós rabbi nagy szolgálatot tett az irodalomnak, mikor a zsidó poéták számos jeles művét lefordította magyar nyelvre. Ezt az antológiát az Athenaeum „Zsidó költőkből” címmel hozta forgalomba.

KEMÉNY SIMON, Az Est kitűnő vezércikkírója, a legritkább szavú és a legeredetibb költők egyike. A „Balkon” című munkája, mely inkább füzet, mint kötet, a Modern Könyvtár egyik legértékesebb darabja.

KENEDI GÉZA, aki inkább filozófus, mint szépíró s inkább publicista, mint filozófus, mindig „problémákkal” foglalkozik, amelyek aktuálisak és érdekesek. A mai naphoz való szoros kapcsolódásuk oly nagy, hogy szinte már nem is az irodalmi, hanem a gyakorlati jelentőség színében tűnnek fel; talán ez a magyarázata annak, hogy „Az élet könyve” megérte a második kiadást. Ugyanez a sors vár bizonyára „Anekdóták” című könyvére is. „Száz eset az életből” című könyvének szintén sok olvasója volt.

KISS JÓZSEF tulajdonképpen nem volt az Athenaeum írója, bár lapja, „A Hét” az Athenaeum nyomdájában készült; a kitűnő költő művei más könyvkiadónál jelentek meg, de utolsó verseskönyvének, az „Avar”-nak kiadását már az Athenaeumra bízta.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, a finomlelkű poéta, „A szegény kis gyermek panaszai”-nak a Modern Könyvtárban való megjelenése után egyszerre a legnagyobb figyelmet keltette az irodalom barátai között. Az „ősz koncert” címen kiadott verskötetnek is nagy sikere volt. Kosztolányi prózai munkái közül az Athenaeumnál jelent meg a „Bolondok” és a „Beteg lelkek” című novelláskötet.

KOZMA ANDOR, a poéta, egy időben vidám elbeszélések írásában lelte kedvét. Ebből az időből való a „Humoros históriák” című elbeszéléskötet, mely az Athenaeum Olvasótára VI. évfolyamának egyik keresett darabja volt. „Szatírák” és „Magyar szimfóniák” című versesköteteit is az Athenaeum adta ki.

KÓBOR TAMÁS két erős könyvvel szerepel az Athenaeum Könyvtárban, melynek legelső száma a „Komédiák” című kötet volt; ugyane gyűjteményben jelentek meg a „Cognac-idillek”. E két kötetet másfél évtizeddel megelőzte Kóbor első regényeinek egyike, „A tisztesség nevében”, az Athenaeum Olvasótárában. Az Athenaeum adta ki az „Aszfalt” című kötetét is.

KÖVÉR ILMA rövid ideig szerepelt az íróvilágban; legjobb munkája, „Margit férje”, egy izgalmas családi történetnek az elbeszélése két kötetben, az Athenaeum Olvasótára X. évfolyamában jelent meg. Ugyancsak ebben a gyűjteményben adta ki később az író „Bárán-felhők” című elbeszéléskötetét is.

KRÚDY GYULA elbeszélő munkáinak nagy terméséből három füzetet adott az Athenaeumnak: a Modern Könyvtárban megjelent „De Ronch kapitány csodálatos kalandjai”, a „Csurli és társai” és az „Első szerelem” romantikus mesék gyűjteményei.

LAKATOS LÁSZLÓ sajátos írói modora, mely a részletekben oly sok kitűnő francia írótt juttat eszünkbe, egy munkájában sem ütközik ki annyira, mint „A francia menyasszony”-ban, mely a Modern Könyvtárban jelent meg.

LAUKA GUSZTÁV már öregen, de még életkedvvel tele kopogtatott be az Athenaeum ajtaján „víg beszélőivel”, melyek közül az Athenaeum két kötetet adott ki „A jó régi világ”, majd „A gondtalanok” címmel.

LENGYEL LAURA, ki egykor a Budapesti Hirlapnak igen kedvelt tárcaírója volt, legjobb munkáiból összegyűjtött egy kötetrevalót s „Álmok” címmel az Athenaeum Olvasótárában adta ki, ahol könyvének szintén elég szép sikere volt.

MALONYAY DEZSŐ két könyvet írt az Athenaeum számára; az egyik a „Vergődés” című novellagyűjtemény, a másik „Az utolsó” című nagy regény. A regényen roppant meglátszik a csaknem egy évtizedig tartó párisi studium, annyira franciás ez a munka, hogy már szinte utánzatnak látszik egy kihalt nemzetség utolsó sarjának a rajza. A „Vergődés” egyes darabjai azonban klasszikus tökéletességűek; a kis zsánerképek megfestésére az írónak több gondja és több türelme volt.

MÉRAY-HORVÁTH KÁROLY, a szociológus, egy szenzációs regénnyel lepte meg a világot: „Amerika Cézárja” egyszerre meghódította a magyar olvasóközönséget s az Athenaeum Könyvtár másik nagy sikerével, Kellermann „Alagút”-jával, felvehette a versenyt. Az Athenaeumnál jelent meg Méray-Horváthtól az „Örök tűz” és az „Uj világ felé” is, kisebb munkái közül pedig a Modern Könyvtárban „Ritta meséi”. Méray-Horváth tudományos munkásságáról másutt már megemlékeztünk.

MÓRICZ ZSIGMOND előbb egy novelláskötetét adta ki az Athenaeumnál „Mesék a zöld fűvön” címmel, majd nagy regényét, a „Kerek Ferkó”-t az Athenaeum Könyvtárban. Mindkettőnek nagy sikere volt.

NAGY ENDRE az Athenaeummal csak a Modern Könyvtár révén került összeköttetésbe, mikor „A pólai győző” című elbeszélése, több más apró munkájával együtt, ebben a gyűjteményben jelent meg.

PAPP DÁNIEL is a korán elhunyt nagy tehetségek közé tartozik; ami kevés munkája megmaradt, mind csupa ifjúkori alkotás, tele őserővel. Papp Dániel a kisvárosi alakoknak volt kitűnő megfigyelője; „Rátótiak” című regénye az Athenaeum Olvasótárában egy kis városka egész társadalmát nagy realizmussal tárja elénk; alakjai azonban nemcsak igazak, de érdekesek is.

PEKÁR GYULA két érdekes novelláskötetet adott az Athenaeumnak; régibb a „Homályban” című igen hangulatos könyv, újabb a „Szoborszép asszony”, sok lélek-analizissal – Pekár módjára. Igen szépen stilizált munka volt „Az esztendő legendája” és két kötet jó útirajz, az „Északon és délen.” A szintén az Athenaeumnál megjelent „Don Juan”-nak nagy sikere volt: Pekárnak ez a könyve csakhamar megérte a második kiadást is.

PETELEI ISTVÁN legeredetibb elbeszélőink egyike, Erdély legjobb írója az újabb korban, de életében mégsem méltányolták érdeme szerint. Sajnos, sohasem tudott egészen belekapcsolódni az irodalmi életbe és így aránylag igen kevés munkája vált ismeretessé. „Vidéki emberek” című novellagyűjteménye az Athenaeum Olvasótára VI. évfolyamában jelent meg 1898-ban.

RADÓ ANTAL kétkötetes „Irodalomtörténeti anthológiá”-t szerkesztett az Athenaeum részére; az első kötetben latin, a másodikban pedig görög költőktől közöl szemelvényeket magyar fordításban, az írókat és műveiket ismertető bevezetésekkel.

RÁKOSI VIKTOR 1896-ban lépett először összeköttetésbe az Athenaeummal, mikor a társulatnak eladott egy kötet humoros elbeszélést. Ez a gyűjtemény a Budapesti Hírlapból válogatva, „Barnabás rabsága és egyéb elbeszélések” címmel az Athenaeum Olvasótára XI-ik évfolyamában jelent meg.

REVICZKY GYULA költeményei már csak a költő halála után kerültek az Athenaeum kiadványai közé. Koroda Pál „mint Reviczky Gyula szellemi hagyatékának jogi tulajdonosa” egy 1894 május 19-én kelt szerződéssel rábízta az Athenaeumra Reviczky összes költeményeinek kiadási jogát. Ugyanakkor átadta Koroda az Athenaeumnak Reviczky két kötetét, az „Ifjúságom” és a „Magány” című versgyűjteményt, melyet még kéziratban kapott annak idején a költőtől. Reviczky költeményei most már harmadik kiadásban forognak közkezen.

RÉVÉSZ BÉLA két kis füzetrel szerepel a Modern Könyvtárban; az egyiknek „A völgyben”, a másiknak „A lárva mögött” a címe; mindkettőben apró novellákat közöl az író.

SEBŐK ZSIGMOND a legszerényebb és legértékesebb magyar írók egyike volt, akinek igazi nagyságát csak utolsó éveiben ismerték fel. Vagy harminc éve, hogy Szegeden megjelent egy elbeszéléskötete; amikor Budapestre felkerült, csak évek múlva hozta el második könyvét, az „Elbeszélések” című kötetet az Athenaeumhoz, mely ezt a könyvet az Olvasótár első évfolyamába illesztette be.

SZABÓNÉ NOGÁLL JANKA hosszú ideig a legnépszerűbb és a legtehetségesebb magyar írónő volt: úttörő azon nők számára, kik az irodalmi munkát választották élethivatásul. Szerényen az egyszerű „Elbeszélések” címet adta novellái gyűjteményének, mely az Athenaeum Olvasótárának III. évfolyamában jelent meg. „Pipiske” című regényének, melyet fiatal leányok számára írt, már nagyobb sikere volt.

SZÁSZ KÁROLY (a püspök) 1891-ben jutott összeköttetésbe az Athenaeummal, amikor a „Nibelungok” fordításának új kiadását eladta a társulatnak. Még 1869-ben fordította le a Nibelungokat Szász Károly a Kisfaludy-Társaság számára; ez az első kiadás azonban, valamint egy későbbi képes kiadás (Ráth Móránál), már a nyolcvanas évek végén teljesen elfogyott. Az új kiadás tehát teljesen megokolt volt és sikere igazolta is e vállalkozást.

SZEDERKÉNYI ANNA hosszas kísérletezés után egy regénnyel vált egyszerre ismeretessé az egész magyar olvasóközönség előtt, mikor az Athenaeum Könyvtárban megjelent legnagyobb szabású munkája: „Mire egy asszony eljut odáig”. Ugyancsak az Athenaeum kiadvá-

nya volt „A nagy nő” is. Kisebb munkái a Modern Könyvtárban: „A kőfalon túl”, „A csodálatos sziget”, „Laterna magika”.

SZEMERE GYÖRGY, napjainknak legtermékenyebb magyar írója, már két kötetet adott az Athenaeum Könyvtárnak: az egyiknek „Két világ”, a másiknak „Apró regények” a címe. Az Athenaeum részére írta Szemere „Hazátlanok” című regényét. A Modern Könyvtár gyűjteményében jelent meg „A siralomházban” című kisebb munkája.

SZÉP ERNŐ a próza nagyon népszerű lírikusa, – múltó hangulatoknak írója, amelyek azonban folyvást visszatérnek. „Sok minden” a címe annak az Athenaeumnál megjelent kötetének, melyben az élet csupa jelentéktelen epizódjaiból fakadt érzéseit és gondolatait írja le.

SZILÁGYI GÉZA verseivel, irodalmi tanulmányaival, művészi tollal írott novelláival és satirikus írásaival szerepel az Athenaeum írói között. „Az ördög nyája” finomművű elbeszélések gyűjteménye. A „Könyvek és emberek”, „Versek” és satirikus cikkeinek gyűjteménye: „Ez Pest!”, „A háború mellől” a Modern Könyvtár füzeteként jelent meg.

SZINI GYULA először a Modern Könyvtár révén került az Athenaeummal összekötetésbe; ebben a gyűjteményben jelentek meg „Studiumok”, „Vándortáska” és „Napoleon szerelmei” című, igen népszerű munkái. Legnagyobb sikerét azonban egyik nagyobb munkájával, az Athenaeum Könyvtárban megjelent kötetével, a „Rózsaszínű hóval” aratta.

SZOMAHÁZY ISTVÁN elbeszélő művei közül a „Biarritz és társa” címmel összefoglalt novellagyűjtemény szerepel az Athenaeum kiadványai között. Humorisztikus tárcái közül ugyancsak az Athenaeum tulajdonába került „A férjhezmenés művészete” című kötet, majd a „Krakélerek alkonya” is. „A kártyakódex” már szinte tudományos munka: a legjobb írók, Jókai, Mikszáth stb. ismertetik benne, igen elmésen, Szomaházy vezetése alatt, a legnépszerűbb kártyajátékokat.

SZOMORY DEZSŐ több munkáját az Athenaeumnál adta ki; itt jelent meg „Az isteni kert” című novellagyűjtemény; egy másik érdekes munkája, „A pékné” oly népszerű lett, hogy két kiadást is ért.

SZOMORY EMIL főként a háború alatt adott a közönség elé elbeszélő munkákat ; a háború előtt írt műveiből a Modern Könyvtárban jelent meg egy kis novellagyűjtemény, amelynek „Komédia” volt a címe.

SZÖLLŐSI ZSIGMOND „Az Ollenburg-dinasztia” című elbeszéléskötetével keltett legelőször feltűnést az irodalomban; amikor ez az első kötete megjelent, Rákosi Jenő hívta fel a közönség figyelmét az új írónak nagyszerű talentumára és filigrán íróművészetére. Szöllősi legújabb munkája, a „Párbaj a korzón” szintén az Athenaeumnál jelent meg.

THURY ZOLTÁN a modern magyar irodalomnak sok reménységét vitte magával korai sírjába: alighogy felfedezték, máris meg kellett halnia. A „Regénymesék”, melyeket az Athenaeum adott ki Olvasótárában, nagyszabású regények vázlataiul tekinthetők. Egy vidéki újságtól a fővárosba feljött, ismeretlen nevű író volt Thury, mikor e könyvét eladta, de mire a művét

kinyomatták, már feltűnést keltett tárcáival. Az Athenaeum nem is késett az írói tiszteletdíjat utólag megtoldani, arra hivatkozva, hogy a szerződés megkötésétől a könyv megjelenéséig Thury „ismert író” lett és így most már nagyobb tiszteletdíj jár neki, mint amennyit egy ismeretlen író kaphatott. Komor hangulatú elbeszéléseinek gyűjteménye, mely „Közönséges emberek” címmel jelent meg, szintén az Athenaeum kiadványa volt.

TOLNAY LAJOS szépirodalmi munkáit korábban felejtette el a világ, mint e művek érdemelték volna. Tehetséges és gondos író volt Tolnay, ami a tolla alól kikerült, értékes irodalmi alkotás volt; azok közé tartozik, akiket haláluk után még egyszer fölfedeznek. Az Athenaeum adta ki tőle a „Csak egy asszony!” című regényt, „Beszélyek” címen kétkötetnyi elbeszélését, majd „A grófné ura” című nagystílű regényt. Ugyanitt jelentek meg az „Életképek”, „Az urak” és az író legjobb munkája, a „Dániel pap lesz” című regény.

TORMAY CECIL az Athenaeumnál kezdte meg írói pályáját. A kiváló regényíró eleinte csak apró novellákat írt, csupa romantikával, folyton a szerelemről. Első gyűjteménye, melyet az Athenaeum adott ki, az „Apród-szerelem” című novelláskötet volt.

TÓTH BÉLA az Athenaeum legeredetibb és legérdekesebb íróinak egyike volt. Ez a kitűnő újságíró nemcsak nagyon tanult ember volt (tudományos értékű munkáival más helyütt, a tudományos kiadványokról szóló fejezetben foglalkozunk), hanem egyszersmind nagytehetségű szépíró is. Legelső munkája, a „Konstantinápolyi emlékek”, valamint második könyve, a „Tollhegygel” cím alatt kiadott tárcagyűjtemény az Athenaeumnál jelent meg. Keleti tárgyú elbeszélései szinte felülmúlhatatlanok. 1897-ben adta ki tőle az Athenaeum a „Boldogasszony dervise és egyéb elbeszélések” című kötetet, melynek újabb kiadása az Athenaeum Könyvtárban bizonyíték amellet, hogy az élte delén elhunyt kitűnő író a közönségnek ma is kedveltje. Tóth Béla nem tartotta magához méltatlan munkának egy-egy kitűnő francia író műveinek lefordítását sem; Bourget „Asszonyi szív”, „Hazugságok”, „Bűnös szerelem” című regényeit az Athenaeum számára Tóth Béla fordította le oly művészi formában, mely méltó az eredeti szöveghez.

TUTSEK ANNA, a leányok kedvelt írónője, „Magunkról” címmel foglalt össze egy kötet elbeszélést, mely a millennium esztendejében az Athenaeum Olvasótárában jelent meg.

UJHELYI NÁNDOR egészen új név volt még az irodalomban, mikor az Athenaeum 1914-ben megvette tőle „1914” című regényét. E könyv nem keltett ugyan szenzációt, de Ujhelyi későbbi sikerei igazolták az Athenaeumnak azt az elhatározását, mellyel utat nyitott a még ismeretlen új írónak a közönséghez.

VAJDA JÁNOS „Béla királyfi” című, hat énekre beosztott „költői beszélyt” az Athenaeum adta ki. A Kisfaludy Társaság által kiadott „Kisebb költeményei”-t is az Athenaeum hozta forgalomba. A kitűnő költőnek egyik bizarr, de nagyon érdekes ötlete volt az, hogy megírja „A szerelem szótárát”. 1881-ben ajánlotta fel ezt a munkáját az Athenaeumnak, arra hivatkozva, hogy „ezen, a minden rendű és nemű ifjúság, egyáltalán az olvasni képes összes nagyközönség előtt kedves könyv a legtartósabb és legszélesebb elterjedésre számít”. Az Athenaeum szívesen fogadta az ajánlatot és ki is adta az érdekes könyvet, melyen Vajda nincs megnevezve mint szerző, hanem csak nevének kezdőbetűit tüntette fel a következő, ma már szokatlanul hosszú címben: „A szerelem szótára és kalauza. Szólamok, kifejezések, bókók; történelmi, hitregei adalékok; általán a szerelemre vonatkozó ismeretek gyűjteménye; annak

különbféle viszonyaira alkalmazott levelezési mintákat és a házasságra vonatkozó életelveket, tanácsadásokat tartalmazó függelékkel. Hazai és külföldi források után összeállítva V. J. által”. Voltak magyar költők, akik részint a szerelem, részint a házasság dolgában még boldogtalanabbak voltak, mint Vajda János; de nem volt még költő, aki akár a szerelem, akár a házasság dolgában ügyetlenebb lett volna, mint ő. E nagy különc azonban mégis valóságos mesternek érezte magát a szerelem dolgaiban s a női szív egyetlen ismerőjének tartotta önmagát. Bizonyíték erre nézve „A szerelem szótára” is. Nem valószínű, hogy „A szerelem szótárát” praktikus haszonnal olvasta valaki, de bizonyos, hogy mindenki irodalmi élvezetet találhatott benne.

VAY SÁNDOR GRÓF a XIX. század második felének társadalmi történetéhez a legtöbb adatot szolgáltatva a hírlapokban közzétett visszaemlékezéseiben. Részint személyes élményeket ad elő nagy közvetlenséggel (néha egészen elérzékenyedve), részint pedig a családjában és társaságában régente hallott dolgokat. Nem közvetetlen, de azért élő szóból szerzett információi a XIX. század közepénél régebbi időkbe is visszanyúlnak. Munkái közül a legérdekesebbeket az Athenaeum adta ki „Régi magyar társasélet” címmel 2 kötetben. A szerző, ki különben sem használja valódi nevét (mert a „Vay Sándor” csak írói neve volt az ifjúkora óta mindig férfiruhában járó gróf Vay Saroltának), „D’Artagnan” néven szerepel e két értékes kötet címlapján. Valamikor a lapokban is ezt a nevet használta a szerző.

VÁRADI ANTAL „Iskarioth” című drámája nemcsak akadémiai pályadíjat nyert, hanem a színpadon is nagy sikert aratott, sőt mint könyvkiadvány is nagyon jól bevált, – az Athenaeum igen rövid idő alatt három kiadást rendezett belőle sajtó alá.

VÉRTESI ARNOLD a maga idejében a legtermékenyebb magyar novellaíró volt, – ezernél több elbeszélést írt. „Fürdön” című elbeszéléskötetét, valamint „Mézeshetek”, „Eltévesztett utak”, „Fényes házasság” című regényét az Athenaeum Olvasótára adta ki. Az író utolsó munkái közül a „Mindhiába”, „Az ugaros-karádi közbirtokosság” s az „Előre” ugyanitt jelent meg.

VÉRTESY GYULA, egykor a Fővárosi Lapok legnépszerűbb novellistája, az Athenaeum írói között egy kötettel szerepel, melynek címe: „Elbeszélések”. (Athenaeum Olvasótára, III. évfolyam.) Apró társadalmi rajzok vannak e gyűjteményben összefoglalva.

VILLÁNYI ANDOR a legújabb magyar írók közül való, de mindjárt legelső kis könyvével, az „Attak” című dialógus-gyűjteménnyel, melyet az Athenaeum adott ki, nem közönséges figyelmet keltett további írásai iránt.

WERNER GYULA a kilencvenes években a napilapok legelőkelőbb regényírója volt. Mindig a magyar társadalomból válogatott alakjai főként a vidék olvasóközönségének nagyon tetszettek. Az Athenaeum Olvasótárában szinte egymást érték Werner nagy regényei, a háromkötetes „Megvirrad még valaha”, a kétkötetes „Kendi Imre házassága”. Szintén az Athenaeum kiadványa volt a „Besztercei diákok” című nagy regény.

WOHL JANKA nővérével, Wohl Stefániával együtt a hetvenes-nyolcvanas években ismert író volt; szalonjukban előkelő politikusok, főpapok és írók gyakran megfordultak. A két nővér novelláit együtt adta ki az Athenaeum „Beszélyek és tárcák” címmel, majd külön adta ki Janka könyvét, „Egy modern hölgy breviáriumát”.

WOHL STEFÁNIA „Hátrahagyott iratait” halála után összegyűjtette az Athenaeum és két kötetben kiadta.

Mindezeken kívül, akiket itt felsoroltunk, voltak még az Athenaeumnak olyan írói is, akikről ma már legfeljebb csak a lexikon tud, de senki sem beszél; így pl. Acsády Ignácról, a történettudósról ma már csak a lexikon meséli, hogy regényíró is volt. A „Fridényi bankja” nagyszabású, kétkötetes munka volt; a maga idejében olvasták is, de azért Acsády mégis inkább mint történetíró öröközte meg nevét az irodalomtörténetben. Az „Adácsi” álnevű szerző (Rodiczky Jenő) szintén nagy sikert várt valaha „Aquarellek és croquik a gazdatiszti életből” című kötetétől, melyhez Rákosi Jenő írt előszót, de a nagy siker mégis elmaradt.

„Bogdanovics György”, Beksics Gusztáv írói hajlamú felesége is a múlté már egészen, nemcsak ő maga, de minden munkája is, pedig annyira rajongott az irodalomért, hogy talán még álmában is regénycselekményeket szövögetett. Csengey Gusztáv, a poéta, akinek egy verse („De világos a cár palotája”) halhatatlanná vált, regényeket is írogatott; ilyenfajta munkái közül az Athenaeum adta ki „A vadonban” című regényt. Ma már teljesen elfeledték Erdélyi Gyulát is, kinek művei közül „A mult” című regény szerepelt az Athenaeum kiadványai között. Gonda Dezső budapesti ügyvéd novellista akart lenni ifjú korában: „Ismerőseim” című kötetét az Athenaeum adta ki, Angyalffy Erzsébet rajzaival. Nagyobb sikere volt Margitay Dezsőnek, ki „A hivatal” című regényt írta az Athenaeum Olvasótára számára. Érdekes kísérlet volt az irodalom terén báró Horváth Miklós regénye is: „Akik sorsunkat vezérlik”. Néhai Márkus József is írt egy kis könyvet az Athenaeum számára „Hamis bálványok” címmel. Kvassay Ede kétkötetes regénye, „Ahol az ember kezdődik”, egykor divatos olvasmány volt. Bartók Lajos, a költő, a regényírással is kísérletezett: „A szemfényvesztők” két kötete a költő szatirikus hangulatainak szülötte. A szorgalmas Sziklay János az Athenaeumnak is írt egy regényt, „A szerelem apostolait”. Kazár Emil „Össze-vissza” címmel két kötet elbeszélést adott az Athenaeum Olvasótárának. Palotás Fausztin, a Ludovika Akadémia egyik kitűnő tanára, mint író kezdte pályafutását; ifjúkorából való a „Salve Regina” című regény. Hermann Ottóné is írt regényt az Athenaeumnak „Kisvárosiak” címmel; egy másik író, Kupcsayné Molnár Júlia „Van Isten!” címmel szintén regényt írt, Kvassainé Kún Melanie és Muntureanuné Hrabovszky Júlia pedig elbeszéléseket. Ábrányiné Katona Klementin is az Athenaeum íróihoz csatlakozott „Földön és föld felett” című tárcakötetével. Prém József írói buzgalmának eredménye az Athenaeum kiadványai között két regény, az „Edith története” és a „Félvér”. Szathmáry P. Károly, aki a hatvanas-hetvenes években még több regényt írt mint Jókai, az Athenaeumnak is írt egy négykötetes regényt „Az ország sebei” címmel. A régi gárdának egy másik érdekes tagja volt Tótvölgyi Titusz, akitől kétkötetes regényt adott ki az Athenaeum e címmel: „Akit nem akarnak befogadni”. Mindezek az írók, egy-két kivétellel, hamarosan búcsút intettek a szépirodalomnak, bár első bemutatkozásuk eléggé biztató volt. A színműírók közül Prém József a „Bosnyák Anná”-val, Kövér Lajos pedig összes színműveivel szerepel az Athenaeum írói között.

AZ ATHENAEUM IFJÚSÁGI KIADVÁNYAI

Legnehezebb feladat az ifjúság számára jó könyveket szerezni, mert a gyermeknek még a legjobb könyv is épen csak elég jó. A szépirodalom szempontjain kívül számolni kell a didaktikai és az erkölcsi hatásokkal is és így szinte megháromszorosodik annak a feladata, ki az ifjúság számára akar írni. Ha nehéz az író dolga, még nehezebb a kiadóé; mert az írónak csak a témát, de a kiadónak magát az író is meg kell találnia. Az Athenaeum helyzetét azonban az ifjúsági könyvkiadás terén megkönnyítette az a körülmény, hogy már a társulatnak előde, Emich Gusztáv is foglalkozott e kérdéssel s az úttörés legnehezebb munkáját már elvégezte akkorra, mire az Athenaeum megalakult.

Egész a közelmúltig két német uralkodott az ifjúsági irodalomban: Schmid Kristóf és Hoffmann Ferenc; mindkettőnek a munkái megvoltak minden valamirevaló iskolai könyvtárunkban, melynek szinte a „törzsállományához” tartoztak. Az ifjúság nem bírta igazán megkedvelni egyik író sem, – Schmidet még kevésbé mint Hoffmant; a két német ugyanis az irataiban több erkölcsi prédikációt nyújtott, mint amennyi cselekményt, már pedig a gyermek legelsősorban cselekményt, történet, mesét vár minden olvasmányában. Schmid a nagyon is átlátszó erkölcsi célzatú mesék szövésében kissé naiv volt; Hoffmannak aránylag még több sikere volt, mert ő érdekessé tudta tenni mondanivalóját azzal, hogy ifjú hőseit idegen országokba, gyakran exotikus népek közé vitte; már tudomásul vette, hogy minden 10–14 éves gyermekben roppant fejlett az utazási vágy s ezt a megfigyelést jól értékesítette. Schmidtől húsz, Hoffmantól harmincegy kis kötetet adott ki az Athenaeum. Később megkísérelte az Athenaeum Schmid Kristóf néhány művének modern átdolgoztatását; az egyik átdolgozott könyv a „Genovéva” volt, a másik pedig a „Tannenburgi Róza”; ez utóbbit Donászy Ferenc egészen újra írta; mindkét kiadványhoz hat-hat színes képet is adott az Athenaeum. Ugyancsak Donászy írt egy Robinson Crusoe könyvet s ugyanő átdolgozta Marryatnak egyik munkáját „Derék Ferkó” címmel. Marryatt Rüsztig Zsigmondjának magyar átdolgozása dr. Dulácska Gézától való. Aesopus és a Grimm testvérek meséi természetesen épen olyan kevésbé hiányoznak az Athenaeum ifjúsági kiadványai közül, mint Andersen válogatott meséi. Kingsleynek „A hősök” című könyvét, melyben a görög mitológia legszebb részleteit dolgozza fel, Pulszky Ágost fordította le az Athenaeum számára.

Van az Athenaeumnak „Magyar Robinson”-a is. Szekér Aloysius cisztercita szerzetes több mint száz esztendővel ezelőtt adta ki Magyar Robinsonát, mely nem keltett oly nagy érdeklődést, mint megérdemelte volna. Szekér jól oldotta meg feladatát, s az első magyar kalandos regény méltó volt rá, hogy halottaiból feltámasszák. Radó Vilmos írta át modern nyelvre Szekér munkáját; Radó átdolgozása, a „Magyar Robinson, Ujváry Miklós története” 1899-ben jelent meg az Athenaeum kiadványai között. Tíz év múlva ugyanez a munka második kiadásban is megjelent.

Az egészen kicsiny, 8–12 éves gyermekek olvasmányairól a „Forgó Bácsi Könyvtára” gondoskodott. E csinos kötésben forgalomba hozott könyvek jobbára elbeszéléseket közöltek (Nellike; elbeszélések a kandalló mellett. – A kakukóra. Egy lyukas hatos története. – Két karácsonyest. – Berti és Berta, vagy a hűség és szeretet győzelme. – Matyi és Peti, vagy az élet egy koralszigeten. – Az aranyhegy és a kolibrimadár, stb.) többnyire a francia ifjúsági irodalom legjobb termékeiből összeválogatva. Az a körülmény, hogy ifjúsági irodalmunk kezdetben nem csupán német, hanem francia forrásokból is táplálkozott, nagyon előnyösen jutott kifejezésre a könyvek képeiben; egy emberöltővel ezelőtt ugyanis a francia illusztrátorok magasan felette állottak a németeknek.

Nagy gondja volt azonban az Athenaeumnak arra is, hogy egészen eredeti műveket is irasson az ifjúság számára. „Gyermek-Álmok” címmel kiadott az Athenaeum egy képeskönyvet 3–6 éves gyermekek számára s a képekhez Kozma Andorral íratott verseket. Ugyaníly korú gyermekek számára készült „Az új Kócos Peti” és a „Bohóc-Világ”, mindkettő szintén Kozma Andor verseivel. Kissé nagyobb, 4–8 éves gyermekek számára írta Benedek Elek a „Csudaszép mesék” című könyvet, mely már remek kiállítású, nagyalakú mesekönyv volt, 13 színes képmelléklettel. Minden ízükben magyarok voltak Greguss Ágost Meséi és Kemenczky Kálmánnak „Hetedhétországról” című könyve. „Forgó bácsi” (Ágai Adolf) megírta „Rontó Pál viselt dolgait”, Gombos Albin tanár a „Hájas Muki kalandjai” című pompás diákregeényt, s a kisebbek számára Mendelényi Béla „A csodaduda” és „Katóka Tündérországbán” címmel írt mesekönyvet. Zigány Árpád „Gyula bácsi” álnévvel adott egy igen szép ifjúsági iratot az Athenaeumnak „A mesemondó” címmel; e nagysikerű könyvhöz Löschinger Hugó készített igen magas színvonalú rajzokat. „Az apróbb gyermekmesék Gyulai Pál gyermekverseivel” című könyv is egyike a legértékesebb ifjúsági könyveknek.

Serdülő leányok számára írta Benedek Elek „Katalin” című regényét és „Zsuzsika” című könyvét, valamint Szabóné Nogáll Janka a „Pipiské”-t, mindhárom maradandó becsű irodalmi alkotás. Szabóné Illéssy Piroska „Kis gazdasszony” és Ambrozovics Meszlényi Ilona „Tündérmesék a való életből” című elbeszéléskötete fiatal leányok életéből van merítve; az utóbbi könyvet szépen illusztráltatta is az Athenaeum.

A leány-olvasók kedvelt íróője Faylné Hentaller Mária; a kisebbek számára írta „Mesék, regék és elbeszélések” című könyvét, melyhez Helbing Ferenc készített tollrajzokat. Nagyon népszerűek „A Szödy lányok”; az „Árva Margit” című regénye pedig három kiadást ért. Andor József is leányok számára írta „Két szív” címmel kiadott regényét, Zemplényi P. Gyuláné pedig az „Idegenben” című regényt.

A magyar ifjúsági irodalom terén legnagyobb sikere volt eddig Donászy Ferencnek, kit az Athenaeum egykori igazgatója, ifjabb Emich Gusztáv buzdított az irodalom ez ágának művelésére. Nagy érdeme Donászynak, hogy a magyar történelem regényes korszakai iránt felkeltette az ifjúság érdeklődését. E téren első munkája: „Egy magyar diák élete Mátyás király korában”. Szilágyi Sándor, a kitűnő történettudós írt e történelmi elbeszéléshez előszót. Donászyban volt elég invenció az érdekes mese megszövééséhez és volt elég ambíció az illető korszak történelmi megismeréséhez; műve iránt tehát egyaránt csak elismerését tanusította úgy az előszót író történettudós, mint az ifjú olvasóközönség. Igen sikerült munka volt Donászy második könyve, a „Tholdi Miklós” is, mely Nagy Lajos király korát kedveltette meg az ifjúsággal s Donászy hatása az ifjúságra még fokozódott a harmadik kötetnél, melynek címe: „Buda hőse. Regényes korrajz Budavár visszafoglalása idejéből”. Donászy többi nagysikerű ifjúsági regénye: „Mátyás király ifjúsága”, „A vitéz Noszticz bátorságpróbája”, „Ozdor Telegd”, „A győri ércakasz”, „Az arany szalamandra”. Az újabb korból meríti tárgyát az „Életünket és vérünket” s „Az eltűnt hadifutárok”. Nagyon népszerű az ifjúság körében a „Rejtélyek a történelemből” című könyve is.

A történelmi elbeszélés az ifjúsági irodalomnak egyik leghálásabb műfaja. E nembn a legnagyobb elismerésre jogosult Hock János munkája, a „Rákóczi Ferencné”, melyből már három kiadást kellett sajtó alá rendezni. A Rákóczi-korszakból való Goda Gézának „János generális” című regénye is. Böngérfi János a szabadságharc korából dolgozott fel sok érdekes dolgot ezzel a címmel: „Harc a szabadságért, öreg honvéd elbeszélése”.

Sok tekintetben történelmi vonatkozású Tóth Rezsőnek „Budapesti séták” című könyve, – az első mű, mely Budapest minden nevezetességét leírja az ifjúság számára, három fiú naplójának alakjában. Csudáky Bertalan „Mult és jelen” címmel kultúrtörténelmi rajzokat írt.

Gaal Mózes ifjúsági művei közül legnagyobb hatású volt a „Három kenyeres pajtás” című könyv, a legjobb magyar diákgregény. Kisebb gyermekeknek való az „Egy kis diák naplója” és a „Nótás Katica” és „Rongyos Miska története”. Többi ifjúsági iratai történeti tárgyúak: „Mesék a legnagyobb magyarról”, „Magyar nők”, „Napoleon”. Leányok számára készült „A legkisebb leány” című könyv, mely már három kiadást ért meg.

Abonyi Árpád, a kitűnő novellista is dolgozott az ifjúság számára. „Rákolti György utazása”, a „Havasok ura” és a „Miklós vitéz” igen hosszú életű termései a magyar ifjúsági irodalomnak.

Benedek Elek ötkötetes nagy munkájának, a „Magyar mese- és mondavilág”-nak természetesen az ifjúság volt a legbuzgóbb olvasója; az ifjúság számára készítette Benedek a „Magyar mese- és mondavilág” anyagából az Athenaeum Mese- és mondakönyvtárát is, melynek szintén roppant nagy sikere volt. Benedek az Athenaeumnak „Nagy magyarok élete” címmel igen kitűnő biográfiagyűjteményt is írt, melyből már tizenhárom kötet jelent meg. „Hazánk története” címmel Magyarország összefoglaló történetét is megírta Benedek az ifjúság számára; ez a könyv is két kiadást ért. Nagyon eredeti, művészi ötlet megvalósítását jelenti Benedek „Csudalámpa” című mesegyűjteménye. Négy nagy kötetben az író a világ legjobb meséit gyűjtötte össze; az egyik kötetnek „Arany mesekönyv”, a másikkal „Piros mesekönyv”, a harmadiknak „Ezüst mesekönyv”, a negyediknek „Kék mesekönyv” a címe; Ford. H. I., Pogány Willy és Kotász Károly rajzolt illusztrációkat az érdekes szöveghez.

A nagyobb diákok számára nemcsak érdekes, de egyszersmind igen hasznos olvasmány „Az Olympos” című munka, mely a görög és római mitológia egész anyagát előadja. Petiscus híres munkája nyomán dr. Geréb József mintagimnáziumi tanár írta meg az Athenaeum számára ezt a könyvet.

Flammarion „Csillagászati olvasmányai”, melyeket Feleki József fordított le magyar nyelvre, szintén az ifjúsági olvasmányok közé sorolhatók.

Igen értékes ifjúsági kiadvány volt a „Tom Tit száz kísérlete és produkciója” című háromkötetes munka is; számtalan tudományos játékot tartalmaz ez a mű, melyből a szó szoros értelmében játszva igen sok fizikai és kémiai ismeretet szerez a fiatal olvasó.

A természettudományi munkák iránt is sikerült az ifjúság érdeklődését felkelteni. Nógrádi László tanárnak „Séták a nagy természetben” című könyve Lutz K. G. „Wanderungen” című munkája, dr. Papp Dezsőnek pedig „Délutáni csevegések” című kötete Kraepelin K. „Naturstudien”-jei után készült, de ha nem is volt egészen eredeti, mindenesetre a magyar viszonyokhoz volt már alkalmazva.

Az utazási irodalmat Bert-Simonyi „Afrikai utazásai”, „Sarkvidéki utazásai” és „Ausztráliai utazásai”, továbbá Györök Leóknak „Lázadó hajósnép viszontagságai a Csendes-tengeren” és Simonyinak „Idegen népek között messze földön” című munkái képviselik az Athenaeum kiadványai között. Mayne-Reid „Transzváli kivándorlót” is az Athenaeum számára fordította le Hegedűs Pál.

Az idegen írók között legnépszerűbb manapság Salgari, akinek „Cserna grófja”, „Kék hegyek kincse”, „Aranymezők királynője” és „Alaszkai aranyásók” című munkáit adta ki az Athenaeum, Zsigány Árpád fordításában.

Nagy sikert aratott mint ifjúsági olvasmány is Vámbéry „Utazása Ázsiában”, melyet az ifjúság számára Radó Vilmos dolgozott át.

Ugyancsak Radó Vilmos írta meg, Benyovszky Mór naplója alapján, a „Gróf Benyovszky Mór élete és kalandjai” című könyvet is, amelyhez Szemlér Mihály készített rajzokat. Radónak ez a munkája három kiadást ért.

Érdekes kísérlet volt Bársony István „Erdőn-mezőn” című munkájának rövidített, ifjúsági kiadása. Két kiadást ért az eredeti szövegnek ez a rövidített formája is, ami annak a jele, hogy az ifjúságnak nemcsak a drámai cselekmények és az epikus elemek, hanem a lírai hangulatok iránt is van már elég fejlett érzéke.

Az ifjúsági irodalom terén az Athenaeum nemcsak mint könyvkiadó, hanem mint könyvterjesztő is nagy szolgálatot tett a magyar kultúrának a népiskolai ifjúsági könyvtárak megszervezése alkalmával. A népiskolai könyvtárak szervezésének terve Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszterségének idejéből való. Wlassics 1902-ben, Halász Ferenc miniszteri tanácsos és Körösi Henrik kir. tanfelügyelő közreműködésével, megalakította a Népiskolai Ifjúsági Könyvtárakat Intéző Bizottságot, melynek főfeladata az, hogy a magyar ifjúsági irodalmat és a népiskolai ifjúsági könyvtárügyet állandóan megfigyelje és irányítsa. Amióta megvan ez a bizottság, az állam rendelkezése és vezetése alatt álló népiskolák csakis oly ifjúsági művet szerezhettek be, melyet a miniszter a bizottság ajánlására „az ifjúsági könyvtárak hivatalos könyvjegyzékébe” beiktatott. Ezzel a rendelkezéssel biztosítva volt ugyan az, hogy kifogásolható munka ne kerüljön be az ifjúsági könyvtárakba, de éppen nem volt biztosítva az, hogy a jó művek valósággal eljussanak az ifjúsági könyvtárakba; a kormány félmunkát végez, ha csak azt állapítja meg, hogy mit szabad az ifjúsági könyvtárba bevenni, de nem gondoskodik arról, hogy az ajánlatos művek az ifjúsági könyvtárakban valóban ott legyenek. Az Athenaeum-társulat tehát a hozzá csatlakozott többi nagy könyvkiadóval együtt azzal a javaslattal fordult a minisztériumhoz, hogy ajánlás helyett könyvet adjon a népiskolák ifjúsági könyvtárainak. A miniszter (akkor már Berzeviczy Albert) méltányolta is az Athenaeum előterjesztését; a Népiskolai Ifjúsági Könyvtárakat Intéző Bizottság megállapította a miniszter utasítására három könyvtári típust (az egyes iskolák nagyságának megfelelően) és a minisztérium e három típusba tartozó ifjúsági könyveket egyszerre megrendelte annál az alkalmi könyvkiadó-csoportnál, mely az Athenaeum kezdeményezésére a legnagyobb könyvkiadó-cégekkel megalakult. Egyszerre mintegy félmillió korona értékű könyvet vásárolt a kormány s így módon egyszerre ezer meg ezer népiskolát ellátott ifjúsági könyvtárral. Az azóta eltelt másfél évtized alatt a népiskolai könyvtárak, melyeket ilyen jól megalapoztak, természetesen nagyon szépen fejlődtek s a kultúra terjesztésének igen hatalmas eszközeivé lettek.

AZ ATHENAEUM HÁBORÚS KIADVÁNYAI

Az Athenaeum, mint agilis könyvkiadó-cég, természetesen szintén részt kívánt venni a háborús irodalom termékeinek kiadásában és terjesztésében. Az élet és az irodalom kapcsolata talán sohasem volt oly élénk, mint most a háború idején, amikor minden irodalmi téma csupa aktualitás és amikor a közönség egy része szinte elvárja (majdnem azt mondtuk: szinte rendeli) az ízlésének és érdeklődésének megfelelő irodalmi kiadványokat. Még szerencse az irodalomra nézve, hogy nem foglalt le minden érdeklődést a háború és hogy szóhoz tudnak jutni azok az írók is, akik mint haditudósítók nem vettek részt a háborúban.

Az Athenaeum háborús kiadványai csaknem mind személyes élmények leírásai: a háborúnak szemtanúi elmondják, mit láttak a háború borzalmaiból, nagy és apró tragédiáiból, rengeteg sok fáradalmából és nélkülözéséből. Magyarok és külföldiek vegyesen szerepelnek e kiadványok írói között, nagy előnyére a magyaroknak, a kiknek legtöbbje kiállja a versenyt a külföld leghírvevesebb haditudósítóival. Tulajdonképpen a magyar újságírás nagy fejlettsége és tehetségekben való nagy gazdagsága nyilatkozik meg e kiadványokban.

Az összes háborús kiadványok között a legelső helyen kell említünk a háború összefoglaló történetét. „A Nagy Háború Írásban és Képben” a címe annak a nagy irodalmi munkának, melyben az Athenaeum elsőnek akarja kiadni a világháború teljes történetét, amennyire csak lehetséges, rendszeres összefoglalásban. Hét nagy kötetre van tervezve ez a vállalat, mely a legkitünőbb szakírók közreműködésével készül. A gyors megjelenés érdekében nem történetíró, hanem egy ötletes, energikus és tehetséges hírlapíró, Lándor Tivadar szerkeszti az egész vállalatot. A mű első kötetében, mely az 1914. évi oroszországi és szerbiai hadjáratot adja elő, Veltzé Alajos cs. és kir. ezredes, Gabányi János honvédalezredes, Szilágyi Lajos képviselő, honvédvezérkari százados, Seeliger Emil százados és Cholnoky Jenő egyetemi tanár ismerteti a harctereket és azoknak változatos eseményeit. A II. kötet, mely a nyugati harctér eseményeit adja elő 1915 január végéig, egészen Pilch Jenő honvédalezredes munkája. A III. kötet az északi és déli harcterek eseményeit Breszt-Litovszk elfoglalásáig viszi. Lándor Tivadar, Szilágyi Lajos, Kún Vilmos és Pap-Szabó Károly százados, Gabányi János alezredes és Hueber Viktor őrnagy írta az egész kötetet. A IV. kötet 1916 tavaszáig kíséri figyelemmel az eseményeket; Hueber őrnagy, Kún százados és Lándor szerkesztő munkáihoz Doberdói Breit József tábornok tanulmánya csatlakozik itt harmadik balkáni hadjáratunkról.

A világháború történetének fontos kiegészítői a „Vezérkari és egyéb hivatalos jelentések” című öt kötet, mely kronologikus sorrendben adja elő a háború eseményeit. A háború diplomáciai előzményeit a „Vörös könyvek” beszélik el, melyek szintén az Athenaeum kiadványai. Az egész háború előzményeire és különösen a Szerbia elleni akcióra vonatkoznak „Az osztrák-magyar vörös könyv” címmel kiadott diplomáciai iratok. Az olasz háborút megelőző diplomáciai lépésekről két vörös könyv is jelent meg; az egyiknek „Az olasz háború előzményei” a másiknak pedig „Az olasz árulás” volt a címe. A román hadüzenet után „Ausztria-Magyarországnak Romániához való viszonyáról” is jelent meg egy vörös könyv.

Sok érdekes anyagot hordtak össze a jövő történetírás számára a haditudósítók is, akiknek egy része könyvalakban az Athenaeum útján bocsátotta közre megfigyeléseit és tapasztalatait. A haditudósítóknak két kategóriája dolgozott a háború folyamán: a hivatalos és a nem hivatalos haditudósítók. A hivatalosok nagyon sokfelé eljutottak, de csak oda, ahova vitték őket; a nem hivatalosoknak alig volt mozgási szabadságuk és működésük a háborúnak csak a legelső fázisában volt lehetséges – ideig-óráig. A nem hivatalosok közé tartozott Fényes László, aki hivatalos segítség és vezetés nélkül járt-kelt Szerbiában harcoló seregünk nyomában 1914 őszén, addig, amíg épen lehetett. Munkája, mely „A szerb harctérről” címmel

jelent meg az Athenaeumnál, kevésbé „szakszerű”, de sokkal inkább emberi, mint a legtöbb haditudósító és kevésbé van átszűrve a cenzúrának roppant sűrű szövésű szitáján. Szintén nem hivatalos haditudósító, de mint katona élte végig az 1914. évi kárpáti harcokat Franyó Zoltán. Ő se katonai, hanem tisztán szépirodalmi szempontból dolgozta fel az eseményeket, melyeknek jórészen vagy szereplője, vagy szemtanúja volt. „A kárpáti harcokról” című könyve épen ezért nagy közvetlenségével hat az olvasóra. Úgy Fényesnek, mint Franyónak könyve megérte a második kiadást is.

A hivatalos sajtótudósítók közül Fehéri Armand a német-francia főhadiszálláson dolgozott; cikkei közül, melyek nagy részben a Neue Freie Presse-ben is megjelentek, az Athenaeum egy kötetet adott ki „A nyugati harcterről” címmel. A mi főhadiszállásunkra beosztott magyar haditudósítók közül legfürgébb volt és talán legtöbbet dolgozott Szomory Emil és Herczeg Géza. Szomory Emilnek a „Sárossy, muníciót!” című kis kötet volt első háborús könyve a Modern Könyvtárban; ezt csakhamar követte, ugyanebben a gyűjteményben, a „Havasi gyopár”, melyben olasz harctéri leveleit közölte, „Egy 13-as jász-kún huszár” címmel önálló kötetet is adott ki Szomorytól az Athenaeum. Herczeg Gézának is egy ízben egymást érték a háborús könyvei; első volt a „Végig Szerbián” című kötet, majd „Avanti” címmel olasz harctéri s azután „U” címmel haditengerészeti leírásokat közölt. Pilisi Lajos előbb „A kárpáti harcokról”, azután pedig „A megrohant Erdély”-ről írt színes riportokat. Pogány József „A meghódított Orosz-Lengyelországon keresztül” című könyvében a háború által feldúlt lengyel föld rajzát adja, „Dánia, a paraszt Eldorádó” című munkájában pedig azt írja le, hogy milyen a világháborúban egy olyan semleges ország helyzete, amely ország minden hadviselő félnek szállítója. Simon Vilmos, ki már a búr-angol háborúban is harcolt Dél-Afrikában, az újságokban megjelent haditudósításaiból csak egy kötetet adott ki „Hadak útján” címmel.

A külföldi haditudósítók munkáit magyar nyelven az Athenaeum adta ki. Sven Hedin, a híres ázsiai utazó a német főhadiszállás vendége a háború alatt s a német front mögül írja Európaszerte feltűnést keltő tudósításait. Kötetei közül eddig kettő jelent meg magyarul az Athenaeumnál: „Egy harcban álló nemzet” és „Az orosz harcterről”. A magyarok lelkes barátja, Aage Madelung, ki az idegen haditudósítók közül legelőször méltatta a magyar katona roppant nagy harci értékét, „Hadinaplóm” című munkájával a magyar olvasóközönség előtt is nagy sikert aratott; ebből a kötetből Magyarországon körülbelül tízezer kötet kelt el. „A Kárpátokon innen és túl” című kötetének szintén szép sikere volt. Kedvelt íróvá lett nálunk gróf Dohna is, a „Möve” parancsnoka, aki szinte hihetetlen sikereket ért el kis cirkálójával az Atlanti-óceán déli felében. „A Möve kalandjai” és „A diadalmas Möve második útja” talán Németországban sem talált több szimpátiára, mint a magyar olvasóközönség előtt. A Möve második útjának magyar kiadásához gróf Dohna az Athenaeum kérésére külön előszót írt. Kellermannnak „Az Argonneok” című kötete nem aratott ugyan olyan sikert, mint az „Alagút”, de azért nagy érdeklődést keltettek a német trónörökös seregeinek az Argonneokban vívott harcairól szóló leírások is. A legendás König kapitánynak „Deutschland” című könyve, amelyben tengeraltatójárójának amerikai útját beszéli el, magyarul az Athenaeumnál jelent meg. „Bölcke repülőkapitány naplója” magyar kiadása az utolsó példányig elfogyott. Detlev von Liliencron „Háborús novellái” nem a világháborúról, hanem az 1870–71-iki német-francia mérkőzésről szólnak ugyan, de még ma is az aktualitás erejével hatnak.

A Modern Könyvtár háborús vonatkozású kisebb kiadványai voltak: Szilágyi Géza tárcái: „A háború mellől”, Dobos István tábori pilótának a könyve: „Repülőgépen a fronton” és Nagy Samu apró cikkei: „A Kárpátokból”.

A háborús irodalom legdíszesebb kiadványa volt dr. Gáspár Artúr belügyminiszteri tanácsosnak „Dinasztiánk a haza védelmében” című könyve. Gáspár a miniszterelnökség képviselőjében volt beosztva a sajtóhadiszállásra és e minőségében alkalma volt a hadvezetők közvetlen közelében tartózkodnia.

Clausewitznek, a híres német katonai írónak „A háborúról” szóló elméleti könyvét még Ludovika-akadémiai tanár korában fordította magyar nyelvre Hazai Samu, a későbbi honvédelmi miniszter; a fordítás eredetileg a Ludovika Akadémia Közlönyében jelent meg s emiatt nem igen lehetett már hozzájutni. Az Athenaeum Hazai fordítását egy nagy kötetben újra kiadta. Háborús vonatkozású, de sajnos, ma még nem eléggé aktuális Wertheimer Edének, a kitűnő történetírónak értekezése a „Békekongresszusokról és békeszerződésekről”.

AZ ATHENAEUM ÖSSZEKÖTTETÉSEI FRANCIA ÍRÓKKAL

A modern francia irodalom néhány igen kiváló alakjával közvetlen, élénk összeköttetésben volt az Athenaeum, mely tiszteletben tartotta az idegen írók szerzői jogait is. A francia írókkal folytatott levelezésből megállapítható, hogy mindazok az írók, akiknek műveivel foglalkozott az Athenaeum, a legélénkebb szimpátiát tanúsították a magyar olvasóközönség iránt és műveiknek magyar nyelven való terjesztését tőlük telhetőleg elősegítették. Soha egy francia író sem taksálta többre a maga alkotásainak pénzügyi értékét, mint amennyit a mű magyar kiadása valósággal megért; alkudozni soha nem kellett velük, sőt nem egyszer ők figyelmeztették az Athenaeumot oly módosításokra, melyek a fordítás jogának megszerzését megkönnyítették. Az Athenaeumhoz intézett leveleiből arra lehet következtetnünk, hogy ha talán büszkéek nem voltak is magyarországi népszerűségükre, mindenesetre örvendettek neki, hogy Magyarországon is nagy érdeklődéssel olvassák a műveiket.

ANATOLE FRANCE

Csak egy regényt vett meg az Athenaeum Anatole Francétól, de a legjobbak egyikét. 1911 őszén jelent meg (1912. évi dátummal) a „Les dieux ont soif”, mely az 1789-iki forradalmat rajzolja, kevesebb filozofálgatással, mint amennyi Anatole France számos művét jellemzi. Az új regénynek franciaországi nagy sikerei után az Athenaeum azonnal tárgyalást kezdett a magyar kiadás jogának megszerzése érdekében s a tárgyalás 1912 január 3-án már a szerződés megkötésével végződött. A szerződés, melynek megkötését az író kiadója, Calmann-Lévy közvetítette, a berni konvencióban kifejezésre juttatott jogi elvek alapján jött létre, bár Magyarország még nem járult hozzá a konvencióhoz. A magyar fordítás „Az istenek szomjaznak” címmel az Athenaeum Könyvtárban jelent meg. Ugyane gyűjteményben látott napvilágot „A pinguinek szigete” is. Anatole France négy kisebb munkáját, az „Epikuros kertjét” a „Crainquebille”-t és a „Kék szakáll”-t, valamint a „Történetet egy szerencsés emberről, aki néma asszonyt vett feleségül”, a Modern Könyvtár füzetek között tette közzé az Athenaeum.

ALPHONSE DAUDET

Négy regényt adott ki az Athenaeum Alphonse Daudet-től. Az első („Egy boldogtalan története”) háromkötetes munka volt s még 1877-ben jelent meg. Az eredeti francia kiadás „Jack” címmel 1876-ban jelent meg. Ennek magyar fordítását 1896-ban követte az Athenaeum kiadványai között egy másik háromkötetes regény, „A kápolna”.

Daudet már meghalt, mikor egyik legszelidebb regénye, a „Soutien de famille” 1898 elején könyvalakban megjelent. De még láthatta munkáját az „Illustration” regénymellékleten. A regény magyar fordításának ügyét az Athenaeumnak már Daudet özvegyével kellett letárgyalni. A tárgyalás, mint Daudet-val mindig, ezúttal is nagyon simán folyt le, – Daudetné már 1898 január 28-án jelenti, hogy átruházza az Athenaeumra az új regény magyar fordítását, csak azt köti ki, hogy a magyar fordítás ne jelenjék meg előbb, mint amely napon a mű francia eredetije Párisban könyvalakban megjelenik. A magyar fordítás „A család támasza” címmel hamarosan, még 1898 tavaszán jelent meg az Athenaeumnál.

A híres „Sappho”-t, bár az eredeti már 1884-ben megjelent, csak 1915-ben fordította le Kéri Pál az Athenaeum Könyvtár számára.

FEUILLET – PRÉVOST

Feuillet regényeit Magyarországon az Athenaeum tette ismeretessé. Első munkája, mely magyar nyelven is megjelent (1868-ban), a „Szibil története”, melyet Concha Győző fordított le magyar nyelvre. „Egy nagyvilági házasság” 1876-ban jelent meg először magyarul és 1893-ban másodszor az Athenaeum Olvasótárában. Ugyancsak 1876-ban jelent meg a „Bellah”, Sasvári Ármin fordításában s 1881-ben „Egy párisi nő története”, melyet Visy Imre fordított le magyar nyelvre. A „Fülöp szerelme” című regényt Ábrányi Emil fordította 1877-ben; ugyanez a fordítás 1894-ben újra megjelent az Athenaeum Olvasótárában.

Marcel Prévosttól az „Erős szűzek”-et (Frida, Lea, 3–3 kötetben, 1901) adta ki az Athenaeum, előbb önállóan, majd második kiadás gyanánt az Athenaeum Olvasótárába besorozva. Ugyancsak e gyűjteményben jelent meg a „Lemondás” is két kötetben. A Modern Könyvtár-nak is van egy Prévost-füzete, amelynek „Asszonyi dolgokról” a címe; a nőkre vonatkozó ötletes észrevételek vannak benne.

BOURGET

A szerelmi problémák finom pszichológusa, Paul Bourget a francia írók közül legélénkebb összeköttetésben volt az Athenaeummal. Az irodalomnak nagy nyeresége, hogy Bourget két regényét („Asszonyi szív”, 1893 és „Hazugságok”, 1893) a stílusnak oly művésze fordította le magyar nyelvre, mint Tóth Béla. Alig van a magyar irodalomban fordítás, mely úgy hűség, mint művésziesség szempontjából Tóth Béla e munkáihoz mérhető volna. E két regény fordítása ügyében az Athenaeum eredetileg Bourget kiadójával, Alphonse Lemerre-rel tárgyalt, de Bourget annyira érdeklődött műveinek magyar kiadása iránt, hogy bár akkoriban (1893 elején) olaszországi körutazáson volt, személyesen kívánta ezt az ügyet elintézni; levele, melyben a kiadói jogokat az Athenaeumra átruházza, Pisában kelt a Victoria Hotelben, 1893 február 13-án. Az említett két regényen kívül ugyanekkor eladta „La terre promise” („Az ígéret földje”) című regényének magyar fordítási jogát is, amellyel azonban nem élt az Athenaeum, hanem ezt a jogot 1893 nyarán elcserélte az „Un crime d’amour” fordítási jogáért. Bourgetnek ez utóbbi műve „Bűnös szerelem” címmel 1896-ban jelent meg két kötetben az Athenaeum Olvasótárában, Cserhalminé Hecht Irén fordításában. Ugyane gyűjteményben jelent meg 1896-ban „A végzetes idyll” három kötetben és 1899-ben „A kék hercegnő” két kötetben.

Bourget felhívta az Athenaeum figyelmét a „Le disciple” című regényre is és hírül adta, hogy „Zâk” címmel cseh nyelvre is lefordították már ezt a munkáját, majd arról is értesítette az Athenaeumot, hogy „Trois ames d’artistes” („Három művészlélek”) címmel új regényen dolgozik, de ezeknek a regényeknek a kiadása akkoriban nem volt beilleszthető az Athenaeum munkaprogramjába.

Bourget többször érdeklődve (és szinte félve) kérdezte, hogy a francia íróknak Magyarországon alkalmasint csak kicsiny közönségük van? Mindenáron előzékeny akart lenni a magyar olvasókkal szemben s arra az esetre, ha legtöbb munkáját lefordítanák magyar nyelvre, műveinek magyar kiadásáért nevetségesen szerény írói tiszteletdíjat kívánt. Magyar kiadója és fordítói iránt leveleiben nem győzte eléggé kifejezni udvarias hálálkodását.

ZOLA

Bourgetnek sok tekintetben ellentéte volt Zola, abban is, hogy sokkal több gondot fordított anyagi érdekeinek védelmére. Egy-egy munkájának magyar fordítását oly nagy áron adta el, hogy abban az időben (a nyolcvanas, kilencvenes években) ily nagy írói tiszteletdíj Magyar-

országon egyáltalán szokatlan volt. Zola volt az egyetlen francia író, kinek a magyar kiadás jogáért tekintélyes tiszteletdíjat kellett fizetni.

Az Athenaeum kiadásában jelent meg 1883-ban a „Hölgyek öröme”, 1884-ben „Az élet öröme”, 1885-ben a „Rougonék szerencséje”. 1895-ben a „Lourdes” már szenzáció volt (magyar fordítása 1907-ben második kiadást ért). „A három város” ciklus mind a három része megjelent egymás után magyarul is, „Róma”, „Lourdes” és „Páris” címmel. Ez utóbbit az Athenaeum a „Pesti Naplóval” közösen vásárolta meg, oly módon, hogy a magyar fordítást előbb az említett lap közölte s azután könyv alakjában az Athenaeum adta ki.

A „Pascal orvos”-t, mely régebben már megjelent magyar nyelven, az Athenaeum 1911-ben újra lefordíttatta az Athenaeum Könyvtár számára, melynek 4. köteteként jelent meg.

AZ ATHENAEUM KÖNYVEINEK MŰVÉSZI DÍSZE

Művészi ízlés is nagyon szükséges a könyvkiadványokhoz: az ízléstelen kiállítású könyv, még ha jó is a tartalma, nehezen bír versenyezni az oly könyvekkel, melyek az ízléses külső nagy előnyével indulnak pályafutásukra. Az Athenaeumot alapító Emich az első magyar nyomdász volt, akit művészi ambíciók is hevítettek; e téren legnagyobb szabású vállalkozása, a Bécsi Képes Krónika illusztrált kiadása még ma is büszkesége a magyar nyomdászatnak. Az eredeti miniatűr-rajzok finomságát és diszkrét színeit fadúcok segítségével, a fotográfia nagy segítségével nélkül reprodukálni, valóban mesteri munka volt.

Nem sokkal utóbb, de már nem Emich, hanem az Athenaeum idejében jelent meg Orczy Tekla bárónő Imakönyve. Az imádságok közkeletűek voltak, eredetiség nélkül, de a művészi lelkű bárónő gyönyörű színes kereteket és iniciálékat rajzolt hozzájuk; a középkori miniatúrokat csak a betűírásban utánozta, – a rajzban mindenütt eredeti volt; szimbólumaiban naiv, mint egy hívő lélekhez illik s a formáiban mindig finom, mint egy bárókisasszonytól várni lehet és mindig gyönyörködtető, mert igazi művésztalentum. 1899-ben, amikor e gyönyörű munkának a könyvkereskedelemben már csak az emléke élt, az Athenaeum új kiadást rendezett belőle; a bárónő nagyon szívesen járult hozzá az új kiadáshoz s szerzői tiszteletdíját rögtön felajánlotta jótékony célokra. Újabb eredeti rajzokat is adott a második kiadáshoz, melynek irodalmi részét Lévy Mihály apátplébános, képviselő szolgáltatta.

A könyvillusztráció terén az Athenaeum először a nagy Petőfi-kiadásoknál foglalkoztatta a magyar művészeket a hetvenes években; ekkoriban még nem tudták a fotográfiát a nyomdai sokszorosítás szolgálatába állítani, hanem többnyire fametszeteket készítettek a nyomdák az illusztrálás céljaira, a legtöbbször toll- és ceruzarajzok után. Az 1878. évi Petőfi-kiadáshoz az Athenaeum Barabás Miklóssal, Benczúr Gyulával, Böhm Pállal, Greguss Jánossal, Jankó Jánossal, Kelety Gusztávval, Liezenmeyer Sándorral, Lotz Károllyal, Mészöly Gézával, Rauscher Lajossal, Székely Bertalannal, Wagner Sándorral, Weber Ferencsel és Zichy Mihállyal rajzoltatott képeket; e fényes nevek viselői közül néhányan akkoriban még csak „tehetséges kezdők” voltak, de azután mind beírták nevüket a művészetek magyarországi történetébe.

Két évtizeddel később, 1907-ben is készült egy képes Petőfi-kiadás, melyre Petőfi halálának ötvenedik évfordulója szolgáltatót alkalmat. Az új, kétkötetes nagy Petőfi-kiadáshoz az 1878-iki művészek közül már csak Böhm Pál, Benczúr Gyula és Wagner Sándor szolgáltatót rajzokat; az új művészek, akik az új kiadás illusztrálásában részt vettek, szintén mindannyian ismert nevű emberek: Baditz Ottó, Bihari Sándor, Ebner Lajos, Eisenhut Ferenc, Hegedüs László, Kacziány Ödön, Karlovsky Bertalan, Révész Imre, Roskovics Ignác, Spányi Béla, Vágó Pál, Vaszary János, Vastagh Géza. Igen érdekesek ebben a kiadásban Hegedüs Lászlónak „Az apostol”-hoz és Wagner Sándornak a „János vitéz”-hez készített rajzai.

A legnagyobb magyar illusztrátorral, Zichy Mihállyal, több ízben volt az Athenaeumnak összekötése: „Madách Ember Tragédiájához” készített gyönyörű képeket a művész, majd gróf Zichy Géza „Leányvári boszorkányához”. E képek részleteit még külföldi iparművészek készítették – hiszen a chalkográfia még a mai napig sem lépett túl Magyarországon a műkedvelő kísérletezés keretein –, de a kész lemezekről a nyomást már az Athenaeum végezte s tiszta munkája ha mennyiségben nem is, de minőségben elbírta a külföldi termékekkel való összehasonlítást. Sajnos, a heliográfia még nem volt nálunk meghonosodva és e téren minden szép munkát külföldön kellett készíttetni. A „Zichy Mihály élete, művészete és alkotásai” című gyönyörű albumnak is csak az irodalmi része készült itthon az Athenaeumnál, a képeket Bécsben nyomatták.

Színes képek dolgában még a kilencvenes években is meg volt akadva az Athenaeum; mikor arról volt szó, hogy Hock János imakönyvét rendkívül díszesen, színes képekkel is ki kell adni, a képek nyomását az Athenaeum a belgiumi Tournai-ban, a Société St. Jean l'Evangéliste-nél rendelte meg. Hock imakönyvének egy másik kiadásához az olaszországi Bergamóban készült az illusztrációk egy része, az egyes lapoknak igen díszes, művészi értékű keret-ornamentikája.

Meg kell vallani, hogy az Athenaeum néhány díszkiadványának könyvdíszje teljesen idegen eredetű. Pl. Heine „Dalok könyve” vagy a „Frithiof-monda” Tegnér Ezsaiástól (Győry Vilmos fordításában) német kiadványok átvett kliséinek felhasználásával készült.

A Képes Magyar Irodalomtörténet és a millenniumi Magyar Nemzet Története illusztrációit azonban már az Athenaeum készítette. A Képes Magyar Irodalomtörténet művészi becsét nem csupán a sok hasonmás emeli, hanem az a kitűnő ötlet is, hogy a második kiadásban a kiadó már harmóniát teremtett az írók és költők arcképei között. Más művekben nem csupán különböző méretűek az arcképek, de különböző technikával is készül a rajzuk; kitűnő ötlet volt Basch Árpád festőművésszel a szóbanforgó összes írókról és költőkről egy modorban készíttetni tusrajzokat és ezekről egyöntetű kliséket rendelni.

A könyvillusztrálás terén a legnagyobb sikert az Athenaeum a Magyar Nemzet Történetével érte el. Nagyon szerencsés körülmény volt, hogy akkoriban az Athenaeum vezérigazgatója, ifjabb Emich Gusztáv, finom ízlésű könyvgyűjtő volt; csak amateur vállalkozhatott ily nehéz és költséges dologra. A tíz nagy kötetre terjedő mű képanyagának összegyűjtése igen nagy feladat volt még Szilágyi Sándornak, a mű szerkesztőjének is, pedig egész életét történelmi könyvek között töltötte el, mint az egyetemi könyvtár igazgatója mindenhez könnyen hozzáférhetett és mint a Magyar Történelmi Életrajzok szerkesztője az illusztrálásban már nagy gyakorlatra tett szert. A költségek dolgában Szilágyinak teljesen szabad keze volt, meghozathatott mindent, ami kapható volt s ha valahol a vidéken vagy külföldön le kellett fotografáltatni, rajzoltatni vagy festetni valamit, a fotográfus vagy művész kiküldetésének költségeit az Athenaeum sohasem sokallotta. A világtól félreeső könyvtárak unikumainak képeit, a legkevésbé ismert falusi templomok és kastélyok régi falfestményeinek másolatait így szerezte meg az Athenaeum a Magyar Nemzet Története számára. A sokszorosításnál mindig azt a technikát használták, mely a leghatásosabbnak ígérkezett: ha egy rajz stílusa fametszetet kívánt: fába metszette az Athenaeum, bár ez a sokszorosítási mód már teljesen kiment a divatból és ennek következtében már nagyon költséges volt. A Bécsi Képes Krónikából is át kellett venni néhány színes lapot; ezeknek egyrésze modern, fotografikus eljárással készült, másrészt pedig még az 1867-iki kiadás eredeti fadúcáiról nyomatták le. Igen nagy feladat volt egyes festmények másolatainak külföldön való elkészíttetése is. Az eredeti képeket nem lehetett kölcsön kérni és külföldre küldeni. Az Athenaeum azt az eljárást követte, hogy egy-egy kitűnő festőművésszel lemásoltatta – akvarellben – a sokszorosítandó képet s az akvarell-másolatot elküldötte a németországi Wandsbeckbe, a világhírű Seitz-féle műintézetbe. Itt az akvarellről litográfiai úton készült a sokszorosított másolat, a legnagyobb gonddal, legalább tizenkét, de néha húsz színnek az alkalmazásával; Seitzék addig dolgoztak a különböző színárnyalatokra előkészített köveikkel, míg a másolatok az összetévesztésig nem hasonlítottak az eredetihez. Még körülményesebb volt a heliogravür-mellékletek elkészítése. A heliogravür is réznyomat, mely a régi metszetektől csak abban különbözik, hogy a képet nem rajz, hanem fotografálás útján viszik át a rézlemezre; a kép előidézése könnyebb és gyorsabb, de a sokszorosítás maga, a nyomás ugyanolyan nehézkes; ha szép nyomatokat akarunk kapni, akkor minden egyes példány nyomása előtt külön kell, kézzel, felhengerelnünk a festéket a lemezre s egyenkint kell ellenőriznünk minden példánynak a sikerülését vagy megghiúsulását. A szó szoros értelmében kézimunka tehát a heliogravür-nyomás; jó, ha egy gépen óránként tíztizenöt példányt sikerül kinyomtatni. Ha mármost figyelembe vesszük, hogy a Magyar Nemzet

Története húszezer példányban jelent meg és negyven heliogravür melléklete volt, akkor elképzelhetjük, hogy mily óriási munka volt 800.000 heliogravürt létrehozni. Legalább 60.000 munkaóra! A millenáris történelem előtt, amikor Az Ember Tragédiájá-hoz készített heliogravüröket az Athenaeum, ezt a munkát Pisani mesterre bízta, akinek Bécsben volt műhelye. Mivel Pisaninak körülbelül száz esztendő kellett volna ahhoz, hogy kis üzemében 800.000 nyomatot előállítson, az Athenaeum kénytelen volt nemcsak az összes bécsi, hanem számos németországi műhelyt igénybe venni, amelyekben hosszú időn át a Magyar Nemzet Történetének illusztrálása volt a legnagyobb és a legfontosabb munka. Oly nagy szenzáció volt ez akkoriban a sokszorosító ipar terén, hogy akadt német műiparos, aki – természetesen a magyar kormány anyagi támogatásával – csak azért telepedett le Budapesten, hogy a Magyar Nemzet Története számára szükséges heliogravürök elkészítésében részt vehessen. Egy kis időre megismétlődött a középkor művészi életének az a jelensége, hogy a kitűnő műiparosok vándorútra kelnek és ott telepednek le, ahol valami művészi feladat foglalkoztatja őket. Mi sem természetesebb, mint hogy mindez igen jelentékeny költségbe került. Akkoriban még szinte mesebeli olcsóságban éltünk ugyan s így szerény volt a művészi tiszteletdíj és a munkabér is, mégis ki kellett fizetni a Magyar Nemzet Története illusztrálásában foglalkoztatott művészeknek összesen 48.000 korona tiszteletdíjat, ami persze csak elenyésző kis része volt az illusztrálás összes költségeinek.

Az illusztráció-nyomás terén korszakalkotó találmány volt – alig egy évtizeddel ezelőtt – a Mertens-féle rotációs mélynyomás. Ezt a találmányt, mely lehetővé teszi képes újságoknak és illusztrált könyveknek körforgó-gépeken, azaz rövid idő alatt igen nagy példányszámban való nyomását, az Athenaeum kezdettől fogva élénk figyelemmel kísérte s jelentőségét felismerve, Svájcban és Németországban beható tanulmány tárgyává tette az új nyomáseljárást. Mivel az Athenaeum előrelátta, hogy különösen a képes lapok nyomásában világszerte szinte forradalmat csinál az új találmány, nyomdáját nemcsak felszerelte egy új mélynyomó rotációs-géppel, hanem a találmány tulajdonosától megszerezte a kép és szöveg mélynyomás útján való együttes előállításának kizárólagos jogát is Magyarország egész területére.

Valamennyi sokszorosító eljárás közül a mélynyomás közelíti meg legjobban a fotográfia hűségét és finomságát. A fotográfiai felvétel üveglemezen történik; erről az üveglemezről, mely negatív képet mutat, egy recés üveglemezre pozitív másolatot készítenek; az ily módon létrejött diaposítivot rámásoljuk egy zselatinfelületű, ún. n. pigmentpapirosra; a pigmentpapirost ráborítjuk egy finoman csiszolt felületű rézhengerre és meleg vízzel leöntjük; ha a leöntés után a papírt a hengerről levesszük, a zselatinréteg rajta marad a hengeren. Ezután következik a zselatinrétegben levő képnek rámaratása a rézhengerre. Ez a maratás vasklorid segítségével történik. Mielőtt azonban a vaskloridot a hengerre öntjük, előbb aszfalttal be kell borítani a hengernek mindazt a részét, melyet nem akarunk maratni, azaz: ahol nyomás közben a papírnak majd fehéren kell maradnia. A vasklorid oly mértékben támadja meg a rezet, amily mértékben hozzáfér; a vaskloridnak a rézhez való hozzáférése attól függ, hogy mekkora ellenállást tanúsít a henger felületén levő zselatinréteg? Ezt az ellenállást megint a képet alkotó festék mennyisége szabja meg. Aszerint tehát, amint a zselatinrétegben levő fotográfikus képben sötétebb vagy világosabb részek vannak, a vasklorid által kimart rézfelületen is kisebb-nagyobb bemélyedések támadnak, s e kisebb-nagyobb mélységeknek a változatai teszik lehetővé az árnyalásnak finomságát. A nyomás előtt az egész henger festékfürdőbe merül; az egészen festékes hengerről, forgása közben, egy finom acélpenge letörli a festéket, úgy hogy a henger felületének kizárólag csak azon helyein marad festék, amely helyek ki vannak maratva, azaz: csupán a képnek és a képpel együtt nyomtatandó szövegnek a helyén. A hengerre borított papirosra, ha a papírt a gép nagyon rányomja a hengerre, megkapjuk a képnek lenyomatát. Mivel a képet adó nyomásfelület nem domború, mint a betű- vagy klisényomásnál, hanem homorú, az egész eljárást mélynyomásnak nevezik. A közön-

séges illusztráció-nyomással szemben egyik nagy előnye a mélynyomásnak, hogy a nyomási felület nem kiemelkedő; a kiemelkedő nyomásfelületnél minél finomabb a klisé, annál nagyobb a sok nyomás alatt az összelapulás, a kopás és a törés; a mélynyomó-eljárásnál pedig száz- vagy százötvenezer nyomás után a kép még mindig oly éles, mint az elsőnél.

A lényeg persze nem a nyomásnak ez az egyenletessége, hanem az, hogy a finom árnyalás következtében a mélynyomás úgy az egyszínű festést, mint a fényképet sokkal jobban megközelíti, mint a klisényomás és így művészi hatása biztosabb és tökéletesebb is.

Meg kell vallani, hogy az a rohamos fejlődés, melyet az illusztrációnyomásban Mertens találmányától vártunk, egyelőre nem következett be se nálunk, se a külföldön. De nem kétséges, hogy a nagy fejlődés be fog következni a háború után. Ugyanis a rézhengereket, festéket és egyéb anyagokat a háború alatt nem lehet oly kitűnő minőségben kapni, mint e nyomáshoz szükséges volna. A legjobb londoni lapok mai mélynyomásai is nagy hanyatlást mutatnak a békeidők munkájához képest.

Roppant jelentősége van az ú. n. Offset-nyomás feltalálásnak is. Ennek az amerikai találmánynak az a lényege, hogy a rendes betűszedés felülete nem közvetlenül a papirossal érintkezik, a szedésről ú. n. zsírnyomat készül, melynek révén a szöveget átvisszük egy cinklemezre; a cinklemezről azután egy kaucsukhengerre nyomódik a cinkhengeren levő szöveg vagy kép, és csak a kaucsukhenger érintkezik azután a papirossal, hogy az illusztrációnak vagy szedésnek képét reányomja. Az előny abban van, hogy a nyomást a papírra nem fémfelület, tehát nem kemény tárgy, hanem egy kaucsukhenger, azaz puha és rugalmas tárgy végzi. Ez a puhaság és rugalmasság lehetővé teszi, hogy egyengetés nélkül, a papírnak mind a két oldalára egyszerre nyomjuk a képet vagy szöveget. A papírszalag két kaucsukhenger között fut, az egyik henger a papír egyik oldalát, a másik henger a papír másik oldalát nyomja s egyik henger a másiknak támaszul szolgál a nyomás közben. Az Offset-gép munkája legalább négyszer oly gyors, mint a közönséges gyorsajtóé és miután a belőle kikerülő papír tetszés szerint hajtogatható, nem pedig csupán azon méreteken, melyek szerint a gép építve van, könyvek és füzetek nagy tömegben való nyomásánál az Offset-eljárás előnye szinte megbecsülhetetlen. Az Athenaeum egy évvel a mélynyomás berendezése után meghonosította üzemében az Offset-gépet is, melynek könyvnyomdai nyomáshoz való alkalmazására az Athenaeumnak jó ideig kizárólagos joga volt az egész Magyarország területén.

Az Athenaeum nyomdája mindig lépést tartott a korrallal. A monarchiában az Athenaeum volt az első nyomda, mely monotype-szedőgépeket alkalmazott. Könyvek, füzetek és táblázatok szedésénél kitűnő szolgálatot tesznek ezek a gépek s ilyen munkára más szedőgép egyáltalán nem is való. Az újságszedésnél viszont, ahol a gyorsaság az egyetlen fontos szempont, a linotype-gépek a győztesek, melyeket az Athenaeum szintén beállított az üzemébe. A linotype-gép azonban a korrektúra rendkívül nagy nehézsége miatt könyvek szedésére annál kevésbé alkalmas, minél szélesebb sorok vannak a könyvben. Nagy irodalmi vállalatoknak, mint pl. a „Műveltség Könyvtárának”, és „A Nagy Háború”-nak létrehozásához a monotype-gép alkalmazása volt szükséges: ilyen szedést linotype-gépen előállítani a korrektúra, de különösen a kisebb-nagyobb alakú szövegek elhelyezésének nagy költsége miatt nem lett volna lehetséges.

Közfelfogás szerint a szedőgép munkája tisztaság és finomság dolgában elmarad a kéziszedő munkája mögött. Ez valóság ugyan, de nem szükségszerűség. Ha sok intelligencia mellett a gépnek ismerése, gondozása és bátran mondhatjuk, szeretete is megvan a szedőgép kezelőjében: finom munka kerül ki a keze alól, mely méltó a mesterszedők munkájához. Úgy a gépszedés, mint a kéziszedés és a nyomás terén igyekezett az Athenaeum példát adni a magyar nyomdászatnak. Nyomdájának művezetője, Wóznér Ignác formálisan iskolázta az ifjabb

nyomdásznezvedéket, s két szaktársával együtt megírta „A betűszedés elméleti és gyakorlati kézikönyvét”, mely a magyar nyomdászati irodalomnak egyik legkiválóbb terméke.

Azonban a legszebb szedés is csak úgy érvényesül, ha hozzá méltó a nyomás. Az Athenaeum nyomtatványainak tisztasága ismeretes a nyomdaiparban, pedig ez ily óriási termelés mellett nem könnyű feladat: az Athenaeum a körforgógépek munkáját nem számítva hetenkint ezer rizsmát, azaz egy millió ívet nyom gyorsajtóin. Az a pedánság, mely az Athenaeum nyomtatványain szembeötlik, elsősorban Wandra Lajos művezetőnek, a nyomdai osztály vezetőjének érdeme, aki huszonhat év óta egyik oszlopos tagja a társulat személyzetének. Szana Tamás igen szépen illusztrált műtörténeti műveinek nyomása közben tűnt fel a társulat vezetőinek Wandra igen jó nyomdatechnikai érzéke, melyet azután több külföldi tanulmányúton volt alkalma fejlesztenie. Az Athenaeum vezetősége az utolsó másfél évtized alatt igen nagy gondot fordított arra, hogy vezető embereinek szakképzettségét külföldi kiküldetésekkel is fokozza; a szedő- és nyomóosztály két vezetője, Wózner és Wandra így válhatott csak a magyar nyomdaipar elismert mesterévé. Tanulmányutaiknak megvolt az az eredménye is a társulatra nézve, hogy megfigyeléseiknek eredményeként a nyomda egész felszerelését minden téren sikerült modern színvonalra emelni: a művezetők újítást célzó előterjesztéseit az igazgatók nemcsak mindig szívesen fogadták, de meg is kívánták és sürgették. A gépeknek fokozatosan újabbakkal és újabbakkal való kicserélése, új találmányoknak meghonosítása, az új anyagokkal és új eljárásokkal való folytonos kísérletezés volt a nyomda fejlődésének az alapja, s a nagy pénzügyi sikereknek rúgója akárhány esetben az volt, hogy a nyomda vezetősége semmit sem ítélt túlságosan drágának, ha nagyon jó volt.

A magyar nyomdászipar történetében bizonyára lesz majd szó az Athenaeum kísérletezéseiről, újításairól és sikereiről. Itt elég, ha nyomótechnikájából csak két dolgot emelünk ki: a színnyomatokat s ú. n. duplex-nyomásainak magas színvonalát. A könyvnyomdai színnyomásnak nagy lendülettel induló fejlődése elé roppant akadályokat gördített a háború. Az igen finom munkán kívül a színnyomáshoz igen finom anyagok is kellenek: jó festék és eléggé fényes papiros; a háború alatt azonban mindkét anyagban igen nagy a hiány. A fényes kromopapiros helyett pl. közönséges papírra kellett nyomtatni a Nagy Háború színes illusztrációit; hogy a megfelelő anyag hiányát mennyire tudja pótolni a hozzáértő és a gondos munka, erre nézve tanuságok a Nagy Háború színes nyomatai; hogy pedig a béke idején mennyire vitte az Athenaeum a színes nyomatok tökéletesítését, erre nézve a Műveltség Könyvtárának színes mellékletei szolgáltatnak adatokat.

A duplex-nyomás, az Athenaeum-nyomdának egyik büszkesége, tulajdonképpen egyszínű nyomás, amely azonban a papír megszikkadása után olyan hatást kelt, mintha az eredeti szín mellett az árnyalatokat egy másik, kissé enyhébb, de rokon színnel nyomták volna. Ehhez a kis tónushoz, mely a képet oly kellemessé teszi, igen gondos eljárás szükséges; nem minden a klisé, a festék és a papír – a munkát szerető bánásmód is szükséges a duplex-nyomáshoz. A rendkívül finom illesztés után nagyszerűen kell működnie a festékhengernek s minden kinyomott ívet, tiszta fehér ívek közé téve, négy-öt napig pihentetni kell, hogy jól kiszáradjon és jól „beérjék”. Így lehet csak utolérni a legszebb angol és amerikai példákat a duplex-nyomásban. Az Athenaeum természetesen nem csupán saját kiadványaira fordít ilyen nagy gondot, hanem azokra a munkákra is, amelyek idegen számlára készülnek; ez utóbbiak közül itt csak legszebben illusztrált művészeti folyóiratunkat, a Magyar Iparművészetet említjük meg, mely első számától kezdve mindmáig az Athenaeum nyomdájából kerül ki.

A boríték és a könyvtábla dísz is igen fontos a legtöbb kiadványnál. A füzetes vállalatoknál talán legnagyobb jelentőségű a boríték, melynek rajzát az Athenaeum többnyire ismert művésszel rajzoltatta. A millenáris történelem, az Acsády-féle Magyar Történet és a Képes Irodalomtörténet füzetes kiadásának, valamint az Acsády-féle Kézi Lexikon füzeteinek borítéka bármely grafikai kiállításon megállná helyét. Legújabbán nagy művészi sikere van

Vadász Miklós leheletkönnyűségű rajzainak az Olcsó Regény minden számának könyvborítékán. Az Athenaeum mai telepére való átköltözésekor, 1898-ban rendezte be könyvkötészetét, mely ebben a szakmában az ország egyik legnagyobb üzeme. Révész Zsigmond, a könyvkötészet vezetője, két évtizednek munkájával elérte azt, hogy az Athenaeumnak ez az üzeme ma technikailag a legtökéletesebben van felszerelve. A könyvkötészet, bár állandóan mintegy százötven embert foglalkoztat, csaknem kizárólag a társulat saját nyomdai és könyvkiadói szükségleteinek fedezésére szolgál.

A nagyobb kiadványok közül a millenáris történelemhez többféle kötést is csináltatott az Athenaeum. Tökéletesnek mondható az Acsády-féle lexikon kötése. Amit az Athenaeum egy-egy díszmunka külső feldíszítésében produkált, az a bőrinség napjaiban szinte hallatlan fényűzésnek mondható; Petőfi és Endrődi bőrkötéses kiadása, Hock imakönyveinek számos bőrkötéses változata a legszebb bőrmunkák közé tartozott; ma még gondolni is alig lehet arra, hogy mikor fog a könyvkötészet ismét hasonló díszműveket teremteni? Kiváló munka volt e téren az Igazságügyi Törvénytár begombolható zsebkiadása, a legfinomabb bőrkötésben, bélyegtárcával is ellátva. A Reinach-féle Művészettörténet és az Irodalmi Kincsek olcsó kötetei is teljes bőrkötésben kerültek a könyvpiacra. Természetesen nem csupán az anyag a fontos a kötésben, hanem a könyv tartalmához illő ornamentika is. A Benedek-féle „Magyar Mese- és Mondavilág” kötése figurákban gazdag és színes, mint maguk a könyvben levő mesék; Bársony István „Erdőn-mezőn” című kötetének könyvtáblarajza maga is szép tájképrészlet, Donászy ifjúsági könyveinek táblája illusztrálva mutatja a leírt izgalmas cselekményeknek egy-egy pillanatát, Slatin pasa vagy Vámbéry utazási könyvének táblája egy-egy modern plakáttal versenyre kelhet, annyira beszédes.

A művészi kötésnek két főszempontja, az ízlés és a harmónia a legtöbbször igen szerencsésen érvényesült az Athenaeum könyveiben.